Универзитет у Београду – Правни факултет

БЕОГРАД 2026 • ГОДИНА VII • БРОЈ 1 • стр. 1–251

Весник правне историје

Herald of Legal History

UDC 34(091)

ISSN (Штампано изд.) 2738-0955
ISSN (Online) 2738-0963

Назив часописа:
Весник правне историје
Часопис излази два пута годишње

Главни уредник:
проф. др Нина Кршљанин

Заменик главног уредника:
асистент Ђорђе Степић

Студентска редакција:
Ана Орловић, Глорија Паунковић, Душан Јовић, Ивона Илић,
Лазарела Гарибовић, Лука Бабић, Марко Кнежевић, Милош Ивковић

Издавач:
Универзитет у Београду – Правни факултет

Лектура:
Марија Срндовић
Љиљана Јанковић
Милена Бањак

Технички уредник:
Зоран Грац

Дизајн корица:
Лазар Лапац

Слог и прелом:
Досије студио, Београд

Штампа:
Сајнос, Нови Сад

Journal title:
Herald of Legal History
The journal has two issues per year

Editor-in-chief:
Assoc. Prof. Dr Nina Kršljanin

Deputy editor-in-chief:
Assistant lecturer Đorđe Stepić

Student editorial board:
Ana Orlović, Glorija Paunković, Dušan Jović, Ivona Ilić, Lazarela Garibović, Luka Babić, Marko Knežević, Miloš Ivković

Publisher:
University of Belgrade Faculty of Law

Proofreading:
Marija Srndović
Ljiljana Janković
Milena Baljak

Technical editor:
Zoran Grac

Cover design:
Lazar Lapac

Prepress:
Dosije Studio, Belgrade

Printing:
Sajnos, Novi Sad

Весник правне историје

Година VII, бр. 1/2026, стр. 1–251

UDK 34(091)

ISSN (Штампано изд.) 2738-0955
ISSN (Online) 2738-0963

САДРЖАЈ

Чланци

Сташа С. АНДРЕЈИЋ

Историјски аспекти злочина агресије 9

Филип НОВАКОВИЋ

„Постратна“ управљање – правни и историјски положај Фленсбуршке владе 35

Маша LOPUŠINA

Constitutionalizing Gender Equality as a Path to Peace in Post-Second World War Socialist Federal People's Republic of Yugoslavia 53

Победнички радови са Алан Вотсон конкурса

Марко Г. ДРЧА, Душан Б. ЈОВИЋ

Кривично дело прогањања – српско озакоњење члана 238. Немачког кривичног законика (StGB) 77

Ивона Ж. ИЛИЋ

Улога начела предострожности у правној трансплантацији института еколошког права 113

Преводи

Ljubica KANDIĆ, translated by Emiija ARSIĆ

"An Attempt of Normative Regulation of the Position of the Assembly during the time of Defenders of the Constitution", Annals – Belgrade Law Review, 1987. 146

Прикази књига

Теодора СТАНКОВИЋ

Могенс Херман Хансен, *Полис – старогрчка култура града-државе,* са данског превела Јелена Лома, Карпос, Београд 2025, 200 174

Herald of Legal History

Year VII, No. 1/2026, pp. 1–251

UDC 34(091)

ISSN (Printed ed.) 2738-0955
ISSN (Online) 2738-0963

TABLE OF CONTENTS

Articles

Staša S. ANDREJIĆ

Historical Aspects of the Crime of Aggression. 9

Filip NOVAKOVIĆ

„Post-War" Governance: Legal and Historical Perspectives of the „Dönitz Administration". 35

Маша ЛОПУШИНА

Уставноправно утемељење родне равноправности као пут ка миру након Другог светског рата у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији 53

Alan Watson award-winners

Marko G. DRČA, Dušan B. JOVIĆ

The Criminal Offense of Stalking – Serbian Legislation Adopting Article 238 of the German Criminal Code (StGB) 77

Ivona Ž. ILIĆ

The Role of the Precautionary Principle in the Legal Transplantation of an Environmental Law Institution 113

Student translations

Љубица КАДИЋ, превела Емилија АРСИЋ

„Покушај нормативног регулисања положаја Скупштине за време уставобранитеља", *Анали Правног факултета у Београду,* 1987. 146

Book reviews

Teodora STANKOVIĆ

Mogens Herman Hansen, Polis – starogrčka kultura grada-države, (translated by Jelena Loma), Karpos, Belgrade 2025, 200. 174

Растко АРАШКОВ

Слободан Јовановић, *Поруке и путокази* (прир. Јовица Тркуља), Catena mundi, Београд 2020, 543.. 178

Интервјуи

Lazarela GARIBOVIĆ

Interview: Professor Dr Coleman Dennehy 182

Извештаји с дешавања

Ivona ILIĆ, Luka BABIĆ

Conference Report: The 7th International Student Conference "Iustoria 2026: In the Shadow of Empires" 207

Марко КНЕЖЕВИЋ

Извештај са конференције: „180 година од рођења и 110 година од смрти Никодима Милаша" 213

Милош ИВКОВИЋ

Извештај са Међународног научног семинара „Жена између потчињености и еманципације – историјски и савремени аспекти родне равноправности". 228

Позиви и најаве 232

Упутство за ауторе. 238

Rastko ARAŠKOV

Slobodan Jovanović, Poruke i putokazi (ed. Jovica Trkulja), Catena mundi, Belgrade 2020, 543. 178

Interviews

Лазарела ГАРИБОВИЋ

Интервју: Професор др Колман Денехи 182

Event reports

Ивона ИЛИЋ, Лука БАБИЋ

Извештај са конференције: Седма међународна студентска конференција „Iustoria 2026: У сенци царства”. 207

Marko KNEŽEVIĆ

Conference Report: “180 Years Since the Birth and 110 Years Since the Death of Nikodim Milaš” 213

Miloš Ivković

Report on the International Scientific Seminar “Woman Between Subordination and Emancipation – Historical and Contemporary Aspects of Gender Equality”. 228

Announcements and calls for papers. 233

Instructions for authors 239

UDC: 341.48:343.33

CERIF: S149, S150, H240, H250, H300

DOI: 10.51204/HLH_26101A

Сташа С. АНДРЕЈИЋ*

ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ ЗЛОЧИНА АГРЕСИЈЕ

Злочин аґресије један је од најтежих међународних деликата, а утицао је на ток светске историје и правноґ поретка кроз сукобе, оснивање међународних трибунала и развој норми међународноґ права. Као такав представља изазов у спајању правне теорије и историјскоґ искуства, јер захтева прецизно утврђивање ґраница легитимне употребе силе. Овај рад прати еволуцију концепта аґресије од њеґове нејасне дефиниције у међуратном периоду, преко Нирнбершкоґ трибунала до савременоґ институционалноґ оквира кроз механизме Међународноґ кривичноґ суда. Поред тоґа, рад показује како су међународни правни стандарди прилаґођавани условима ґлобалне безбедности и политичким притисцима. Кроз анализу кључних доґађаја, преседана и резолуција, описана је промена у схватању и реґулисању овоґ злочина у складу са историјским околностима и променама опште безбедносне ситуације у свету. Указано је на правне и политичке изазове приликом утврђивања индивидуалне кривичне одґоворности за чин аґресије, као и развој међународноґ консензуса о неприхватљивости употребе силе против суверених држава. Циљ овоґ рада је да истакне механизме кроз које правна теорија обликује примену и развој норми против аґресије, доприносећи разумевању њихове улоґе у очувању међународноґ мира.

Кључне речи: *Злочин аґресије. – Међународно кривично право. – Уједињене нације. – Нирнбершка суђења. – Римски статут.*

---

* Студенткиња треће године основних академских студија на Универзитету у Београду – Правном факултету, адреса електронске поште: *andstasa@gmail.com*. Рад је изложен на Шестој међународној студентској конференцији *Iustoria 2025*, одржаној од 17. до 19. новембра 2025. године на Правном факултету Универзитета у Београду.

1. УВОД

Етимолошки, реч агресија је латинског порекла и подразумева „неизазван оружани напад једне или више држава на територију друге државе ради њеног освајања“[1]. Историјски развој појма агресије и њено дефинисање креће се од морално-филозофских дискусија о праведном рату до трансформације у правну категорију, чија је основна одлика забрана вођења офанзивног рата.

Рат, вид оружане агресије, од давнина је перципиран као опасност коју треба ограничити. У античком свету сматрало се да нису сви ратови морално и правно оправдани што је почетна тачка у развоју „доктрине праведног рата“, која се нарочито развила у Старом Риму. Идеја о постојању праведних (*bellum iustum*) и неправедних ратова (*bellum iniustum*) подразумевала је да је праведан рат само онај који има праведан узрок и који је правилно започет.[2]

Та идеја се од 16. века до почетка Првог светског рата мењала и временом постала идеја о ратном стању. Више није био битан материјални појам правде, већ само испуњеност форме, тј легалитет. Ограничењу рата у то доба доста су допринеле и Хашке конференције мира на којима је, поред осталих, усвојена и Конвенција о мирном решавању међународних спорова, која се може посматрати као прелазна фаза у којој се међународна заједница кретала од апсолутног права на рат ка његовом постепеном ограничавању.

Завршетак Првог светског рата довео је до стварања новог поретка у коме је било јасно да се примена оружане силе, посебно у виду агресије, мора ограничити и забранити. Стварање новог поретка одвијало се под окриљем Друштва народа – међународне организације задужене за заштиту мира и безбедности.

У међуратном периоду донето је више аката са циљем забране агресије или ограничења рата. Међу њима су Бријан–Келогов пакт, који је послужио као основа за суђења у Нирнбергу, и Лондонска декларација о дефиницији агресије. Упркос овим покушајима, није створен ефикасан механизам спречавања оружане агресије, а очигледна последица тога је избијање Другог светског рата.

Тек након рата и стварања Организације уједињених нација долази до доношења ефикаснијих решења. Најпре је ту Повеља УН, којом се оснива организација и ствара систем колективне безбедности. Потом Резолуција 3314 Генералне скупштине УН, која је служила као

1 Милица Вујанић. *et al*, *Речник српскоīа језика*, Матица српска, Нови Сад 2011, 18.

2 Борис Кривокапић, *Рат̄ и п̄раво: т̄еорија и п̄ракса оружаних сукоба и међународно п̄раво*, Удружење правника Републике Српске, Бања Лука 2023, 121–127.

смерница Савету безбедности и садржи дефиницију агресије. Јула 1998. године донет је Римски статут, којим је основан Међународни кривични суд. Међутим, агресија је коначно дефинисана тек његовим амандманима из 2010. године.

2. ПОКУШАЈИ ОГРАНИЧЕЊА УПОТРЕБЕ СИЛЕ

Рат као оружани вид агресије и примена силе одувек је перципиран као огромна друштвена опасност, те је међународна заједница покушала да га ограничи.

У претхришћанско доба, на пример у Израелу, рат је сматран за „свету ствар", те је с тога и учешће било оправдано.[3] Са друге стране, у античком свету сматрало се да нису сви ратови морално и правно оправдани и овде говоримо о зачецима „доктрине праведног рата". Темом "праведног рата" бавили су се и неки од највећих мислилаца античког света попут Платона, Аристотела, Ксенофонта и Цицерона. Код старих Грка било је неправедно почети рат, уколико пре тога није постојао покушај решавања спора преко посланика, отклањањем евентуалних неспоразума и мирним задовољењем и накнадом. Током 8. века пре н. е. стари Кинези су прописали да се ратови не смеју започињати без праведних повода, а сличне идеје срећу се и код старих Египћана, Вавилонаца и Индуса.[4]

Идеја о постојању праведних (*bellum iustum*) и неправедних ратова (*bellum iniustum*) посебно се развила у старом Риму, где се сматрало да је рат праведан само уколико има праведан узрок и уколико је правилно започет. Разлику између праведног и неправедног рата стари Римљани сводили су на питање задовољења унапред утврђене форме за почетак рата.[5]

Ова доктрина била је доминантна до 14. века, уз утицај хришћанског црквеног учења и касније схоластика. Према њој били су дозвољени само јавни, тј. праведни ратови, не и приватни. С обзиром на то да је владалац био тај који је процењивао и објављивао разлоге за отпочињање сукоба, ова идеја је само симболичан почетак борбе за ограничење права на употребу силе.[6]

Европска фаза дефинисања рата и агресије трајала је од почетка 16. века до формирања Друштва народа. Од 1500. године до Вестфал-

3 Никола М. Мишљеновић, *Дефиниција аīресије*, Pentagram Press, Београд 1999, 29–33.

4 Б. Кривокапић, 121.

5 *Ibid.*, 121–127.

6 Н. Мишљеновић, 29–33.

ског уговора јачало је начело државне суверености и идеје државног разлога (фр. *raison d'état*). Ова идеја, чији су зачетници Макијавели (*Niccolo Machiaveli*), Боден (*Jean Bodin*) и други, подразумевала је да је праведан сваки рат који је потребан. Доктрина о праведном рату постала је доктрина пробабилизма, према којој су обе зараћене стране могле имати оправдан разлог, дакле водити праведан рат.[7]

Хуго Гроцијус (*Hugo Grotius*) такође је сматрао да је за праведан рат потребан праведан повод, али је тежио томе да дефинише опште услове оправданости употребе силе, јер једнострано схватање само једне државе никада није потпуно објективно. По његовом мишљењу, држава може праведно прибегнути оружју због неправде која јој је нанета, или као вид кажњавања друге државе са циљем спречавања кршења хуманитарних правила која постоје за „добробит целокупног људског рода". Ово својеврсно оправдање ишло је у прилог, понекад и претерано, правдању хуманитарних интервенција у савременим међународним односима.[8]

Од Вестфалског уговора (1648.) до Бечког конгреса (1815.) на снази је био политички систем „равнотеже сила" и такозвано „јавно право Европе". Материјална праведност рата, која је као основа идеје о праведном рату изискивала оправдан разлог, трансформисана је у формалну праведност која подразумева вођење легалног рата. За разлику од праведног, овај рат није условљен оправданим разлозима, већ само поштовањем форме која подразумева објављивање истог од стране јавне власти. Формална оправданост експлоатисана је и у пропагандне сврхе како би се пред јавношћу оправдало упуштање у ратне сукобе. На овај начин брисана је разлика између агресије и одбране, што је отварало пут апсолутизму, а неправедан рат могао се сматрати формално легалним.[9]

Након 1815. године развила се доктрина о ратном стању, која ни данас није ишчезла. Она подразумева да рат постоји само уколико је проглашено ратно стање и уколико непријатељске стране сматрају да се налазе у рату. За одређивање ратног стања није довољна чињеница да је дошло до војног сукоба (објективне околности), већ је са правног становишта потребна субјективна намера држава. Ова доктрина примењивана је у многим сукобима и богата је пракса њеног изигравања. Многе силе су имале подстицаја да употребе силу, а да

7 Миодраг Сукијасовић, *Појам аīресије у међународном īраву*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 1967, 21–25.

8 Златко Исаковић, „Доктрина 'праведног рата' од Гроцијуса до Уједињених нација", *Војно дело* 55(4)/2003, 44–69.

9 М. Сукијасовић, 21–25.

то не окарактеришу као рат и то су постизале захваљујући субјективној природи појма рата.[10]

Крајем 19. века јача свест о потреби уређивања ратних правила, о чему сведочи одржавање Хашких мировних конференција 1899. и 1907. године. Међу значајнијим конвенцијама и декларацијама које су том приликом усвојене су Конвенције о законима и обичајима сувоземног рата, Декларације о забрани бацања зрна и експлозива из балона, Конвенције о бомбардовању с мора за време рата и Конвенције о правима и дужностима неутралних сила у случају поморског рата. Поменуте и друге конвенције су превасходно биле усмерене на утврђивање правила ратовања, док је мањи акценат био на заштити човека. Ово је последица чињенице да људска права у то време још увек нису била део међународног права.[11]

Иако су нека обичајна правила ратовања кодификована, то није био примарни циљ сазивања ових конференција. Узрок су заправо биле тенденције нарушавања европске равнотеже сила, подстакнуте пре свега немачком и италијанском милитаристичком експанзијом. Циљ мера за очување стабилног и трајног мира био је да ограниче наоружавање и успоставе механизме за мирно решавање спорова. Због овога је усвојена, поред осталих, и Конвенција о мирном решавању међународних спорова.[12] На овај начин је у позитивно међународно право уведена идеја о ограничењу права на рат и створени су зачеци система организоване међународне заједнице.[13]

Доктрина о праведном рату временом је потиснута идејама о ратном стању и легалном рату. Употреба силе није била ограничена, те није било правног основа разликовања случајева забрањене и дозвољене, агресије и самоодбране. Да би се дефинисао правни појам агресије, употреба силе најпре је морала бити ограничена. Тако би се знала граница између дозвољене и недозвољене употребе. У овом периоду, међународно право није било на нивоу који би спречио избијање Првог светског рата. Тек након његовог завршетка долази до стварања новог поретка.[14]

Након Првог светског рата, у међународној заједници преовладала је идеја успостављања праведнијег и безбеднијег међународног

10 *Ibid.*

11 Детаљније види у Betsy Baker, "Hague Peace Conferences (1899 and 1907)", *Max Planck Encyclopedias of International Law*, *https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e305*, приступљено 14. августа 2025.

12 Зоран Вучинић, *Међународно ратно и хуманитарно право*, Службени гласник, Београд 2006, 104–106.

13 М. Сукијасовић, 21–25.

14 *Ibid.*

поретка, оличеног у Друштву народа – првој међународној организацији универзалног карактера.

Прва шира расправа на тему агресије започела је покушајем суђења немачком цару Вилхелму II (*Wilhelm II Hohenzollern*).[15] Наиме, Версајски мировни уговор, којим је завршен Први светски рат, предвиђао је одговорност Немачке и њених савезника за нанете губитке и штету као последице наметнутог агресивног рата. Као главни кривац одређен је Вилхелм II, који је у међувремену пребегао у Холандију, која је одбила да га изручи, уз образложење да кривична дела за која се тражи нису предвиђена уговорима које је та земља потписала са осталим државама.[16]

Проблем је био у томе што је требало да му се суди претежно на основу етичких норми и то „за најтежу повреду међународног морала и светости уговора". Кривично дело агресије до тада није било регулисано на међународном нивоу. Ово је довело до дебате о примени правила *nullum crimen sine lege*, односно, преовладао је став да није могуће ретроактивно суђење за кривична дела која нису прописана законом.[17]

Ипак, ово је био значајан корак јер представља први покушај да се извођењем државног поглавара пред суд казни држава за своје агресорско понашање, то јест покушај покретања питања индивидуалне кривичне одговорности на међународном плану.[18]

3. ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ И ДРУШТВО НАРОДА

Друштво народа (Лига народа; *La Société des Nations; The League of Nations*) установљено је 28. априла 1919. године, Пактом на Париској мировној конференцији. У преамбули се наводи да ће државе потписнице, ради развијања сарадње међу народима и обезбеђења мира и сигурности, одржавати међународне односе засноване на правди, строго поштовати прописе међународног права и прихватити извесне обавезе да неће прибегавати рату.[19]

---

15 Душко Димитријевић, „Агресија – злочин против светског мира", Миленко Креча (ур.), *Међународно јавно и кривично право у 21. веку. Liber Amicorum проф. др Миленко Креча*, Удружење за међународно кривично право / Intermex, Београд 2020, 191–210.

16 Драгана Коларић, „Злочин агресије између права и политике", *Српска политичка мисао* 2/2013, 95.

17 Duško Dimitrijević, „International legal regulation and prosecution of crimes of aggression", Ivana Bodrožić (ed.), *International scientific conference "Archibald Reiss days"*, University of Criminal Investigation and Police Studies, Београд 2024, 36–55.

18 Д. Коларић, 96.

19 *The Paris Covenant for a League of Nations: text of the plan adopted by the Paris Peace Conference, April 28, 1919*, League to Enforce Peace, New York 1919, доступно елек-

Упркос мишљењима да је овај акт увео систем колективне безбедности, која подразумева потпуну забрану рата, чињеница је да је он рат само ограничавао: Друштво народа прибегло је дефинисању агресије као покушају да ограничи рат. Иако у Пакту Друштва није забележена дефиниција агресије, њено значење могло се извести из система који је основан.[20]

Ограничења рата наведена у Пакту била су више процедурална, него суштинска, јер је у одређеним случајевима прибегавање рату ипак било дозвољено. Разлика између забрањених ратова и оних који то нису била је чисто формалног карактера. То је заправо била обавеза изношења насталог спора пред Савет Друштва или подвргавање арбитражном или судском поступку.[21]

Рат је био забрањен у следећим случајевима:

– рат који је започет заобилажењем поступка пред арбитражом или Саветом Друштва;
– рат који је започет пре него што је прошао рок од три месеца од решења арбитра односно Савета;
– рат према држави која је прихватила одлуку једногласно донетог извештаја Савета;
– рат према држави која је примила донето арбитражно решење;
– рат који држава која није члан Друштва објави члану Друштва упркос томе што је позвана да спор реши мирним путем.[22]

Међутим, чланице су се обавезале само на извесне обавезе неприбегавања рату, што значи да су се у пракси могли наћи случајеви када је било могуће да државе формално воде незабрањени рат. Иако је главна функција Пакта била решавање спорова мирним путем, остављено је доста правних празнина, те је вршење ове функције било непотпуно.

Рат се посматрао у складу са доктрином о ратном стању, која је још увек била на снази. Практично, то је значило да се норме овог Пакта не примењују на једностране оружане акте. Жртва ових аката није могла да очекује корист од мирног решавања спора, а могла

тронски на *https://archive.org/details/pariscovenantfor00leagiala*, приступљено 14. августа 2025.

20 Бојан Милисављевић, *Међународно хуманитарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024, 45–46.

21 М. Сукијасовић, 31–35.

22 *The Paris Covenant*.

је доћи у проблем ако сама објави рат нападачу. Тиме је самим словом Пакта остављено доста простора за маневрисање и изигравање. Ипак, њиме је уведен нови начин третирања рата. То више није била засебна ствар држава, већ нарушавање мира на нивоу међународне заједнице, те је рат као такав добио међународни значај.[23]

Даљи развој забране агресије у оквирима Друштва народа покренут је 1923. године поводом настанка Уговора о узајамној помоћи. У изради нацрта учествовали су Специјални комитет Привремене мешовите комисије Друштва народа и Стална саветодавна комисија. Ова два тела су при изради наилазила на сукобе јер је први орган сматрао да је битан елемент појма агресије повреда територијалног интегритета, док је Саветодавна комисија већи значај придавала субјективном елементу и намери извршења агресије.[24] Ни међу државама чланицама није било договора: једне су заступале становиште да су за агресију потребни само објективни елементи, друге само субјективни, а треће, пак, кумулативно, оба.

Резултате рада двеју комисија прецизирао је Рутгерс (*James William Rutgers*), који је формулисао три радње које се могу сматрати делима агресије: запоседање територије једне државе (војна инвазија или окупација), напад великог обима на границе једне државе и изненадни ваздушни напад уз употребу загушљивих гасова. Али, остало је нерешено питање места субјективних елемената агресије.[25]

И поред поменутих неслагања, Уговор о узајамној помоћи је усвојен, али ипак није изричито дефинисао агресију, већ само неке елементе за њено негативно одређивање. Претпоставка је да је рат законито средство решавања спорова када је потребно да се изнуди извршење једногласне препоруке Савета, пресуде Сталног суда међународне правде или арбитражне одлуке. Једини услов који се поставља јесте да парничар нема намеру да повреди политичку независност или територијални интегритет свог противника. Дакле, захтева се поштовање члана 10. Пакта Друштва.[26]

У циљу попуњавања празнина које су постојале у Пакту Друштва, септембра 1924. године, Скупштина Друштва народа једногласно је усвојила Женевски протокол, али је он напуштен већ марта наредне године. У овом акту дата је дефиниција нападача то јест агресора. Државом нападачем сматрала се она држава која је одбијала арби-

23 М. Сукијасовић, 31–35.

24 Д. Димитријевић, *Аīресија*, 192.

25 М. Сукијасовић, 31–35.

26 М. Сукијасовић, 45–47.

тражу или извршење донете одлуке. Санкције предвиђене у Пакту нису се примењивале аутоматски, већ по налогу Савета.[27]

Протокол је установио пет претпоставки агресије:

– одбијање државе да спор реши мирним путем;
– одбијање државе да се повинује једногласној препоруци Савета или судској, односно арбитражној одлуци;
– занемаривање једногласног извештаја Савета;
– повреда привремених мера из Протокола које током поступка пропише Савет;
– одбијање зараћене државе да прихвати примирје.[28]

Иако се Други светски рат сматра највећим неуспехом Друштва народа, не може се порицати допринос међународном праву који је Друштво народа остварило. Разлоге за неуспех Друштва треба тражити и у чињеници да, иако је Вудро Вилсон (*Thomas Woodrow Wilson*) учествовао у његовом стварању, САД није постала чланица, док су друге велике силе попут СССР-а, Немачке, Италије и Јапана напустиле чланство или су избачене.[29]

4. БРИЈАН–КЕЛОГОВ ПАКТ

У априлу 1927. године француски министар иностраних дела Бријан (*Aristide Briand*) започео је иницијативу склапања уговора вечитог пријатељства између Француске и САД. Амерички државни секретар Франк Келог (*Frank B. Kellogg*) одговорио је предлогом проширења пакта између водећих светских сила.

Након дугог рада на изради нацрта, 27. августа 1928. године у Паризу, потписан је споразум који је познат као Бријан–Келогов пакт, Париски пакт или Уговор о одрицању од рата. Поред Француске и САД, овај пакт су усвојиле и Пољска, Немачка, Чехословачка, Аустралија, Канада, Велика Британија и друге земље, укључујући и Југославију, која га је ратификовала у јануару 1929. године. Бријан–Келоговом пакту могле су приступити све државе, чиме се лакше могла постићи универзалност, у односу на Пакт Друштва народа, који је био резервисан само за чланице Друштва. За свега 10 година, то су урадиле 63 државе.[30]

---

27 Луј ле Фир, *Међународно јавно право*, Планета принт, Београд 2010, 252–255.

28 Н. Мишљеновић, 41.

29 Б. Милисављевић, *Међународно хуманитарно право*, 46.

30 Илија А. Пржић, *Ново међународно право*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а.д, Београд, 1934. 191–196.

Такође, Пакт Друштва народа остављао је простор за вођење рата, док је овим Уговором та могућност искључена. Државе потписнице прихватају да се „одричу рата као средства своје националне политике у међусобним односима". Из тога произлази да се свака држава која прибегава оружаним активностима сматра агресором, чак и када можда има основ из ког црпи своје право.[31]

Осим тога, Уговор прописује да се било какав спор мора решити само мирним средствима, али не прописује било какву обавезу по питању судског поступка или арбитраже. Слабост која му се може замерити јесте недостатак санкције у случају кршења обавезе, односно прибегавања рату. Државе су се овим Уговором усагласиле да је рат забрањен, али је питање како решити спор остало отворено. Многи су замерали што овај Уговор заправо не представља правне вредности, већ моралне. Упркос свему наведеном, не може се занемарити значај који је Бријан–Келогов пакт је имао на плану развоја међународних односа и међународног права, као и забране агресије.[32]

Као једна од највећих замерки издваја се то што рат као средство самоодбране између држава потписница Уговора и држава које га нису потписале није забрањен, јер су се чланом 1. државе потписнице одрекле рата само у њиховим међусобним односима.[33] Осим тога, пакт се није односио на употребу силе која не представља екстремни облик рата. Са друге стране, није постојао ни ефикасан механизам који би обезбеђивао његову примену.[34] Управо због недостатака овог механизма, Пакт није много утицао на стање у међународној заједници тога доба. Немачка, Италија и Јапан прве су прекршиле овај пакт нападима на територије других држава (Пољска, Албанија, Етиопија). Штавише, ове три силе склопиле су 1940. године Тројни пакт, који је покренуо нови рат светских размера.[35]

Првобитно наставши као билатерални уговор између Француске и САД, а до почетка Другог светског рата поставши и општеприхваћено правило међународног права, Бријан–Келогов пакт свакако је доста допринео развоју забране агресије. Значајан је и као основа

31 Бријан-Келогов пакт, Политика, бр. 7.302 од среде 29. августа 1928, страна 4. *https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1928–08–29,* приступљено 9. јануара 2026.

32 И. Пржић, 191–196.

33 Д. Коларић 96.

34 Миленко Креча, *Међународно јавно ūраво*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022, 208.

35 З. Вучинић, 58.

за Нирнбершка суђења јер је забрањивао употребу силе и предвиђао обавезу мирног решавања спорова.[36]

5. ДЕКЛАРАЦИЈА О ДЕФИНИЦИЈИ АГРЕСИЈЕ

Посебан значај у дефинисању агресије имала је Конференција за смањење и ограничење наоружања, која је одржана 1933. године у Лондону. На овој конференцији покренуто је питање типова дефиниције агресије, а за разлику од дотадашњег општег типа, приступа се енумеративним дефиницијама. Најзначајнији корак је био Нацрт декларације о дефиницији агресора, поднет од стране совјетске делегације са Максимом Литвиновим (*Максим Максимович Литванов*) на челу. Нацрт је поднет фебруара 1933. године Општој комисији и Комитету за питања безбедности. Комитетом је председавао грчки дипломата Политис (*Νικόλαος Πολίτης*), те се говори о Литванов–Политисовој дефиницији агресије. Ова дефиниција није прихваћена као општа међународна норма, али је ипак била саставни део неколико уговора о ненападању које је Совјетски Савез касније закључио, а најпре са граничним државама Летонијом, Естонијом, Пољском[37], Румунијом, Авганистаном, Ираном и Турском.[38]

Поред СССР-а као иницијатора, државе потписнице друге конвенције биле су Југославија, Турска, Румунија и Чехословачка, а било је отворено приступање и осталим државама. Надовезујући се на Бријан–Келогов пакт који забрањује сваку агресију, овим је покушано прецизније дефинисање овог појма и спречавање било каквог оправдања и изговора за рат, а све у интересу опште безбедности. У преамбули се и констатује да „све државе имају једнако право на независност, безбедност, одбрану својих територија и слободан развој својих институција."

У члану 2. наводи се да ће се агресором сматрати свака „држава која прва почини једну од следећих акција:

- Објави рат некој другој држави;
- Изврши инвазију неке друге државе, уз објаву рата или без ње;
- Нападне својим копненим, поморским, или ваздушним снагама, уз објаву рата или без ње, територију, бродове, или ваздухоплове друге државе;

36 Бојан Милисављевић, „Актуелна питања у погледу агресије у међународном јавном и међународном кривичном праву", *Crimen* XVI(1)/2025, 99.

37 Без обзира на поменути уговор, СССР је 1939. године, заједно са нацистичком Немачком напао Пољску.

38 Б. Милисављевић, *Међународно хуманитарно право,* 45–46.

– Изврши поморску блокаду обала или лука друге државе;
– Пружа подршку оружаним бандама формираним на својој територији које су напале територију друге државе, или упркос захтевима нападнуте државе одбија да учини на својој територији све што може да би лишила те банде сваке подршке или заштите.“

Следећим чланом се забрањују сви политички, војни, економски, или други разлози који би могли да се употребе као изговор и оправдање за рат, док члан 4. наглашава „отвореност Конвенције за приступ свих других нација“. Уговор је закључен 4. јула 1933. године.[39] У њему наведена дефиниција представља до тада најсавршенији вид ограничења ратова прецизним дефинисањем нападача, то јест агресора, и означавањем државе нападача нарушиоцем међународног мира.[40]

6. ОДГОВОРНОСТ ЗА ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

6.1. Нирнбершки процес

Уз ослањање на Бријан–Келогов, то јест Париски пакт током Другог светског рата потписано је више аката који су допринели успостављању индивидуалне одговорности, попут Атлантске повеље, Каирске конвенције и савезничких споразума на Јалти и у Потсдаму.[41]

Једна од најзначајнијих декларација за кривично гоњење и кажњавање ратних злочинаца јесте Московска декларација из 1943. године, која садржи Декларацију о немачким зверствима. У овој декларацији наводи се да: „Приликом пристанка било на какво примирје са ма каквом владом која би се могла образовати у Немачкој, они немачки официри и војници, као и чланови нацистичке странке који су одговорни за зверства, покоље и погубљења или су добровољно у њима учествовали, биће враћени у земље у којима су извршена њихова одвратна недела, како би им се могло судити и казнити их по законима тих ослобођених земаља и слободних влада које буду у њима образоване.“[42]

---

39 Конвенција о дефиницији агресије, *http://arhiviranisajt.msp.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/44-konvencija-definicija-agresije-1933?lang=lat*, приступљено 15. августа 2025.

40 И. Пржић, 242.

41 М. Сукијасовић, 76–87.

42 Јелена Лопичић Јанчић, „Проф. др Алберт Вајс и Нирнбершки процес“, *Анали Правног факултета у Београду* 59(2)/2011, 381.

Потписнице Московске декларације[43] са истим циљем 8. августа 1945. године потписале су у Лондону Споразум о гоњењу и кажњавању ратних злочинаца. Овим актом основан је Међународни војни суд, надлежан за суђење ратним злочинцима чији злочини немају одређену географску локацију. Свака држава се обавезала да ће омогућити истрагу и суђење ратним злочинцима. Споразум је био отворен и за друге државе, те му је поред осталих приступила и Југославија.[44]

Лондонском уговору придодат је Статут којим је предвиђено оснивање Међународног војног трибунала (суда) и његова јурисдикција. У Статуту су прописане и дефиниције најтежих међународних кривичних дела – злочина агресије, злочина геноцида и ратних злочина.[45] Статут је злочин агресије дефинисао као: припремање, планирање, започињање или вршење агресорског рата или рата којим се крше међународни уговори, споразуми или гарантије, или учествовање у неком заједничком плану односно завери за постизање било чега од наведеног. Овим је проширен круг извршилаца овог кривичног дела са држава и на појединце.[46]

У ову одредбу унете су и француска и америчка теза, те се као агресорски рат сматра и рат супротан уговорима и споразумима, као и онај који то није. Ова дилема је разрешена одвајањем прве и друге тачке оптужнице против злочинаца. Треба узети у обзир још и чињеницу да је злочин агресије дефинисан након свих учињених злочина, те су аутори били више окренути конкретним делима него општем појму.[47]

Међународни војни трибунал функционисао је исто као национални кривични судови, дакле, утврђивао је степен кривице појединаца и организација за кривична дела која су учинили и одређивао казне у складу са тим. Разлика је била у томе што у националним законодавствима агресија није била прописана као кривично дело.[48]

Савезничке силе су 18. октобра 1945. године подигле оптужницу против 24 бивша управљача одређених организација Немачке, који

43 Сједињене Америчке Државе, Уједињено Краљевство, Совјетски Савез и Република Кина.

44 United Nations, *The Charter and Judgment of the Nürnberg Tribunal – History and Analysis: Memorandum submitted by the Secretary-General, Formulation of the Nürnberg Principles*, UN doc. A/CN.4/5, New York 1949.

45 Станислав Геннадьевич Тимошков, *Аīрессия как международное йрестуйление*, Институт законодательства и сравнительного права РФ, Москва 2017, 46–47.

46 Б. Милисављевић, „Актуелна питања“, 99.

47 М. Сукијасовић, 76–87.

48 С. Г. Тимошков, 46.

су оптужени за спровођење завере са циљем чињења ратних злочина и злочина против мира и човечности.

Одбрана је своје аргументе заснивала на пракси држава у годинама које су претходиле рату, а представљале су *de facto* кршење Пакта Друштва народа и Париског пакта. На основу ових повреда, тврдила је да ова два акта више и нису на снази, јер у пракси нису поштовани. Поред тога, наводили су и забрану ретроактивности – *nullum crimen nulla poena sine lege*. Наводили су да агресорски рат није био дефинисан пре рата, те да стога не може бити ни инкриминације као и чињеницу да у време чињења дела није постојао надлежни међународни суд.[49]

Пресуда је донета 1. октобра 1946. године, а као злочиначке организације осуђене су: Вођство нацистичке партије, Гестапо, СД (*Sicherheitsdienst*), СС (*Schutzstaffel*), Влада Рајха, Генералштаб и Врховна команда оружаних снага. Као злочинци осуђени су следећи појединци: Херман Геринг (*Hermann Goering*), Рудолф Хес (*Rudolf Hess*), Јоаким фон Рибентроп (*Joachim von Ribbentrop*), Вилхелм Кајтел (*Wilhelm Keitel*), Ернст Калтенбрунер (*Ernst Kaltenbrunner*), Ханс Фриче (*Hans Fritzsche*), Константин фон Нојрат (*Konstantin von Neurath*) Алфред Розенберг (*Alfred Rosenberg*), Ханс Франк (*Hans Frank*), Вилхелм Фрик (*Wilhelm Frick*), Јулијус Штрајхер (*Julius Streicher*), Валтер Функ (*Walter Funk*), Карл Дениц (*Karl Doenitz*), Ерих Редер (*Erich Raeder*), Балдур вон Ширах (*Baldur von Schirach*), Фриц Заукел (*Fritz Sauckel*), Алфред Јодл (*Alfred Jodl*), Мартин Борман (*Martin Bormann*), Артур Сајс Инкварт (*Arthur Seyss Inquart*), Алберт Шпер (*Albert Speer*) и Франц фон Папен (*Franz von Papen*).[50]

Од двадесет четворо оптужених за злочин агресије на смртну казну за овај злочин осуђено је њих осморо. Констатовано је да Хитлер није могао сам да води агресивни рат, већ да су га подржали други државници, војни лидери, дипломате и бизнисмени.[51]

Суд је заузео становиште да се максима *nullum crimen nulla poena sine lege* овде не може применити јер су окривљени на основу свог положаја у државној власти морали знати за забрану вођења агресорског рата као и да су инкриминисане радње вршене повредом уговора о забрани рата као средства за решавање спорова на међународном нивоу.[52]

49 М. Сукијасовић, 76–87.

50 Ј. Лопичић Јанчић, 382.

51 С. Г. Тимошков, 51

52 М. Сукијасовић, 76–87.

Треба навести и терминолошку разлику до које долази у оптужници и пресуди. Наиме направљена је разлика између акта агресије и агресорског рата која се састоји од тога што агресорски рат, као и сваки други, у формалном смислу изазива наступање ратног стања. Са друге стране, акт агресије је једнострани акт државе, који подразумева употребу оружане силе, али не мора се нужно развити у агресорски рат. Пресуда не усваја у свему став оптужнице по питању квалификације, што је последица непостојања прецизне дефиниције агресије.[53]

6.2. Токијски процес

Међународни војни трибунал за Далеки исток основан је 16. јануара 1946. године одлуком америчког генерала Дагласа Мек Артура. (*Douglas MacArtur*). Правила поступка су слична као и она која су се примењивала у Нирнбергу и изразито су англосаксонског типа.[54]

Оптужница је била базирана на одредбама Потсдамске прокламације јапанском народу. У првом делу оптуженима се ставља на терет завера у циљу вођења агресорских ратова или ратова којима се крше међународно право, уговори, споразуми и гаранције, а затим и њихово планирање, припремање, започињање или вођење. Извршен је преглед уговорних обавеза и званичних гарантних изјава које је Јапан прекршио. За разлику од Нирнберга, овде није прављена разлика између акта агресије и агресорског рата.[55]

Одбрана је била слична као и по питању нацистичких злочинаца, а наведене су четири групе разлога. Прва група тицала се тумачења Потсдамске прокламације, друга Париског пакта, трећа начела законитости, док је као четврти разлог навођено да је рат акт народа за који појединци не одговарају.

Пресуда је донета 12. септембра 1948. године и прогласила је кривим свих 28 оптужених за злочин против мира. Она је заснована на истим правним правилима као и нирнбершка, а такође је остварила утицај на даљи ток међународног кривичног права.[56] Међутим, утицај токијског суђења знатно је слабији у односу на суђења у Нирнбергу и много се мање помиње у анализама. Разлоге за то вероватно треба тражити у чињеници да се Европа сматрала главним поприш-

53 *Ibid.*

54 Милан Шкулић, *Међународно кривично йраво*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2020, 114–115.

55 М. Сукијасовић, 87–90.

56 *Ibid.*

тем Другог светског рата, као и у географској удаљености Европе и Далеког истока.[57]

6.3. Принципи

Начела произашла из Статута Нирнбершког и Токијског суда и пресуде Трибунала као начела међународног права потврдила је Генерална скупштина Уједињених нација Резолуцијом бр. 95 од 11. децембра 1946. године. Ова одлука врло је значајна за даљи развој међународног кривичног права.[58]

Према резолуцијама 95. и 177. Генералне скупштине УН, одређено је да се на основу Нирнбершких суђења формирају основни принципи међународног права. Задатак је био поверен Комисији за међународно право (*International Law Commission*), на челу са Јоанисом (Жаном) Спиропулусом (*Ιωάννης Σπυρόπουλος*). Комисија је формулисала следећих седам начела:

1. Свако лице које учини дело које представља злочин према међународном праву је за то дело одговорно и подложно казни.
2. Чињеница да унутрашње право неке државе не предвиђа казну за дело које према међународном праву представља кривично дело, не ослобађа извршиоца одговорности према међународном праву.
3. Чињеница да је извршилац дело које према међународном праву представља кривично дело извршио у својству шефа државе или владе не ослобађа га одговорности према међународном праву.
4. Чињеница да је извршилац поступао по наређењу своје владе или претпостављеног не ослобађа га одговорности по међународном праву.
5. Свако лице оптужено за злочин по међународном праву има право на правично суђење на основу чињеница и закона.
6. По међународном праву, кажњива су следећа кривична дела:
   (а) Злочини против мира:
      (i) Планирање, припрема, покретање или вођење агресорског рата или рата којим се крше међународни уговори, споразуми или гаранције;
      (ii) Учешће у заједничком плану или завери за извршење било ког од дела наведених под (i).

57 М. Шкулић, 115.

58 Ј. Лопичић Јанчић, 383.

(б) Ратни злочини:

Кршење закона или обичаја ратовања које укључује, али није ограничено на убиство, злостављање или депортацију на ропски рад или у било коју другу сврху цивилног становништва окупиране територије или на окупираној територији, убиство или злостављање ратних заробљеника, лица на мору, убијање талаца, пљачку јавне или приватне имовине, безобзирно уништавање градова, места или села или разарање које није оправдано војном нужношћу.

(в) Злочини против човечности:

Убиство, истребљење, поробљавање, депортација и друга нехумана дела учињена против било ког цивилног становништва, или прогони на политичкој, расној или верској основи, када се таква дела чине или се такви прогони спроводе у извршењу или у вези са било којим злочином против мира или било којим ратним злочином.

7. Саучесништво у извршењу злочина против мира, ратног злочина или злочина против човечности, у складу са Принципом VI, је злочин према међународном праву.[59]

7. ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ И УЈЕДИЊЕНЕ НАЦИЈЕ

7.1. Повеља УН

„У циљу спасења будућих генерација од пошасти рата, поновне потврде вере у основна људска права, достојанство и вредност људске личности, једнакост великих и малих народа, успостављања услова под којим се могу одржати правда и поштовање обавеза које произилазе из уговора и других извора међународног права и промовисања друштвеног напретка и бољег животног стандарда, а све то практикујући толеранцију и заједнички живот у миру, уједињењем снага за одржање међународног мира и безбедности и осигурањем принципа некоришћења оружане силе државе односно њихови пуномоћници потписивањем ове Повеље у Сан Франциску 26. јуна 1945. године основале су међународну организацију под називом Уједињене нације.“[60]

59 Yearbook of the International Law Commission 1950, vol. II., United Nations, New York 1957, 374–377.

60 United Nations Charter (full text), Preamble, *https://www.un.org/en/about-us/uncharter/full-text*, приступљено 20. августа 2025.

Доношењем ове Повеље и стварањем УН наставља се развој ограничења права на рат. Правни режим УН проширио је правило о забрани прибегавања агресивном рату у правило о забрани употребе и претње силом. Под ову забрану се сада сврставају и једнострани акти агресије. Повеља забрањује претњу и непосредну употребу силе против територијалног интегритета или политичке независности сваке државе, као претњу и употребу супротну циљевима Уједињених нација. Претња и употреба силе против територијалног интегритета и политичке независности у складу је са чланом 10. Пакта Друштва народа. Међутим, у систему УН ово правило је проширено и подразумева употребу силе супротну циљевима УН. Узимајући у обзир да су циљеви УН широко постављени и подразумевају заштиту међународног мира и безбедност, али и равноправности народа, међународну економску, социјалну, културну и хуманитарну сарадњу и права човека и основне слободе, јасно је да никаква претња или употреба силе не може бити у складу са овим циљевима.

Забрана је допуњена већ познатим али проширеним правилима о мирном решавању спорова, а успостављен је и концепт колективне безбедности.[61] Колективна одбрана подразумева заједничку примену оружане силе од стране две или више држава ради одбране треће. Ово је потврђено чланом 51. Повеље који прописује да је право на индивидуалну и колективну (само)одбрану урођено право и да траје све док Савет безбедности не предузме потребне мере ради успостављања мира и безбедности у свету. То практично значи да држава над којом је неовлашћено употребљена сила има право да у помоћ позове неку другу државу или државе које би стале у њену одбрану. Установљено је да свака држава чланица има обавезу да се суздржава од повреде мира и безбедности као највеће вредности, а да остале чланице имају право да јој се супротставе, док у одбрану не ступи тело које има најодговорнију улогу у спречавању агресора, а то је Савет безбедности.[62]

Прописано је да је Савет безбедности тај који утврђује да ли постоји претња или повреда мира и одлучује о мерама безбедности у складу са члановима 41. и 42, али, пошто није дефинисан појам агресије, Савету безбедности је остављено на дискрециону оцену које акте ће тумачити као акте агресије. У пракси Савета није био чест случај да акте држава окарактерише као агресију. Први разлог за то је отпочињање Хладног рата и честа употреба вета сталних чланица, а други непостојање сагласности о овом питању држава чланица Савета.[63]

61 М. Сукијасовић, 90–92.

62 З. Вучинић, 83–86.

63 Б. Милисављевић, *Актуелна питања*, 100.

Савет безбедности је иначе био замишљен као централни и оперативни орган примарно задужен за питања мира и безбедности. У време Хладног рата слабо је функционисао, па је тек након његовог завршетка вршио своје надлежности у пуном капацитету. Савет је надлежан да утврђује да ли је дошло до акта агресије или повреде мира, а потом и да преузме потребне мере да би успоставио мир. Међутим, врло је важно напоменути да Савет безбедности није судски већ политички орган, те се може закључити да су његове одлуке продукт политичког компромиса.[64]

Терминолошки проблем који се јавља тиче се питања да ли под силом Повеља подразумева сваку врсту силе или само оружану. Ни текст ни дискусија у Сан Франциску не дају одговор на ово питање. Иако је остало отворено, велики број држава становишта је да појам силе треба тумачити екстензивно, дакле узимајући у обзир све облике силе.[65]

Упркос чињеници да Повеља није дефинисала злочин агресије као кривично дело које повлачи одговорност по међународном праву, она садржи строже норме о употреби силе у односу на Пакт Друштва народа и Бријан–Келогов пакт. Не може се рећи да нису постојале кривичноправне норме за заштиту мира, само су се оне налазиле изван Повеље. Злочин агресије регулисан је каснијим резолуцијама и одлукама у систему Уједињених нација, а по принципима из Нирнберга и Токија.[66]

7.2. Резолуција 3314 Генералне скупштине УН

Најдалекосежнији утицај за развој одређивања злочина агресије као међународног кривичног дела имала је Резолуција 3314 (XXIX) Генералне скупштине УН, усвојена 14. децембра 1974. године. Одредбе ове резолуције прописивале су да ће Савет безбедности УН утврдити да ли је држава починила елементе злочина агресије и, ако јесте, биће подигнута оптужница за кршење међународних обавеза, а кривци ће бити индивидуално одговорни.[67]

Ова резолуција била је резултат дугогодишњег рада и компромиса. Жеља за дефинисањем агресије први пут се појавила 24 године пре доношења Резолуције, када је задатак био поверен Комисији за

64 Б. Милисављевић, *Међународно хуманитарно право*, 57–58.

65 Ту поред оружане можемо сврстати и економску и политичку силу, а у новије време долазе у обзир и сајбер напади, у случају да се могу приписати одређеној држави.

66 М. Сукијасовић, 62–90.

67 С. Г. Тимошков, 141.

међународно право, која је дошла до закључка да је немогуће дефинисати агресију јер је то злочин који се непрестано развија, те да би дефиниција била исувише вештачка и не би одговарала стварности. Генерална скупштина је у још неколико наврата покушавала да оснује одбор који ће дефинисати агресију и до тога је дошло тек 1967. године на иницијативу СССР-а. Поднета су три различита предлога нацрта три групе држава и они су коначно спојени у оно што је данас Дефиниција агресије из 1974. године.[68]

Сходно томе, агресија је свака употреба силе против суверенитета, територијалног интегритета или политичке независности друге државе или сила која је на други начин у супротности са Повељом УН. Након тога, *exempli causa* набројани су следећи акти агресије:

- Инвазија или напад оружаним силама неке државе на територију друге или било каква војна окупација или анексија територије употребом силе;
- Употреба било каквог оружја или бомбардовање од стране оружаних снага једне државе територије неке друге;
- Блокада лука или обала једне државе оружаним снагама друге;
- Напад оружаним снагама на копнене, поморске или ваздухопловне снаге или на морнаричку и авиофлоту неке државе;
- Употреба оружаних снага неке државе, које су стациониране на територији земље споразумно са државом на чијој се територији налазе, а супротно споразуму;
- Стављање на располагање територије једне државе другој ради вршења злочина агресије према трећој;
- Упућивање наоружаних банди, група, добровољаца или најамника, који извршавају акте који се могу квалификовати као агресија.[69]

Наведено набрајање из члана 3. није ограничено ни правно обавезујуће за Савет. Он, у складу са дискреционим овлашћењима прописаним Повељом, има право да у сваком случају произвољно тумачи који акт представља агресију. Ово води правној несигурности и волунтаристичким одлукама Савета.

Чланом 5. прописано је да никакав разлог политичке, економске, војне или неке друге природе не може оправдати агресију. Тиме се

68 Maria Egerlund, *The Missing Piece Defining the Crime of Aggression*, Faculty of Law University of Lund, Lund 2007,47.

69 Б. Милисављевић, *Међународно хуманитарно право*, 50–51.

наглашава дужност држава да се уздрже од интервенције у унутрашњи поредак других држава.

У Резолуцији се даље прописују допуштени случајеви употребе силе. Тумачењем ове одредбе (члан 6) у складу са Повељом УН посредно се долази до разликовања агресије и права на самоодбрану.У случају да једна држава изврши акт који је дефинисан чланом 3 или се на неки други начин квалификује као агресија, држава–жртва има право на индивидуалну или колективну самоодбрану, наравно, у складу са Повељом.[70]

7.3. Римски статут и амандмани

Идеја о стварању сталног међународног кривичног суда разматрала се на седницама Уједињених нација још од краја Другог светског рата. Током 1993. и 1994. године основани су специјални судови за Југославију и Руанду, како се наводи, због кршења међународног хуманитарног права. Од 1994. године водили су се преговори о стварању сталног суда који би имао јурисдикцију над међународним кривичним делима независно од места на коме су почињена. Резултат преговора био је Римски статут којим је јула 1998. године основан Међународни кривични суд.[71]

Током дискусије о дефиницији агресије у Римском статуту појавиле су се две струје. Једна група, коју су углавном чиниле арапске земље, заступала је становиште да треба узети ширу дефиницију садржану у Резолуцији 3314 УН. Са друге стране, Немачка и остале земље су инсистирале на ужој дефиницији, сличној оној из Статута Међународног војног суда у Нирнбергу, која би углавном обухватала јасне случајеве нелегалне и масовне употребе оружане силе која доводи до инвазије на територију друге државе. На крају није дошло до компромиса и питање агресије је остало отворено.[72]

Делегација Камеруна дала је предлог да би инкриминисање агресије могло да зависи од Савета безбедности. Наиме, када Савет утврди да је неко дело агресија, онда би се пред судом покренуло питање одговорности. Овај предлог није у складу са начелом законитости и захтевом да кривично дело мора да буде одређено и прецизно, а уз то забрањена је примена аналогије (*nulla poena sine lege certa et stricta*).[73]

---

70 Д. Димитријевић, *Aīpecuja*, 197.

71 ICRC Статут Международного уголовного суда, *https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/factsheet_icc_statute_update.pdf*, приступљено 21. августа 2025.

72 М. Шкулић, 283.

73 *Ibid.*

До дефинисања злочина агресије долази тек 11. јуна 2010. године Резолуцијом број 6 донетој на 13. Пленарној седници Прве ревизионе скупштине Међународног кривичног суда. Према члану 8. *bis* став 1. Римског статута агресија постоји у неколико алтернативно прописаних случајева: планирање, припремање, започињање или извршење агресије. Ставом 2. као акти агресије, независно од објаве рата, наведене су радње из Резолуције 3314 Генералне скупштине УН.[74]

Извршилац злочина агресије може бити само лице које у својој земљи има контролу или могућност да усмерава политичке и војне акције против друге државе, а кршећи Повељу УН, прибегавањем оружаној сили, ради угрожавања или нарушавања суверенитета, територијалног интегритета или политичке независности те државе.[75]

Потребно је да акт који се квалификује као радња извршења по свом карактеру, тежини и степену опасности представља очигледну повреду Повеље УН. Иако је у нашој теорији констатовано да се субјективни елемент за постојање агресије не тражи, јасно је да је овим знатно сужен и објективни елемент. Може се десити да се одређени акти који треба да буду окарактерисани као агресија правдају као хуманитарна интервенција или заштита људских права. Поставља се питање да ли услов који се односи на карактер радње може да акт агресије „камуфлира" у хуманитарну интервенцију. Пример за наведено се може наћи управо у НАТО „интервенцији" у Србији.

У децембру 2017. године, довољан број држава је ратификовао амандмане, те је тек тада новелирани Римски статут ступио на снагу.[76]

8. ЗАКЉУЧАК

У односима двеју или више држава злочин агресије најтежи је облик противправне употребе силе. Развој забране агресије био је дуг и сложен историјски процес за који слободно можемо рећи да још увек траје.

Комплексност појма није само у правној дефиницији, већ и у његовом политичко-историјском контексту, јер је између дозвољене употребе силе, у виду самоодбране, и забрањене, врло тешко повући тачну границу. Теорија о ратном стању, која се појавила још у

74 *Ibid.,* 284–285.

75 С. Г. Тимошков, 102.

76 М. Шкулић, 286.

19. веку и још увек није потпуно ишчезла, говори о томе да оружани сукоб може да постоји и без рата, као и да рат може да буде на снази, иако нема оружаних дејстава.

Од Нирнбершких принципа, преко Резолуције 3314 до Римског статута и његових амандмана, међународна заједница под окриљем Уједињених нација урадила је велики правни посао у корист забране агресије. Међутим и даље постоје проблеми у њиховој примени. Један од тих проблема јесте и ситуација да амандмане Римског статута нису ратификовале многе земље, а да су они на снагу ступили тек 2017. године. Упркос постојању УН и њиховом труду, скорашњи примери говоре у прилог томе да међународни мир и безбедност нису на адекватном нивоу.

Изазови који се не могу решити пуким прописивањем норми и даље су актуелни. Иако су државе према суверенитету једнаке и важи правило *par in parem non habet imperium*, фактичка надмоћ појединих држава увек ће играти велику, ако не и пресудну улогу. Политички притисци, селективна примена и ограничена јурисдикција знаци су да пут ограничења агресије и њене забране још увек није готов. Међу кључним изазовима намеће се и проблем неједнаког третмана агресора у зависности од политичких и економских интереса великих сила у датом моменту. Потребно је да међународна заједница настави са трагањем за решењем и унапређивањем механизама одговорности.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Бријан-Келогов пакт, Политика, бр. 7.302 од среде 29. августа 1928, страна 4. *https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D-786232CBF4A-1928–08–29*, приступљено 9. јануара 2026.

Конвенција о дефиницији агресије, *http://arhiviranisajt.msp.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/44-konvencija-definicija-agresije-1933?lang=lat*, приступљено 15. августа 2025.

ICRC, Статут Международного уголовного суда, *https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/factsheet_icc_statute_update.pdf*, приступљено 21. августа 2025.

The Paris Covenant for a League of Nations: text of the plan adopted by the Paris Peace Conference, April 28, 1919, League to Enforce Peace, New York 1919, доступно електронски на *https://archive.org/details/pariscovenantfor00leagiala*, приступљено 14. августа 2025.

United Nations Charter (full text), Preamble, *https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text*, приступљено 20. августа 2025.

United Nations, *The Charter and Judgment of the Nürnberg Tribunal – History and Analysis: Memorandum submitted by the Secretary-General, Formulation of the Nürnberg Principles*, UN doc. A/CN.4/5, New York 1949.

United Nations, *Yearbook of the International Law Commission 1950*, vol. II, New York 1957.

Литература:

Betsy Baker, "Hague Peace Conferences (1899 and 1907)", *Max Planck Encyclopedias of International Law*, *https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e305*, приступљено 14. августа 2025.

Милица Вујанић *et al*, *Речник српскоīа језика*, Матица српска, Нови Сад 2011.

Зоран Вучинић, *Међународно ратно и хуманитарно īраво*, Службени гласник, Београд 2006.

Душко Димитријевић, „Агресија – злочин против светског мира", Миленко Крећа (ур.), *Међународно јавно и кривично īраво у 21. веку. Liber Amicorum īроф. др Миленко Крећа*, Удружење за међународно кривично право / Intermex, Београд 2020, 191–210.

Duško Dimitrijević, „International legal regulation and prosecution of crimes of aggression", Ivana Bodrožić (ed.), *International scientific conference "Archibald Reiss days"*, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade 2024, 36–55.

Maria Egerlund, *The Missing Piece Defining the Crime of Aggression*, Faculty of Law University of Lund, Lund 2007.

Златко Исаковић, „Доктрина 'праведног рата' од Гроцијуса до Уједињених нација", *Војно дело* 55(4)/2003, 44–69.

Драгана Коларић, „Злочин агресије између права и политике", *Срīска īолиīичка мисао* 2/2013.

Борис Кривокапић, *Рāт и īраво: īеорија и īракса оружаних сукоба и међународно īраво*, Удружење правника Републике Српске, Бања Лука 2023.

Миленко Крећа, *Међународно јавно īраво*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022.

Јелена Лопичић Јанчић, „Проф. др Алберт Вајс и Нирнбершки процес", *Анали Правноī факулīеīа*, 59(2)/2011, 381–393.

Бојан Милисављевић, „Актуелна питања у погледу агресије у међународном јавном и међународном кривичном праву", *Crimen* XVI(1)/2025, 97–109

Бојан Милисављевић, *Међународно хуманитарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024.

Никола М. Мишљеновић, *Дефиниција агресије*, Pentagram Press, Београд 1999.

Илија А. Пржић, *Ново међународно право – расправе и чланци*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд 1934.

Миодраг Сукијасовић, *Појам агресије у међународном праву*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 1967.

Станислав Геннадьевич Тимошков, *Агрессия как международное преступление*, Институт законодательства и сравнительного права РФ, Москва 2017.

Луј ле Фир, *Међународно јавно право*, Планета принт, Београд 2010.

Милан Шкулић, *Међународно кривично право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2020.

Staša S. ANDREJIĆ*

HISTORICAL ASPECTS OF THE CRIME OF AGGRESSION

Summary

The crime of aggression is one of the gravest international offenses, and it has influenced the course of world history and the legal order through conflicts, the establishment of international tribunals, and the development of norms of international law. As such, it represents a challenge in bridging legal theory and historical experience, since it requires a precise determination of the boundaries of the legitimate use of force. This paper traces the evolution of the concept of aggression from its vague definition in the interwar period, through the Nuremberg Tribunal, to the contemporary institutional framework of the International Criminal Court. In addition, the paper shows how international legal standards have been adapted to the conditions of global security and political pressures. Through analysis of key events, precedents, and resolutions, the change in the understanding and regulation of this crime is described in light of historical circumstances and shifts in the global security situation. Attention is drawn to the legal and political challenges in establishing individual criminal responsibility for the act of aggression, as well as to the development of international consensus on the inadmissibility of the use of force against sovereign states. The paper aimed

* Third year undergraduate student at the University of Belgrade Faculty of Law, email address: *andstasa@gmail.com*. This paper was presented at the Iustoria 2025, held from November 17 to 19, 2025, at the Faculty of Law of the University of Belgrade.

to highlight the mechanisms by which legal theory shapes the application and development of norms against aggression, thereby contributing to understanding their role in preserving international peace.

Keywords: *Crime of aggression. – International criminal law. – United Nations. – Nuremberg Trials. – Rome Statute.*

Рад приспео / Paper received: 20. 11. 2025.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 19. 1. 2026.

UDC: 94(430)"1945"

CERIF: S148, S150, H250, H271, H300

DOI: 10.51204/HLH_26102A

Филип НОВАКОВИЋ, мср*

„ПОСЛИЈЕРАТНА“ УПРАВЉАЊЕ – ПРАВНИ И ИСТОРИЈСКИ ПОЛОЖАЈ ФЛЕНЗБУРШКЕ ВЛАДЕ

Фленсбуршка влада, окупљена око великоī адмирала Карла Деница од 1. до 23. маја 1945. īодине, дјеловала је у времену између слома националсоцијалистичкоī режима и усīостављања īотīуне савезничке власти над Њемачком. У литератури се њен īоложај īонекад објашњава изразима īравноī континуитета или īријелазне уīраве. Овај рад īолази од става да оба израза захтијевају знатно īрецизније одређење. Анализа је зато īодијељена на три īитања: īравни основ Деницовоī именовања унутар īоретка Трећеī Рајха, међународноīравни īоложај уīраве у Фленсбурīу и континуитет њемачке државе након īотīуноī војноī īораза. Хитлеров īолитички тестамент īружио је Деницу фактички īрихваћен основ за īреузимање команде, али не и несīоран уставноīравни темељ. Савезници су њеīове īредставнике користили ради капитулације и извршења војних наредби, не īризнајући их као владу суверене државе. Хайшењем чланова кабинета 23. маја īрестао је и тај оīраничени облик дјеловања, док је Берлинска декларација од 5. јуна 1945. īодине формализовала савезничко īреузимање врховне власти без анексије Њемачке. Закључује се да Фленсбуршка влада није била међународна īријелазна уīрава нити īризната насљедница Трећеī Рајха, већ īреостали дио īораженоī државноī и војноī аīарата који је, уз савезничко трīљење, кратко обављао уско одређене функције.

Кључне ријечи: *Фленсбуршка влада; Карл Дениц; безусловна капитулација; окупација Њемачке; īризнање влада; континуитет државе.*

---

* Аутор је магистар права, докторанд на Правном факултету Универзитета у Зеници. Дописни члан Босанскохерцеговачко-америчке академије умјетности и наука. Е-пошта: filip.novakovic.acc@gmail.com; ORCID iD: https://orcid.org/0000–0001–9979–5824. Рад је представљен на Међународној студентској конференцији *Iustoria 2025 – Рат и мир (у īравноī историји).*

1. УВОД

Када је Карл Дениц 1. маја 1945. преко њемачког радија објавио смрт Адолфа Хитлера и саопштио да га је Хитлер одредио за свог насљедника на положају предсједника Рајха, више није постојала држава којом би се могло владати на уобичајен начин. Берлин је био пред падом, централна управа се распала, а јединице Вермахта биле су раздвојене и потискиване према све ужим подручјима на сјеверу и југу. Ипак, у поморској школи у Мирвику, код Фленсбурга, образован је кабинет који је још двадесетак дана користио називе и обрасце њемачке државне власти. Та кратка епизода није безначајан додатак историји капитулације. Она показује колико се у тренутку потпуног пораза могу разићи правни назив, стварна моћ и међународни положај једне власти. Уобичајени назив „Фленсбуршка влада“ прикрива управо ту разлику. Ријеч *влада* упућује на орган који у име државе самостално доноси и спроводи политичке одлуке. Деницов круг је, међутим, располагао само остацима некадашњег командног и административног апарата. Његова најважнија радња није била вођење државе, него издавање наредби потребних да се њемачке оружане снаге предају. Савезнички команданти су те канале комуникације користили док су били корисни, али из тога није слиједило признање Деница као шефа државе, нити његовог кабинета као њемачке владе.

Правна анализа зато мора раздвојити три питања која се у расправама о Фленсбургу често спајају. Прво је унутрашње: да ли је Хитлер 29. априла 1945. могао политичким тестаментом ваљано пренијети положај шефа државе на Деница? Друго је међународно: какав је статус могла имати група која није била призната и није ефективно контролисала њемачку територију, али је могла издати поједине наредбе војним јединицама? Треће се не односи на Деницов кабинет него на саму Њемачку: да ли је потпуни пораз, нестанак централне власти и савезничко преузимање врховних овлаштења значило престанак њемачке државе или само њену привремену неспособност за дјеловање?

Одговори на ова питања не морају бити исти. Могуће је оспорити уставну уредност Деницовог именовања, одрећи његовом кабинету својство признате владе и истовремено сматрати да Њемачка као држава није престала постојати. Управо је то раздвајање средиште овог рада. Оно омогућава да се Фленсбург не посматра ни кроз самооправдавајућу слику „посљедње законите владе“, ни кроз претпоставку да је свака комуникација са савезницима била облик делегиране управе. Ријеч је о остатку пораженог режима чија је ограничена употребљивост кратко надживјела његову самосталну власт.

Рад се заснива на правноисторијској анализи Хитлеровог политичког тестамента, Закона о шефу државе Њемачког Рајха из 1934. године, аката о војној капитулацији, Берлинске декларације и раних правних расправа о статусу окупиране Њемачке. Посебна пажња посвећена је разлици између Келзеновог става из 1945. године и доктрине државног континуитета коју је касније прихватио Савезни уставни суд Савезне Републике Њемачке. Ова разлика није само питање тачног навођења извора. Од ње зависи и правна квалификација поретка који је настао након 8. маја 1945. године.

2. ОД БЕРЛИНА ДО ФЛЕНЗБУРГА

Хитлер је политички тестамент потписао 29. априла 1945, дан прије самоубиства. У њему је искључио Хермана Геринга и Хајнриха Химлера из партије и разријешио са свих положаја, Деница одредио за предсједника Рајха и врховног команданта оружаних снага, а Јозефа Гебелса за канцелара Рајха.[1] Избор Деница био је неочекиван само ако се посматра из перспективе раније партијске хијерархије. У посљедњим данима рата Хитлер је у адмиралу видио дисциплинованог команданта који није учествовао у покушајима одвојеног политичког договора и који је још располагао функционалном мрежом поморске команде. Вијест о именовању стигла је Деницу телеграмима из Берлина. Он је 1. маја преузео дужности предсједника Рајха и обратио се становништву онога што је од државе на чије је чело постављен остало. У првом говору није најавио политички раскид са националсоцијалистичким поретком. Хитлера је представио као погинулог вођу, а наставак борбе на истоку оправдао потребом да се њемачки војници и цивили повуку пред Црвеном армијом. Тај циљ је одредио и политику дјелимичних предаја западним савезницима: борбе је требало обустављати на западу, док би се јединицама и избјеглицама оставило што више времена да пређу у британску или америчку зону.[2]

Након Гебелсовог самоубиства Дениц није именовао новог канцелара у облику који је предвидио тестамент. Луц Шверин фон Крозиг добио је положај „водећег министра“ и саставио кабинет од преживјелих функционера, војних старјешина и високих државних службеника. Назив је био више од терминолошке особености. Он је

1 Adolf Hitler, *My Political Testament*, 29 April 1945, in *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. VI, document 3569-PS, United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1946, 259–263.

2 Marlis G. Steinert, *Capitulation 1945: The Story of the Dönitz Regime*, trans. Richard Barry, Constable, London 1969, 133–174.

показивао да чак ни људи у Фленсбургу нису једноставно обновили двојни систем предсједника и канцелара из тестамента. Настојали су створити радни центар у условима у којима су министарства изгубила особље, архиве, везе и територијалну надлежност. Према Ерлу Ф. Зимкеу, Дениц је у уском подручју Фленсбурга наставио војне и административне послове, али се то одвијало у енклави окруженој савезничким снагама. Савезничка команда га је у преговорима истовремено заобилазила и посредно користила: наредбе су тражене од њемачке Врховне команде, без прихватања политичке тврдње да иза ње стоји нова призната влада.[3] Овај двоструки однос – практични контакт и правно неприхватање – остао је обиљежје читавог фленсбуршког периода.

Дениц није располагао простором за преговоре о миру у политичком смислу. Савезничка политика безусловне капитулације искључивала је услове којима би се очувала њемачка влада, војска или могућност наставка рата против Совјетског Савеза. Оно што је преостало било је питање редослиједа, мјеста и технике предаје. Због тога акти потписани почетком маја нису мировни уговори закључени између равноправних држава, него војни инструменти којима је спроведен престанак отпора. Први велики корак била је капитулација њемачких снага у Холандији, сјеверозападној Њемачкој, Шлезвиг-Холштајну и Данској, потписана 4. маја пред фелдмаршалом Бернардом Монтгомеријем на Линебуршкој пустари.[4] Деницов изасланик, адмирал Ханс-Георг фон Фридебург, покушао је постићи што шири пријем њемачких снага на западу. Монтгомери је прихватио предају на подручју своје команде, али не и политички план који би оставио отворен рат на истоку.

У Рајмсу је 7. маја генерал-пуковник Алфред Јодл, по овлаштењу њемачке Врховне команде, потписао акт којим су све снаге под њемачком контролом безусловно предате савезничком врховном команданту и совјетској Врховној команди. Престанак операција одређен је за 8. мај у 23.01 час.[5] Совјетски захтјев да се чин понови у Берлину довео је до потписивања другог акта 8. маја у Карлсхорсту. У њему су Вилхелм Кајтел, Фридебург и Ханс-Јирген Штумпф посту-

3 Earl F. Ziemke, *The U.S. Army in the Occupation of Germany, 1944–1946*, Center of Military History, United States Army, Washington, D.C. 1975, 260–261.

4 *Instrument of Surrender of All German Armed Forces in Holland, in Northwest Germany Including All Islands, and in Denmark*, 4 May 1945, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/gs10.asp* (приступљено 5. августа 2026).

5 *Act of Military Surrender Signed at Rheims at 0241 on the 7th Day of May, 1945*, para. 1–4, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/gs3.asp* (приступљено 5. августа 2026); Earl F. Ziemke, *The U.S. Army in the Occupation of Germany*, 257–259.

пали „по овлаштењу њемачке Врховне команде“, а не као дипломатски представници признате њемачке владе.[6] Ова формула је правно значајна. Капитулација је обухватила оружане снаге и обавезу командног апарата да изда и спроведе наредбе савезничких врховних команди. Она није садржавала признање Деница као шефа државе, нити споразум о наставку рада његовог кабинета. Зимке биљежи да су и савезнички планери одмах уочили разлику: актом је осигурана предаја војске, али није ријешено питање њемачке владе нити је њиме изричито преузета врховна власт над земљом.[7] Управо ће та празнина бити попуњена Берлинском декларацијом 5. јуна. Фленсбуршка управа је, према томе, имала стварну али уску функцију. Преко остатака војне хијерархије могла је пренијети наредбе чије су извршење савезници захтијевали. Та способност не доказује општу, суверену, власт над територијом и становништвом. Једно је одржати посљедњи командни ланац довољно дуго да оружане јединице положе оружје; друго је располагати ефективном владом која самостално одређује јавну политику, примјењује право и наступа у међународним односима.

Не треба занемарити ни моралну двосмисленост Деницове стратегије. Повлачење војника и цивила према западу омогућило је многима да избјегну завршне борбе и да се предају западним савезницима. Истовремено је настојање да се отпор на истоку продужи значило нове жртве у тренутку када је исход рата био коначан.[8] Касније представљање Фленсбурга као искључиво хуманитарног подухвата зато не може замијенити анализу стварних наредби и њихових посљедица. Дениц није преговарао о равноправном преласку власти; покушавао је управљати временом и правцем неминовне предаје.

Након ступања капитулације на снагу, разлог за задржавање фленсбуршког апарата брзо је нестајао. У Мирвик је 12. маја стигла контролна група Врховног штаба савезничких експедиционих снага, коју је предводио амерички генерал Лоуел В. Рукс. Њен задатак био је да савезничку вољу наметне њемачкој Врховној команди. Дениц је сусрет тумачио као корак према признању, али Руксови извјештаји показују нешто друго: савезници су провјеравали може ли се постојећи апарат још практично употријебити и истовремено настојали спријечити да његови чланови створе привид политичког

6 *Act of Military Surrender Signed at Berlin on the 8th Day of May, 1945*, para. 1–6, 59 Stat. 1957, Executive Agreement Series 502, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/gs11.asp* (приступљено 5. августа 2026).

7 E. F. Ziemke, *The U.S. Army in the Occupation of Germany*, 259–260.

8 M. G. Steinert, *Capitulation 1945*, 133–174.

ауторитета.[9] Већ 15. маја Рукс је оцијенио да се ради о средишту које се брзо распада, с мало информација и готово без посла. Он, његов британски замјеник Е. Ц. Форд и политички савјетник Роберт Д. Марфи препоручили су 17. маја укидање „такозване привремене владе". Након усаглашавања са совјетском страном, наређено је хапшење Деница, министара и чланова Врховне команде. Британске снаге су 23. маја спровеле наредбу.[10] Кабинет није разријешен њемачким уставним актом, нити је власт предао неком домаћем сукцесору. Престао је дјеловати зато што су савезничке снаге ухапсиле његове чланове и укинуле простор у којем су до тада били трпљени. Та чињеница јасно показује границе његове фактичке самосталности. Ипак, она сама не рјешава питање постојања њемачке државе. Престанак једног кабинета и престанак државе нису истовјетне правне појаве.

3. УНУТРАШЊИ ПРАВНИ ОСНОВ ДЕНИЦОВЕ ВЛАСТИ

Тврдња да је Дениц био „уставни насљедник" често се ослања на Закон о шефу државе Њемачког Рајха од 1. августа 1934. године. Тим кратким актом положај предсједника Рајха спојен је са положајем канцелара, овлаштења предсједника пренесена су на „вођу и канцелара Рајха" Адолфа Хитлера, а Хитлеру је остављено да одреди свог замјеника.[11] Закон је ступио на снагу смрћу Паула фон Хинденбурга. Његова сврха била је да сву државну власт концентрише у Хитлеровој личности, а не да уреди поступак насљеђивања након његове смрти. Разлика између замјеника и насљедника није формална ситница. Замјеник врши туђа овлаштења док носилац положаја постоји; насљедник стиче власт након престанка мандата или смрти претходника. Закон из 1934. године није прописао орган који утврђује наступање упражњености, поступак избора новог шефа државе, трајање мандата нити однос према канцелару. Хитлеров тестамент, штавише, није само попунио постојеће мјесто. Он је поново раздвојио функције које је закон спојио, одређујући Деница за предсједника, а Гебелса за канцелара.

9 E. F. Ziemke, *The U.S. Army in the Occupation of Germany*, 261–262.

10 M. G. Steinert, „The Allied Decision to Arrest the Dönitz Government", *The Historical Journal* 31(3)/1988, 651–663, наročito 652–663, *https://doi.org/10.1017/S0018246X00023530.*

11 *Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reichs*, 1 August 1934, RGBl. I 1934, 747; translation in *Nazi Conspiracy and Aggression*, document 2003-PS, *https://avalon.law.yale.edu/imt/2003-ps.asp* (приступљено 5. августа 2026).

У националсоцијалистичком поретку ова противрјечност није могла бити ријешена независном уставносудском контролом или парламентарним поступком. Након Закона о отклањању невоље народа и Рајха из 1933. године и уништавања политичког плурализма, нормативна хијерархија све је више уступала мјесто начелу вођства (*Führerprinzip*). Карл Шмит је 1934, правдајући убиства током „Ноћи дугих ножева", тврдио да вођа у часу опасности непосредно ствара право као врховни судија.[12] Та доктрина је била идеолошко оправдање неограничене власти, а не стабилно правило о уставном насљеђивању. Стога је погрешно из чињенице да је Хитлерова воља у режимској пракси имала пресудну снагу извести закључак о неспорној формалној законитости тестамента. Ако се „правни основ" сведе на посљедњу наредбу диктатора чија власт не познаје контролу, може се објаснити зашто су преостали команданти послушали Деница, али се не добија уредна уставна норма. То је основ прихваћен у персонализованом поретку, не доказ уставног континуитета у класичном смислу.

Тестамент је ипак произвео посљедице. Дениц је примио обавјештења из Берлина, преузео дужности предсједника, саставио кабинет и добио послушност дијела Врховне команде. У часовима распада није постојао други орган који би успјешно оспорио његов положај. За војне старјешине, телеграми из Хитлеровог штаба/бункера били су довољан сигнал ко има право издавати посљедње наредбе. Ову врсту важења најпрецизније је описати као фактички прихваћено овлаштење унутар преосталог режимског апарата. Она је била јача од пуке приватне изјаве, јер су је признали они који су још контролисали дијелове командног система. Али је била слабија од уставне сукцесије засноване на општој и унапријед утврђеној норми. Деницов положај зависио је од персоналне наредбе, војне послушности и краткотрајне могућности комуникације. Није се ослањао на сагласност (народног) представничког тијела, на судску потврду, на слободну политичку вољу становништва или на ефективан цивилни апарат. Ни позивање на континуитет државних органа не отклања овај недостатак. До маја 1945. централна министарства нису функционисала као повезана цјелина. Покрајинске и локалне управе дјеловале су под различитим војним властима, а највећи дио територије већ је био окупиран. Деницов кабинет није могао опште примјењивати прописе, убирати приходе, контролисати полицију и унутра-

12 Carl Schmitt, „Der Führer schützt das Recht", *Deutsche Juristen-Zeitung* 39/1934, 945–950. Шмитова теза се овдје наводи као документ идеологије режима, а не као нормативно прихватљиво оправдање ванправног насиља.

шње послове или водити спољне односе. Чак и тамо гдје су његова саопштења стизала, њихова примјена зависила је од савезничке одлуке и војне ситуације. Зато се унутрашњи аспект може сажети без двије крајности. Није увјерљиво тврдити да је Дениц био случајни узурпатор без икаквог ослонца у преосталом апарату. Једнако је неувјерљиво представити га као неспорног, уредно именованог шефа државе. Хитлеров тестамент дао му је основ за фактичко преузимање команде унутар поретка који се распадао; није му дао демократски легитимитет, јасну уставну сукцесију нити власт која би обавезивала савезнике окупљене у антихитлеровској коалицији.

Разликовање законитости и легитимитета овдје је нужно, али није довољно ако се законитост схвати сувише уско. Националсоцијалистички режим је многе облике државног дјеловања обављао законом, док је истовремено уништио претпоставке под којима закон ограничава власт. Деницова вјерност таквом поретку не може сама створити легитимитет, али ни правну неутралност. Његово именовање није прекинуло одговорност за раније поступање као команданта подморничке флоте и врховног команданта морнарице. Међународни војни суд у Нирнбергу касније је Деница осудио за злочине против мира и ратне злочине на десет година затвора. Суд је анализирао његову улогу у вођењу подморничког рата и у припреми и настављању агресивног рата; чињеница да га је Хитлер именовао насљедником није његову ранију функцију претворила у правно неутралну службу.[13] Ово је важно и за оцјену фленсбуршке епизоде: ограничени допринос престанку борби не може ретроактивно промијенити карактер режима чији је апарат Дениц настојао одржати.

4. МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ФЛЕНЗБУРШКЕ ВЛАДЕ

Међународно право разликује државу од њене владе. Држава је носилац међународноправног субјективитета; влада је орган преко којег држава уобичајено дјелује. Зато непризнавање одређене владе не мора значити да је престала постојати држава коју она настоји представљати. Исто тако, контакт са представницима једне фактичке власти не значи нужно њено признање.[14] Државе и војне команде

13 International Military Tribunal, *Judgment of 1 October 1946*, in *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, vol. I, Nuremberg 1947, дио „Dönitz", *https://avalon.law.yale.edu/imt/juddoeni.asp* (приступљено 5. августа 2026).

14 Stefan Talmon, *Recognition of Governments in International Law: With Particular Reference to Governments in Exile*, Oxford University Press, Oxford 2001, 21–43, наročito 21–31, *https://doi.org/10.1093/law/9780199248391.003.0002*.

могу комуницирати са побуњеницима, окупационим органима или пораженим командним структурама ради евакуације, размјене заробљеника и обуставе ватре, а да им не признају својство законите владе. Положај Деницовог кабинета треба оцјењивати у том оквиру. Ниједна од четири главне савезничке силе није га признала као њемачку владу. Совјетска страна је посебно приговарала употреби израза „нова влада" у комуникацијама из Рајмса, инсистирајући на томе да савезници поступају са њемачком Врховном командом, а не са владом.[15] Западни савезници били су спремнији да одржавају практичне везе, али ни они нису акредитовали представнике, примали дипломатске ноте или прихватили право кабинета да преговара о политичким условима.

Недостајала је и ефективност која би захтијевала озбиљнију расправу о признању. Фленсбуршки круг није стабилно контролисао становништво и територију Њемачке. Није располагао независним средствима принуде, јер су њемачке снаге биле капитулирале и налазиле се под савезничким командама. Његова могућност спољног дјеловања сводила се на поруке и изасланике које су савезнички команданти могли прихватити или одбити. Када су савезници одлучили да га укину, кабинет није имао ни правни поступак ни материјалну снагу којом би то спријечио. Из овога не слиједи да су сви његови акти били без икаквог учинка. Наредбе о капитулацији произвеле су посљедице зато што су их прихватили команданти и јер су одговарале захтјевима побједничких сила. Њихов учинак, међутим, не доказује постојање суверене владе. Ради се о ограниченој функционалној способности у тренутку када је општа власт већ била изгубљена.

Положај Фленсбуршке владе отвара питање правног континуитета и смисла у којем се њен краткотрајни рад може означити као прелазан. Та формула може бити корисна само ако не сугерише да су савезници формално повјерили Деницу јавну власт. Нема акта којим је Фленсбуршка влада основана као савезнички орган, одређена њена надлежност или прописана одговорност према окупационим властима. Њен апарат је настао прије савезничког преузимања потпуне контроле и позивао се на Хитлеров тестамент, а не на савезнички мандат. Оно што је постојало било је привремено трпљење. Савезницима је одговарало да њемачки командни ланац остане способан пренијети наредбу о предаји, разоружању, чувању опреме и ослобађању заробљеника. Трпљење је престало чим је процијењено да та корист више не постоји и да би наставак рада кабинета могао произвести политичку забуну. Зимкеова документација показује да је савезничка

15 E. F. Ziemke, *The U.S. Army in the Occupation of Germany*, 260–261.

контролна група за неколико дана прешла пут од испитивања могуће употребе њемачког апарата до препоруке за његово распуштање.[16]

Због тога Фленсбург није упоредив са каснијим међународним територијалним управама основаним резолуцијом међународне организације или споразумом држава. Код таквих управа извор овлаштења, институционални положај и однос према локалним органима утврђује спољни правни акт.[17] Деницов кабинет није добио такав мандат. Назвати га „међународном управом" значило би савезничко фактичко трпљење претворити у правно повјеравање власти за које нема документарног основа. Прецизнија квалификација јесте да се радило о преосталом дијелу пораженог њемачког државног и војног апарата. Он је привремено обављао уско одређене функције, прије свега пренос и извршење наредби у вези са капитулацијом. Није био независан, није био признат и није имао општу надлежност. У овом смислу придјев „пријелазни" описује вријеме и практични учинак његовог дјеловања, а не посебан правни статус.

Акти из Рајмса и Берлина потписани су у име њемачке Врховне команде. Њихов непосредни предмет биле су оружане снаге, престанак непријатељстава, разоружање и обавеза извршавања даљих савезничких наредби. Берлински акт је изричито предвидио да не прејудицира општи инструмент предаје који би Уједињене нације могле касније наметнути Њемачкој и њеним оружаним снагама у цјелини.[18] Из тога произлазе два закључка. Прво, капитулација није била уговор којим је Дениц пренио сопствену суверену власт на савезнике. Друго, њоме није уређен цјелокупан правни статус Њемачке. Савезници су сматрали да потпуни пораз и нестанак функционалне централне власти захтијевају посебан акт о врховној власти. До његовог доношења постојала је фактичка окупација цијеле територије, али не и јединствен, коначно формулисан одговор на питање природе те власти. Ово објашњава зашто хапшење од 23. маја и Берлинску декларацију од 5. јуна треба посматрати као повезане, али различите догађаје. Хапшењем је престао рад конкретне групе која се називала владом. Декларацијом су четири силе формулисале основ и обим власти коју преузимају према Њемачкој. Тек се на том мјесту расправа помјера са статуса Деницовог кабинета на питање континуитета државе.

16 *Ibid.*, 261–263.

17 Carsten Stahn, *The Law and Practice of International Territorial Administration: Versailles to Iraq and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 43–49, *https://doi.org/10.1017/CBO9780511585937.006*.

18 *Act of Military Surrender Signed at Berlin*, para. 4.

5. БЕРЛИНСКА ДЕКЛАРАЦИЈА И ПИТАЊЕ КОНТИНУИТЕТА ЊЕМАЧКЕ ДРЖАВЕ

У преамбули Берлинске декларације од 5. јуна 1945. констатовано је да су њемачке оружане снаге потпуно поражене и безусловно предате, те да не постоји централна влада или власт способна преузети одговорност за одржавање реда, управљање земљом и испуњавање захтјева побједничких сила.[19] Формула је пажљиво одабрана. Она не каже да „Њемачка нема државу" нити да је сваки облик домаће управе нестао. Утврђује непостојање способног централног органа. Четири силе су затим преузеле „врховну власт у односу на Њемачку", укључујући овлаштења њемачке владе, Врховне команде и државних, покрајинских, општинских и локалних органа. Истом реченицом наглашено је да то преузимање не представља анексију Њемачке. Савезници су задржали право да накнадно одреде њене границе и статус, а њемачким властима и становништву наметнули су обавезу безусловног поступања по савезничким прогласима, наредбама и упутствима.[20]

Декларација је зато истовремено била акт власти и извор правне недоумице. Обим преузетих овлаштења био је шири од онога што се у класичном праву ратне окупације обично изводи из привремене фактичке контроле. Према члановима 42. и 43. Хашког правилника из 1907, територија је окупирана када се стварно нађе под влашћу непријатељске војске, а окупатор мора предузети мјере за успостављање јавног реда и живота, поштујући, осим ако је потпуно спријечен, законе који су на снази.[21] У Њемачкој није постојала домаћа влада иза линије фронта нити савезничка држава која би наставила рат у њено име. Побједничке силе су преузеле сва централна овлаштења и најавиле дубоку политичку, војну и правну преобразбу. С друге стране, изричито одрицање од анексије онемогућава једноставан закључак да је њемачка територија постала територија четири побједничке државе. Декларација је наставила говорити о Њемачкој као посебној цјелини којој се постављају обавезе и чији ће се будући статус одредити. Из тог споја – свеобухват-

19 *Declaration Regarding the Defeat of Germany and the Assumption of Supreme Authority with Respect to Germany*, Berlin, 5 June 1945, 60 Stat. 1649, T.I.A.S. No. 1520, 68 U.N.T.S. 189, 3 Bevans 1140, preamble and introductory provisions, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/ger01.asp* (приступљено 8. августа 2026).

20 Исто, уводне одредбе и чл. 13–15.

21 Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations, 18 October 1907, arts. 42–43, *https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907,* приступљено 8. августа 2026.

на спољна власт без анексије – настале су супротстављене теорије о правној судбини Рајха.

Ханс Келзен је већ 1945. године Берлинску декларацију тумачио као акт којим су четири силе стекле сувереност над Њемачком. Према његовом тумачењу, након безусловне предаје и укидања посљедње њемачке владе није било могуће примјењивати класични модел ратне окупације у којем окупатор привремено врши фактичку власт, док сувереност припада окупираној држави. Њемачко становништво и територија били су подвргнути заједничкој врховној власти четири силе, мада без анексије у корист било које од њих појединачно.[22] Келзенова конструкција није теорија континуитета Рајха под окупацијом. Њена полазна тачка је управо одсуство њемачке владе и прелазак суверене власти на побједнике. По њој, савезничко управљање није било само фактичка замјена за привремено одсутне органе једне иначе потпуно суверене државе. Било је нови правни поредак заснован на потпуном поразу и заједничкој власти четири силе.

Тај став има значајну снагу јер озбиљно узима језик којим је Декларација написана и стварни обим савезничких овлаштења. Денацификација, демилитаризација, укидање или мијењање прописа и преуређење институција превазилазили су пуко одржавање постојећег стања. Контролно вијеће/савјет је, на примјер, Законом број 1 од 20. септембра 1945. године изричито укинуо низ темељних националсоцијалистичких закона и забранио примјену прописа који су дискриминисали на основу расе, држављанства, вјере или политичког противљења режиму.[23] То није била потврда да све затечено право аутоматски остаје нетакнуто, него свјесна нормативна интервенција у њемачки правни поредак. Ипак, Келзенова теза отвара питање како помирити савезничку сувереност са одрицањем од анексије и каснијим поступањем према Њемачкој као држави чији статус треба обновити, а не као територији коју треба створити изнова. Управо су на том питању настала друга објашњења: од тезе о потпуном престанку Рајха до схватања о држави која је наставила постојати, али без сопствених органа способних за дјеловање. Јозеф Л. Кунц је 1950. с разлогом овај положај назвао правном дилемом, јер га појмови класичне окупације, анексије и сукцесије нису могли без остатка обухватити.[24]

22 Hans Kelsen, „The Legal Status of Germany According to the Declaration of Berlin", *American Journal of International Law* 39(3)/1945, 518–526, нарочито 519–522, *https://doi.org/10.2307/2193527*.

23 Allied Control Council, *Law No. 1: Repealing of Nazi Laws*, 20 September 1945, *Official Gazette of the Control Council for Germany*, no. 1, 6–8.

24 Josef L. Kunz, „The Status of Occupied Germany under International Law: A Legal Dilemma", *The Western Political Quarterly* 3(4)/1950, 538–565, *https://doi.org/10.1177/106591295000300404*.

У западнонѣмачкој уставноправној пракси превагнула је теза да њемачка држава није престала постојати 1945. године.[25] Најпознатију формулацију дао је Савезни уставни суд у одлуци о Основном уговору од 31. јула 1973. Савезна Република није схваћена као правни насљедник угашеног Рајха, него као држава правно идентична Њемачком Рајху, али у територијалном погледу само дјелимично идентична, јер њен простор важења 1973. године није обухватао цијелу Њемачку.[26]

Ова доктрина је настала деценијама након Фленсбурга и служила је уставноправном уређењу односа између Савезне Републике Њемачке и Њемачке Демократске Републике. Не треба је некритички преносити у мај 1945. године нити њоме ретроактивно потврђивати Деницов кабинет. Ако је држава могла наставити постојати без способних централних органа, из тога управо слиједи да континуитет државе не зависи од ваљаности Фленсбуршке владе. Државна правна личност, према овој конструкцији, преживјела је иако Деницов круг није био признат као њен орган.

Теорија континуитета добро објашњава зашто савезници нису анектирали Њемачку и зашто су касније обновљене њемачке институције могле преузимати права и обавезе без класичне сукцесије нових држава на цијелој територији. Али ни она не умањује радикалност прекида из 1945. године. Држава која правно постоји, а нема сопствену централну власт, територијалну цјеловитост ни способност међународног дјеловања, налази се у изузетном положају. Израз *континуитет* ту не значи непрекинут рад институција; значи очување правне идентичности упркос институционалном слому.

Кључна методолошка грешка настаје када се теорије о судбини Њемачке користе као непосредан доказ за или против Деницове владе. Келзеново схватање савезничке суверености не значи да је Фленсбург био њихов делегирани орган. Он је говорио о правном поретку успостављеном Декларацијом након укидања Деницове владе. С друге стране, касније доктрина континуитета Рајха не доказује да је та влада била законит и признат носилац континуитета. Три нивоа

25 Bernhard Diestelkamp, „Rechtsgeschichte als Zeitgeschichte: Historische Betrachtungen zur Entstehung und Durchsetzung der Theorie vom Fortbestand des Deutschen Reiches als Staat nach 1945“, *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 7/1985, 187–207, наročito 187–193.

26 Bundesverfassungsgericht, Order of the Second Senate of 31 July 1973, 2 BvF 1/73, BVerfGE 36, 1 (*Basic Treaty Case*), part C.I.1, *https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1973/07/rs19730731_2bvf000173en.html* (приступљено 5. августа 2026); Robert Uerpmann-Wittzack, „Continuity and Succession of States: The Fate of Pre-War Germany and Its Implications for the 1970 Treaty of Warsaw“, *Polish Yearbook of International Law* 41/2021, 45–56, наročito 51–53, *https://doi.org/10.24425/PYIL.2022.142337*.

анализе зато треба задржати одвојено. Унутар остатака националсоцијалистичког поретка Дениц је располагао фактички прихваћеним, али уставноправно спорним овлаштењем. Према савезницима, његов кабинет није имао статус признате владе, иако је кратко био употребљив као канал за проток војних заповједи. На нивоу државне личности, питање опстанка Њемачке остало је спорно и након што је кабинет нестао. Тек овакво раздвајање спречава да политички назив „влада" унапријед одреди правни резултат.

6. ПРАВНОИСТОРИЈСКА ОЦЈЕНА

Фленсбуршка епизода показује да ефективност није особина која постоји или не постоји у цјелини. Један апарат може изгубити општу власт, а сачувати способност да изврши појединачну радњу. Деницов круг више није могао владати Њемачком, али је могао наредити дијелу оружаних снага да обустави борбу. Управо та ограничена способност објашњава савезнички прагматизам боље од претпоставке о пређутном признању. Она показује и зашто је потребан опрез са „језиком" правног континуитета. Дениц је желио створити слику да државни врх није нестао са Хитлером. Та слика могла је бити корисна за дисциплину у војсци и за наду да ће западни савезници сачувати неки облик централне њемачке управе као брану Совјетском Савезу. Савезничке разлике и рани знакови будућег хладноратовског сукоба заиста су постојали. Међутим, како показује новија анализа Метјуа Герта, чак и британска стратешка разматрања о Фленсбургу нису се претворила у правно признање његове владе.[27]

Правни називи у таквој ситуацији имају политичку тежину. Када Дениц контакт са контролном групом тумачи као признање, он практичну комуникацију покушава претворити у извор легитимитета. Када савезници говоре о „такозваној влади" и поступају преко Врховне команде, они намјерно одвајају техничку употребу апарата од његове политичке тврдње. Хапшење 23. маја било је коначна потврда чије је тумачење превладало.

Појам пријелазне управе ипак се не мора сасвим одбацити. У описном смислу, Фленсбург припада прелазу између активног рата и четворосилне окупационе власти. Његове наредбе су помогле да се тај прелаз спроведе. Али се мора јасно додати да није ријеч о неутралној или међународно установљеној управи. Људи који су је чи-

27 Matthew Gerth, „Götterdämmerung Averted: Winston Churchill, Flensburg and the Unthinkable", *Diplomacy & Statecraft* 35(1)/2024, 36–63, *https://doi.org/10.1080/09592296.2024.2303856*.

нили били су дио апарата Трећег Рајха; многи су настојали сачувати сопствени положај, избјећи совјетско заробљеништво и представити се као стручна, неполитичка администрација неопходна побједницима. Савезници су ту представу прихватили само онолико дуго колико је служила непосредним војним потребама. Фленсбург се зато налази на граници између органа и инструмента. Са унутрашње тачке гледишта, његови чланови су себе сматрали органима Рајха. Са савезничке тачке гледишта, били су инструмент за спровођење предаје. Са становишта касније доктрине континуитета, они нису били неопходна веза која је сачувала идентитет њемачке државе. Та три описа могу истовремено бити историјски релевантна само ако им се не припише исти правни домет.

Шири значај случаја није у томе што он нуди готов модел за савремене међународне управе. Напротив, његова вриједност је у упозорењу да се привремена фактичка употреба домаћег апарата не смије изједначити са признањем владе, делегацијом јавне власти или континуитетом државе. У праву послијератних и постконфликтних прелаза исти актер може бити способан за извршење одређених обавеза, а да нема општи легитимитет да представља политичку заједницу. Фленсбург је рани и крајње изоштрен примјер таквог раскорака.

7. ЗАКЉУЧАК

Фленсбуршка влада настала је из Хитлерове посљедње наредбе и послушности остатака њемачког командног апарата. Закон о шефу државе из 1934. године није садржавао уређен поступак насљеђивања, а политички тестамент је поново раздвојио положаје које је тај закон био спојио. Зато се Деницово именовање може разумјети као фактички прихваћен акт у персонализованом поретку на издисају, али не као неспорна уставна сукцесија.

На међународном плану кабинет није испуњавао основне претпоставке самосталне владе. Није био признат, није ефективно контролисао Њемачку и није могао преговарати о политичким условима мира. Његова преостала способност била је конкретна: преко Врховне команде пренио је и спровео наредбе о безусловној капитулацији. Савезници су ту способност користили, не претварајући је у признање. Када је престала бити потребна, укинули су и простор за даље дјеловање кабинета.

Берлинска декларација није правно продужила Фленсбуршку владу, већ је полазила од непостојања способне централне њемачке власти. Четири силе преузеле су врховна овлаштења без анексије,

стварајући положај који је изазвао дуготрајан спор о опстанку њемачке државе. Келзен га је тумачио као прелазак суверености на побједнике и поредак који није обична ратна окупација. Њемачки Савезни уставни суд је касније прихватио другачију конструкцију: Рајх је наставио постојати иако није имао органе способне за дјеловање. Ниједна од тих теза не даје Деницовом кабинету својство признатог носиоца државног континуитета.

Најпрецизније је, стога, Фленсбуршку владу описати као преостали дио пораженог режимског апарата који је од 1. до 23. маја 1945. године, уз савезничко трпљење, обављао ограничене војне и административне радње. Она је била прије лазна по времену и функцији, али не по правном мандату. Њен кратки живот не доказује непрекинуту владавину Њемачке; показује како се у тренутку државног слома посљедњи трагови старе власти могу употребљавати и након што су изгубили суверени садржај.

БИБЛИОГРАФИЈА

Примарни и службени извори

Act of Military Surrender Signed at Berlin on the 8th Day of May, 1945, 59 Stat. 1957, Executive Agreement Series 502, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/gs11.asp*.

Act of Military Surrender Signed at Rheims at 0241 on the 7th Day of May, 1945, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/gs3.asp*.

Allied Control Council, *Law No. 1: Repealing of Nazi Laws*, 20 September 1945, *Official Gazette of the Control Council for Germany*, no. 1, 6–8.

Declaration Regarding the Defeat of Germany and the Assumption of Supreme Authority with Respect to Germany, Berlin, 5 June 1945, in Charles I. Bevans (ed.), *Treaties and Other International Agreements of the United States of America 1776–1949*, vol. 3, Department of State, Washington, D.C. 1969, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/ger01.asp*.

Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reichs, 1 August 1934, RGBl. I 1934, 747; translation in *Nazi Conspiracy and Aggression*, document 2003-PS, *https://avalon.law.yale.edu/imt/2003-ps.asp*.

Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations, 18 October 1907, arts. 42–43, *https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907*.

Hitler, Adolf, *My Political Testament*, 29 April 1945, in *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. VI, document 3569-PS, United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1946, 259–263.

Instrument of Surrender of All German Armed Forces in Holland, in Northwest Germany Including All Islands, and in Denmark, 4 May 1945, *https://avalon.law.yale.edu/wwii/gs10.asp*.

International Military Tribunal, *Judgment of 1 October 1946*, in *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, vol. I, Nuremberg 1947, 171–341, *https://avalon.law.yale.edu/imt/juddoeni.asp*.

Судска пракса

Bundesverfassungsgericht, Order of the Second Senate of 31 July 1973, 2 BvF 1/73, BVerfGE 36, 1 (*Basic Treaty Case*).

Књиге и чланци

Diestelkamp, Bernhard, „Rechtsgeschichte als Zeitgeschichte: Historische Betrachtungen zur Entstehung und Durchsetzung der Theorie vom Fortbestand des Deutschen Reiches als Staat nach 1945“, *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 7/1985, 187–207.

Gerth, Matthew, „Götterdämmerung Averted: Winston Churchill, Flensburg and the Unthinkable“, *Diplomacy & Statecraft* 35(1)/2024, 36–63, *https://doi.org/10.1080/09592296.2024.2303856*.

Kelsen, Hans, „The Legal Status of Germany According to the Declaration of Berlin“, *American Journal of International Law* 39(3)/1945, 518–526, *https://doi.org/10.2307/2193527*.

Kunz, Josef L., „The Status of Occupied Germany under International Law: A Legal Dilemma“, *The Western Political Quarterly* 3(4)/1950, 538–565, *https://doi.org/10.1177/106591295000300404*.

Schmitt, Carl, „Der Führer schützt das Recht“, *Deutsche Juristen-Zeitung* 39/1934, 945–950.

Stahn, Carsten, *The Law and Practice of International Territorial Administration: Versailles to Iraq and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Steinert, Marlis G., „The Allied Decision to Arrest the Dönitz Government“, *The Historical Journal* 31(3)/1988, 651–663.

Steinert, Marlis G., *Capitulation 1945: The Story of the Dönitz Regime*, trans. Richard Barry, Constable, London 1969.

Talmon, Stefan, *Recognition of Governments in International Law: With Particular Reference to Governments in Exile*, Oxford University Press, Oxford 2001.

Uerpmann-Wittzack, Robert, „Continuity and Succession of States: The Fate of Pre-War Germany and Its Implications for the 1970 Treaty of Warsaw“, *Polish Yearbook of International Law* 41/2021, 45–56.

Ziemke, Earl F., *The U.S. Army in the Occupation of Germany, 1944–1946*, Center of Military History, United States Army, Washington, D.C. 1975, посебно 257–268, *https://history.army.mil/Publications/Publications-Catalog/US-Army-in-the-Occupation-of-Germany/*.

Filip NOVAKOVIĆ*

POST-WAR GOVERNANCE – THE LEGAL AND HISTORICAL STATUS OF THE FLENSBURG GOVERNMENT

Summary

The Flensburg Government, assembled around Grand Admiral Karl Dönitz between 1 and 23 May 1945, operated in the interval between the collapse of the National Socialist regime and the establishment of complete Allied authority over Germany. Its status is sometimes described in terms of legal continuity or transitional administration. This article argues that both descriptions require careful qualification. It separates three issues: the basis of Dönitz's appointment within the domestic order of the Third Reich, the international status of the Flensburg authorities, and the continuity of the German state after complete military defeat. Hitler's political testament provided a factually accepted basis for Dönitz to assume command, but not an uncontested constitutional title. The Allies used German representatives to implement military surrender while withholding recognition of the cabinet as the government of a sovereign state. The arrest of its members on 23 May ended this limited activity; the Berlin Declaration of 5 June 1945 subsequently formalised the Allied assumption of supreme authority without annexing Germany. The Flensburg Government is best understood neither as an internationally mandated transitional administration nor as the recognised successor of the Third Reich, but as a remnant of the defeated state and military apparatus that temporarily performed narrowly defined functions under Allied sufferance.

Keywords: *Flensburg Government; Karl Dönitz; unconditional surrender; occupation of Germany; recognition of governments; state continuity.*

Рад приспео / Paper received: 18. 1. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 1. 3. 2026.

* Filip Novaković, LL.B. (Hons.) in General Law; LL.M. in Criminal Law; Ph.D. candidate, Faculty of Law, University of Zenica; Corresponding Member, Bosnian-Herzegovinian American Academy of Arts and Sciences. E-mail: *filip.novakovic.acc@gmail.com*; ORCID: 0000–0001–9979–5824. An earlier version of this research was presented at *Iustoria 2025*, International Student Conference on Legal History, Faculty of Law, University of Belgrade.

UDC: 342.722(497.11)

CERIF: S112, S148, H250, H300

DOI: 10.51204/HLH_26103A

Maša LOPUŠINA, LL.M.*

CONSTITUTIONALISING GENDER EQUALITY AS A PATH TO PEACE IN POST SECOND WORLD WAR FEDERAL NATIONAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

In the Federal National Republic of Yugoslavia (FNRY) the Second World War (WW2) left behind both destruction and a chance for social change. This was especially the case in the area of gender relations. The paper investigates how the newly formed socialist state used constitutional and legal mechanisms to embed gender equality into its legal and institutional framework, which served as a foundation for peace and national unity. It adopts a broader understanding of peace, not merely as the absence of war but as a concept closely linked to social justice and gender equality. The Women's Antifascist Front of Yugoslavia (AFŽ) was essential not only in the antifascist movement but in the domain of legal reform as well. Crucial turning points that demonstrate the institutionalisation of gender equality include the 1945 Law on Voters' Lists, which granted women full suffrage, and the 1946 Constitution which guaranteed equality in all areas of life for every citizen. These reforms represented significant progress on paper. However, deeply rooted gender norms continued to persist, which exposed the gap between law and everyday practice. This paper investigates how postwar legal frameworks attempted to transform equality into lasting peace.

Keywords: *Constitution of the Federal National Republic of Yugoslavia of 1946. – Yugoslavia. – Gender equality. – Women's Antifascist Front.*

1. WOMEN'S RIGHTS BEFORE THE SECOND WORLD WAR (WWII)

During the interwar period the legal and social position of women in Yugoslavia was shaped by patriarchal norms embedded in the country's legal and institutional frameworks. However, these principles were

* International Committee of the Red Cross, *masa.lopusina@gmail.com*. This paper was presented at the Iustoria 2025, held from November 17 to 19, 2025, at the Faculty of Law of the University of Belgrade.

not applied evenly across the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Regional differences were present in legal traditions, and urbanisation had a substantial impact on women's access to school, work and public life.[1] For instance, women had access to secondary and higher education in former Austro-Hungarian regions, particularly Slovenia, Croatia and parts of Vojvodina. Furthermore, they were able to pursue professional careers in sectors like teaching, administration, journalism and even law. The first female lawyers and university educated women in these locations show that women were not just bound by home responsibilities during this time.[2]

Unfortunately, advancements in women's careers did not lead to political equality, despite their individual successes. Throughout the interwar years women were largely disenfranchised and excluded from formal political decision making. This demonstrates a distinct difference between social modernisation and the continuation of political exclusion.[3] The biggest percentage of the population worked in agriculture and the country continued to rely largely on agriculture, with little industrial development. Because of this the majority of women lived in rural areas, where their lives were disproportionately shaped by high rates of illiteracy and structurally limited opportunities.[4] This reinforced a rigorous separation of gender roles with women being associated with childcare and household chores. Under the Serbian Civil Code of 1844, married women were denied full legal autonomy by being equated with minors, the mentally ill and those deemed incapable of managing their own property. In article 109 and 110 it was established that the husband was the head of the household, giving him the power to choose where the family would live. It further required the woman to follow his instructions, keep the house in order and take care of the children. Inheritance law similarly privileged male heirs over female children. Ironically, the criminal law held women completely accountable for their actions even though they were

1 Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku / Women's Question in Serbia in the 19th and 20th Century*, Feministička '94, Beograd 1996, 100–115.

2 Gordana Stojaković, "The First Lawyers and Attorneys: The Struggle for Professional Recognition of Women's Rights in Yugoslavia (1918–1953)", Sara L. Kimble, Marion Röwekamp (eds.), *New Perspectives on European Women's Legal History*, Routledge, New York – London 2016, 175–190.

3 Kristina Jorgić Stepanović, *Pitanje emancipacije žena u Jugoslaviji (1918–1948)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu – Univerzitetski centar za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja, Novi Sad 2021, 37–41.

4 The Feminist Movement in Yugoslavia 1978–1989, *https://antipolitika.noblogs.org/post/2020/07/29/the-feminist-movement-in-yugoslavia-1978–1989/*, accessed on January 28th, 2026.

legally viewed as dependent and helpless.[5] Following the First World War (WWI) and the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the establishment of the new state raised expectations for social justice, national liberation and more general social and political progress. These expectations were not realised, as the nation's economic and cultural advancement lagged behind that of other European nations. Gender norms were deeply integrated into the society and women were severely discriminated against and excluded from political involvement. In Croatia and Slovenia limited political rights were granted only to women employed in public or private service. These rights were revoked shortly after, in 1920, which further reinforced their marginalisation.[6] Not only were women deprived of political participation, but their working rights were limited as well. In an attempt to challenge these limitations, women organised and participated in political initiatives surrounding the Congress of Unification in April 1919, using this moment to showcase their demands for greater legal and political rights. During this time, a cohesive women's socialist organisation – the Secretariat of Socialist Women (*Sekreterijat žena socijalista*) – was created alongside the women's socialist movement. The movement demanded full legal and political equality regardless of sex, nationality or religion for every citizen over the age of eighteen. Women highlighted their contributions during the war, emphasising that they had assumed responsibilities traditionally associated with men, such as managing households and working, thereby challenging the legitimacy of their continued political exclusion. However, the country was ravaged by war, and the difficult living conditions it left behind meant that women's rights were not a priority. High rates of illiteracy and economic instability were just few of many reasons which further obstructed women's rights. By the time of the Second Congress of the Socialist Workers' Party of Yugoslavia (Communists) SRPJ(K) in 1920, women's concerns were recognised only partially. There weren't any actionable measures or adoption of specific laws or policies that could have improved their status.[7] Despite the formal establishment of a new legal framework, women's political exclusion continued even after the 1921 Constitution was adopted because they were still denied the right to vote.[8]

5 Српски грађански законик, *Службене новине Кнежевине Србије*, бр. 24/1844. чл. 109–110.

6 N. Božinović, 100.

7 *Ibid*., 101–106.

8 Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година III, бр. 142/21.

Later in 1923, The Women's Movement Alliance was established in Ljubljana. The alliance viewed feminism as initiatives to advance social justice, cultural advancement and community wellbeing in addition to securing equal rights for women. First of all, this meant altering discriminatory legislation. Secondly, the focus was on addressing social issues such as the welfare of orphans, widows, unwed mothers and female workers. The members of the alliance also supported the creation of maternity clinics and orphanages. Women grew more and more tired of being excluded from political life and of the discriminatory laws. In 1935 The Women's Movement Alliance staged nationwide public rallies to demand women's suffrage. A resolution was adopted, reaffirming the women's equal involvement in forming the state and society. It was also demanded that the new electoral law ensure fair and equal political rights for all citizens regardless of their gender.[9]

The complexity of the Kingdom of Yugoslavia itself must be considered in any evaluation of women's rights during the interwar years. The country which was created in the aftermath of war was politically unstable and socially diverse. There were important regional, cultural and religious divides. These circumstances significantly influenced social norms and hindered the unity of gender equity policies, making women's emancipation challenging and uneven rather than uniform or linear. The persistence of patriarchal legal norms, along with the women's fight for their rights shaped the conditions under which gender equality would later be constitutionalised after WW2.

2. WAR, WOMEN AND THE RESHAPING OF PATRIARCHY IN YUGOSLAVIA

The disruption of the country caused by WWII profoundly affected Yugoslavia's political and social structures, which created conditions for social change. Women's mass participation in the National Liberation Army (*Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, NOVJ) challenged traditional gender roles and gradually reshaped societal expectations. Women's widespread engagement in the partisan movement which was happening in the context of war, revolution and state building, transformed established gender norms and put women into the centre of political and social redefinition.[10]

9 N. Božinović, 122–123.

10 Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, 3.

The partisan movement was one of the largest and most effective revolutionary armies in Eastern Europe, which also actively promoted women's rights.[11] The crucial question here is what encouraged women to join the movement, as their motivations reveal much about their awareness and objectives. Interviews with participants of the resistance movement show that most women were primarily driven by a desire to defend their country from the occupying forces. Many young women who joined the movement were from underdeveloped rural areas where deeply entrenched patriarchal norms restricted their public roles and confined them primarily to the domestic sphere. Combat and political participation were seen as primarily male domains in these situations. According to reports from the Women's Antifascist Front of Yugoslavia (AFŽ), women from rural communities faced considerable obstacles when trying to mobilise, as their participation was hindered by traditional expectations and limited educational opportunities. On the other hand, women from urban areas tended to participate more actively in the movement because they were more likely to be exposed to political ideas and activist networks.[12]

The reason behind such a massive participation of women in the army has been subjected to many different opinions. The answer can be traced back to the party's commitment to eliminating gender inequality.[13] The widespread mobilisation of women within the Partisan movement has often been attributed to what might be described as the communist "promise of gender equality". This revolutionary ideal drew countless women into the movement with the vision of equal standing in a new Yugoslavia. Early in the uprising, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) allowed women to vote and stand for election in the people's committees established in liberated territories. As early as July 1941, the provisional high command of Montenegro formally granted this right to all citizens over eighteen, both men and women, regardless of religion, nationality or ethnicity. In practice, however, the measure had limited impact because the initial uprising was suppressed by the Italian forces.[14] To further promote women's political engagement and challenge traditional gender norms, the KPJ strategically utilised the print media, including the magazine *"Žena danas"*, as a key women's journal in the interwar period that was launched

11 Ivana Pantelić, "Yugoslav Female Partisans in World War II", *Cahiers balkaniques* 41/2013, 8.

12 Olivia Jenkins, *"Brotherhood and Unity" Among the Sisterhood: The Anti-Fascist Women's Front (AFŽ) and the State-Building Project of Postwar Socialist Yugoslavia*, master thesis, Columbia University, Department of History, New York 2023, 31.

13 J. Batinić, 54–56.

14 *Ibid*., 54–56.

in 1936. Public discourse on women's status in interwar Yugoslavia was significantly shaped by this women's magazine. Articles about women's legal and social status, professional equality, political engagement, education, motherhood and global women's movements were just a few of the many topics covered by this journal. It promoted women's social participation and contributed to the development of collective awareness on gender equality by combining political topics with conversations about daily life.[15] Articles such as "Talking with Housewives", "Women's Political Rights", and "Mrs. D. Zečević, president of the Women's International League for Peace and Freedom", demonstrate how the magazine combined everyday experiences with political discourse in order to raise women's social and political awareness.[16] Additionally, this magazine served as a key channel for conveying AFŽ messages. Socialist press increasingly sought to actively include women in public and political life, portraying them working in the fields, operating factories, driving tractors, etc. A strong political message stood behind this. Women were presented as active contributors to social and political life rather than passive observers. They were expected to fight alongside men instead of being viewed as helpless objects to be protected by them. On the cover of the magazine women were rarely depicted in domestic surroundings. They were rather shown holding guns, flags, hammers, books, etc. These images presented women as heroines of the NOB. They were shown as fighters, teachers and active members of the workforce. The emphasis of the magazine was deliberately on education, labour and political engagement. The magazine was used to spread a feminist, revolutionary programme and to present gender equality as a crucial part of the liberation. It demonstrates how the KPJ used relevant public media to incorporate feminist principles into its revolutionary ideology and became a crucial instrument for connecting the fight against fascism with the fight for women's rights. The outbreak of WW2 further influenced the nature of women's print media. *"Žena u borbi"*, established in 1943 as the official publication of the Women's Antifascist Front of Croatia (AFŽ Hrvatske), was a unique kind of women's media throughout the war. Its production mirrored the period's regional and material constraints as well as the critical need for political mobilisa-

15 N. Božinović. 121.

16 *„Жена је у подређеном положају и у породици и у друштву иако је сви сматрају темељем породице и најважнијим фактором у подизању нових генерација, дакле будућности народне. Ово традиционално стање жена одржава се законом инерције и моћи ће се поправити једино енергичним заузимањем жена за побољшање свога положаја.*" (Жена данас, бр. 1, Омладинска секција Женског покрета *https://afzarhiv.org/files/original/9d7a62c91a0f37a053e5f785d1f75f05.pdf*, октобар 1936, 6, приступљено 28. јануара 2026).

tion during the war. The magazine served not only as a tool of communication but also as a means of political education and mobilisation within Croatia's antifascist movement.[17]

Despite the KPJ's public emphasis on women's emancipation, the majority of female participants in the Partisan movement were neither fully aware of nor primarily motivated by the promise of gender equality. Evidence from interviews and internal KPJ documents indicates a lack of awareness among women regarding the link between the national liberation struggle and their own social rights. For instance, a deputy political commissar of the 16th Slavonian Brigade observed that female fighters were largely unaware of the transformative potential of the Partisan struggle for their social position.[18] Although many women initially joined without a clear understanding of the KPJ's commitment to gender equality, their active participation laid the groundwork for postwar social and political transformation. They could no longer go back to the old world when endless new possibilities opened in front of them. Women moved to the cities, pursued education and entered the workforce, marking a definitive break from the constraints of the old patriarchal world, in which they were restrained to the private sphere.[19]

3. THE RISE OF THE AFŽ: WOMEN IN WARTIME YUGOSLAVIA

As Svetlana Slapšak observes, "The success of the Yugoslav partisan movement was comprehensive: it provided the female workforce in the background, the female warrior force to the front, the women's labour force in rebuilding the country after the war and the women's political forces that supported the winning ideology... A woman in uniform, a woman capable of using a weapon, a woman who kills: an essential element of the engraved image of the female Partisan is fear".[20]

Since the beginning of the occupation of Yugoslavia in 1941, the National Liberation Movement (*Narodnooslobodilački pokret*, NOP) was

17 Sofija Orlić, *Ženska štampa u Jugoslaviji: Između domaćinstva i emancipacije*, *https://uns.org.rs/sr/desk/Putovanje-kroz-istoriju-srpske-stampe/Iz-istorije-beogradske-stampe/174736/zenska-stampa-u-jugoslaviji-izmedju-domacinstva-i-emancipacije.html?print=true*, accessed on 28 January, 2026.

18 J. Batinić 2015, 58–59.

19 Anđelka Milić, "Women and Nationalism in the Former Yugoslavia", Nanette Funk, Magda Mueller (eds.), *Gender Politics and Post-Communism, Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union,* Routledge, London – New York 1993, 109–122.

20 Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX veka / 20th Century Women's Icons*, Beograd 2001, 208.

created in response to foreign occupation. The resistance was led by Josip Broz Tito, who was later also appointed as the president of the country. Women played an important part in the resistance but the KPJ initiated and coordinated their mobilisation, providing a template for organisational structures. Over time, this process of structuring women's engagement led to the formation of the Women's Antifascist Front (AFŽ), as a centrally organised body within the partisan movement.[21] The AFŽ was established as a nationwide organisation in Bosanski Petrovac (Bosnia and Herzegovina) in 1942. Its primary goal was for women to join the movement and support their fathers, brothers and sons in combat.[22] The goal of the conference was to unite all women's organisations functioning under the NOP's jurisdiction into a single organisation. The AFŽ was created with the intention of organising, connecting and mobilising women in the NOP. The aim was to support the army while also fostering women's political development and ensuring they are informed, empowered and motivated to contribute to achieving the goals of the movement.[23] During the Conference, Josip Broz Tito held a speech in which he highlighted the importance of the female comrades' involvement. He pointed out that a big part of burden falls on their shoulders, both on the battlefield and at home. The ending remarks of his speech attempted to lift women up, as he said that he was proud to be the leader of an army with such heroic women.[24] The recognition of women's contributions on both public and private fronts allowed for significant progress to be made in the domain of women's rights and family law. In 1942, Regulations of Foča *(Fočanski propisi*) were drafted, introducing new measures. Women were granted active and passive suffrage and the right to divorce. Additionally, the regulations recognised the rights of children born out of wedlock, ensured equal pay for equal work and expanded access to kindergartens and hospitals. These regulations reflected the socialist vision of a more just and gender equal society.[25]

Building on the momentum, the AFŽ mobilised women in all kinds of activities for the country's liberation. Approximately 1,000,000 were

21 Vučina Dobrić, *Antifašistički front žena Jugoslavije (1942–1955)*, Biblioteka informativnih sredstava Arhiva Jugoslavije – inventari fondova i zbirki, Beograd 1987, 7.

22 Iva Jelušić, *Gender and War in Yugoslavia: Media – The Figure of the Partizanka in the Making of the Yugoslav New Woman*, a Dissertation in History, Budapest 2022, 39.

23 O. Jenkins, 7.

24 I. Pantelić, 5.

25 Danijela Majstorović, "The Creation of the New Yugoslav Woman – Emancipatory Elements of Media Discourse from the End of World War II", Andreja Dugandžić, Tijana Okić (eds.), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front Between Myth and Forgetting* / *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Association for Culture and Art CRVENA, Sarajevo 2018, 88–121.

involved in the movement itself while 100,000 served in the army. For many researchers, this movement was unlike anything seen before, especially in the Balkans. Yet for the women themselves, putting on uniforms and carrying rifles felt almost natural. Their involvement felt instinctive, as a necessity to not only liberate the nation but also themselves from the repressive regime.[26] Outside the battlefield, women stepped into positions left vacant by men, particularly in industry and other fields of work. They also assisted by giving refugees shelters, and caring for the children and the elderly. The AFŽ's military activities were just as diverse and vital. They supplied food, mended clothing and assisted in giving medical aid to the soldiers. Their responsibilities further involved carrying messages, transporting weapons and delivering confidential information.[27]

It is estimated that around 1,700,000 people lost their lives in Yugoslavia during the WWII. And that women made up about 600,000 of those numbers. Around 305,000 soldiers were killed on the battlefield and among them approximately 25,000 were women.[28]

While fighting alongside their male comrades, women gained freedom they had never experienced before. Consequently, they also began actively working toward the establishment of their rights. Their prewar struggles were framed as the basis from which their bravery and leadership in the fight against fascism rose. By presenting conventional roles as barriers to advancement and promoting women as agents of social change, the AFŽ highlighted the significant role women played in reconstructing the Yugoslav society after the war.[29]

4. WOMEN AND THE RECONSTRUCTION OF POSTWAR SOCIETY

Following the Partisans' victory and the KPJ's rise to power, it was time to erase the gender division legally. The first significant step was granting women suffrage. The Electoral Rolls Act was adopted on 11 August, 1945 and it was stated in Article 3 that all adult female citizens had the same voting rights as men. Moreover, the right to vote was extended to minors who had served in the Partisan forces, and this applied to both genders.[30] That same year Tito addressed women at the First Congress of

26 J. Batinić, 2.

27 I. Pantelić, 4.

28 N. Božinović, 146.

29 D. Majstorović, 88–121.

30 Tomislav Faletar, "Stvaranje novog političkog sustava u Kotaru Bjelovar nakon završetka II. svjetskog rata – izbori za Ustavotvornu skupštinu DFJ 1945. godine na

the AFŽ of Yugoslavia, outlining the KPJ's goals for the newly established Yugoslavia and its entirely different political structure. He also listed the important duties that were deemed essential for the new state and were delegated to women following the end of the war. Women were expected to continue the battle they had fought during the war by actively participating in the nation's reconstruction. This was an opportunity not only to achieve equality but also peace within the nation.[31] In the postwar Yugoslav context, peace was understood merely as the establishment of social stability, economic recovery and national unity. Within this narrative, women's participation in the workforce and political life was not only encouraged but actively framed by the regime as essential to reconstruction and the establishment of a stable and peaceful society.

Vida Tomšić, an important feminist figure, highlighted the significance of acknowledging gender disparities and pointed to the fact that women could not achieve equal access to positions of power without such recognition. She insisted that the "women's question" could not be answered as long as working mothers were required to handle childcare and domestic duties simultaneously. She stated that in order to achieve true equality, many nurseries and childcare centres had to be built so that women could continue to be mothers and carry out their professional responsibilities on an equal basis with men. In addition to serving as workers and political participants, the women were expected to contribute to the establishment and maintenance of a peaceful and stable society. This dual duty represented the new regime's progressive objectives, as well as its constraints. Women were portrayed as being essential to the advancement of socialism, but their freedom was entwined with traditional duties. This duality did not imply just preserving pre-socialist gender norms, but rather redefining them within the socialist discourse. In Vida Tomšić's formulation of women's equality, motherhood and care work were viewed as socially necessary functions to be supported and reorganised through state institutions like nurseries, children's homes and public kitchens. In this way, women's participation in public life was made possible by institutionalising their traditional responsibilities rather than abandoning them entirely. Gender equality served as a political tool and a promise of liberation while honouring women as equals in the reconstruction of Yugoslavia.[32] During the AFŽ Plenary Session which took place in 1946, focus was placed on urgent socioeconomic issues

području izbornog okruga Bjelovar", *Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU U Bjelovaru,* 13/2019, 48–49.

31 O. Jenkins, 35–36.

32 *Ibid*., 49–50.

such agrarian reform, protecting women and children, as well as workforce development.[33]

5. THE 1946 FNRY CONSTITUTION

In line with the KPJ's earlier commitments, the main postwar objective was to fulfil the promise of ensuring women's full and active participation across all spheres of life, political and social included.[34] The beginning of the reform started right after WWII ended, in 1945. Women in Yugoslavia were finally legally granted the right to take part in elections. This was a milestone that was later formally guaranteed by the 1946 Constitution.[35]

The Constitution of FNRY was adopted on 31 January, 1946. This was the first time in Yugoslavia's constitutional history that women were acknowledged as equal citizens and given the same political, economic and social rights as men. Article 23 of the Constitution guaranteed universal, equal and direct voting rights to all citizens who have reached the age of 18, regardless of sex, nationality, race, religion, level of education or place of residence. Article 23 thus established a legal framework for women's active participation in political life.[36] At the same time, the Constitution emphasised labour as the foundation of socialist citizenship and women were guaranteed equal rights in employment, wages and professional advancement.

Article 24 further extended equality to all areas of economic, social and political life. Women were finally equated with men. This article stated the following: "Women are equal to men in all areas of state, economic, and sociopolitical life. For equal work women have the right to equal pay as men and enjoy special protection in employment. The state particularly safeguards the interests of mothers and children by establishing maternity hospitals, children's homes, and kindergartens, as well as by guaranteeing mothers the right to paid leave before and after childbirth."[37]

The Constitution guaranteed equal pay for equal work and provided special protections in employment relationships to prevent discrimina-

33 N. Božinović, 151.

34 Adriana Zaharijević, *Fusnota u globalnoj istoriji: Kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma*, Filozofski fakultet, Beograd 2018, 75.

35 Jelena Tešija, *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953–1961*, master thesis, Central European University, Department of Gender Studies, Budapest 2014, 185–206.

36 Устав Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946. године, *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, бр. 10/46, чл.36.

37 *Ibid*.,4

tion. Special attention was given to the protection of mothers and children through the establishment of maternity hospitals and kindergartens. This was exceptionally important for working mothers who now needed to balance work and childcare. Mothers' rights to paid maternity and postpartum leave were also discussed in the article, which formally acknowledged their specific needs and responsibilities. By doing this, it allowed women to actively participate in public and social life while also acknowledging their dual role within the family.[38] Another crucial accomplishment was the recognition of education as a universal right. Article 38, paragraph 1, stipulates: "In order to raise the general cultural level of the people, the state shall ensure that schools and other educational and cultural institutions are accessible to all segments of the population." Article 38 specifically mentioned education and cultural advancement as essential state duties. By guaranteeing that schools and other educational and cultural institutions were open to all persons, regardless of their status, the clause successfully eliminated long-standing obstacles that had previously prevented women from obtaining formal education. The Constitution established an idea that education is a universal right by ensuring free and obligatory elementary education, fostering equality from an early age. This commitment reflected a purposeful strategy to challenge and transform longstanding patriarchal norms, embedding gender equality at the core of the socialist vision for societal development. The state's dedication to raising an educated, socially sensitive and ideologically aligned generation was mirrored in the emphasis on youth protection and parenting. Because schools were classified as state institutions and private education was only permitted under official and legal regulation, public education preserved uniform standards and prevented the growth of social inequality.[39]

The 1946 Constitution marked a historic turning point. Women over the age of eighteen were for the first time formally integrated into the political life of Yugoslavia. With the recognition of both active and passive political rights, women emerged as a significant social and political force.[40] The AFŽ prioritised what was called the "cultural advancement of women", a collection of programs focused on literacy, legal awareness and education in addition to its political involvement. These efforts were especially important for rural women, many of whom had only recently acquired literacy and viewed political education as something entire-

38 *Ibid*., 4.

39 *Ibid.,* 6.

40 Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad 2013, 47.

ly unfamiliar.[41] By addressing these structural barriers, the AFŽ enabled women to engage more actively with the newly established framework. This confirms the indispensable role of the AFŽ in shaping postwar Yugoslavia's society. Beyond advocating for women's rights, the organisation actively participated in the creation of new legal frameworks and a broader reconstruction of the nation. During this time, women's presence in public and political life became more visible, breaking traditional social norms.

6. THE SOVIET INFLUENCE ON THE 1946 CONSTITUTION

During the postwar period, the political and social agenda of the newly established FNRY was strongly shaped by the Soviet model. As Chiara Bonfiglioli writes,[42] early policies promoted by Yugoslavia's government closely matched the Soviet model. This was especially the case in the field of women's rights and social welfare. The 1946 Constitution of FNRY was heavily influenced by the 1936 Soviet Constitution. Historical analysis by Miroslav Jovanović shows the depth of this influence, suggesting that the majority of the articles regarding economic and social organisation was modelled on the 1936 Soviet Constitution.[43]

This systematic borrowing is most evident in the legal status of women. Article 121 guaranteed all citizens the right to education through free, universal elementary schooling as well as free higher education and vocational training, emphasising the state's role in ensuring access to knowledge.[44] Article 122 recognised that women had equal rights with men in all spheres of economic, social, cultural, and political life. It also ensured women's access to work, equal pay, rest, social insurance, and education, while granting state protection for maternity through paid pre and postnatal leave and access to maternity homes, nurseries, and kindergartens.[45] Article 123 reinforced equality by prohibiting discrimination on the

41 *Ibid.,* 72.

42 Chiara Bonfiglioli, "AFŽ activists' biographies: an intersectional reading of women's agency", Andreja Dugandžić, Tijana Okić (eds.), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Association for Culture and Art CRVENA, Sarajevo 2018, 29.

43 Miroslav Jovanović, „Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: Komparativna analiza Ustava FNRJ (1946) i 'staljinskog' Ustava SSSR-a (1936)", *Tokovi istorije* 1–2/2008, 280–289.

44 Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года, Собрание законодательных актов СССР, № 1/36, čl. 121.

45 *Ibid*., čl. 122.

basis of nationality or race, establishing legal protections against both direct and indirect limitations on citizens' rights.[46] Article 24 of the 1946 Yugoslav Constitution followed this model by guaranteeing women's equality with men in all spheres of public life. The article further ensured equal pay and that state would provide support for mothers and children. Many organisations within the country also looked up to the Soviet model.[47]

7. LEGAL TRANSFORMATIONS FOLLOWING THE 1946 CONSTITUTION

After the 1946 Constitution was ratified, women's political involvement and public exposure increased and focus turned to expanding their rights and opportunities in other spheres of social and economic life. A series of laws began to be revised to correspond with the newly adopted Constitution.[48] The Marriage Act brought about substantial improvements in women's marital rights. It made it possible for husbands to add their wives' last names to their own while allowing women the freedom to keep their maiden names. Women had equal management of assets that were obtained jointly during the marriage, and retained control over any property they brought into the marriage. They also had the legal authority to act as guardians and to exercise all related rights. Widows were acknowledged as equal heirs and female children were given the same inheritance rights as males.[49] Additionally, the divorce procedure was simplified by allowing for the dissolution of marriage based solely on mutual incompatibility.[50]

Building on these legal developments, the 1950 Social Security Act regulated women's eligibility for retirement benefits and established family pensions for employees, civil servants and their families in the event of a spouse's death.[51] There were also laws which protected women's rights to prove paternity, guaranteeing that children born outside of wedlock received the same legal treatment as those born within wedlock. Among these were the responsibilities of the father and the child's right to child allowances, survivor pensions and social security payments under certain guidelines. Labour legislation that provided specific protections for nurs-

46 *Ibid*., čl. 123.

47 Chiara Bonfiglioli, *"Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia"*, *Aspasia* 8/2014, 8.

48 J. Batinić, 333–334.

49 N. Božinović, 156–157.

50 Vera Gudac-Dodić, *"*Divorce in Serbia*"*, *Tokovi istorije* 1–2/2008, 138.

51 *Ibid*., 158.

ing and pregnant women greatly strengthened gender equality. Maternity leave was required to start 21 days before delivery and was guaranteed for three months, six weeks before and six weeks after childbirth. After maternity leave, nursing mothers were allowed to take annual leave and they were guaranteed full pay during this time. This benefit only applied to those who had some previous work experience. Pregnant and breastfeeding women were also granted additional labour benefits, such as the right to full pay alongside the option to be reassigned to lighter duties under specific circumstances. They could not work overtime or at night, and the workday lasted for four hours. They were also given a fifteen-day leave to care for sick family members, usually children. Pregnant women were protected from the death penalty even in criminal conviction cases and nursing mothers who were imprisoned were housed in facilities that permitted their children to be raised normally. Mothers' and children's rights were also guarded by special laws and decrees. The Decree on Material Assistance for the Children of Workers and Civil Servants, the Decree on the Protection of Pregnant Women and Nursing Mothers in Employment and the Decree on the Establishment of Nurseries and Kindergartens were among the measures that were introduced in 1948 and 1949.[52] By constitutionalising gender equality, the country aimed to integrate women into the formal legal and political order. This inclusion was seen as an essential requirement for a lasting peace, as it sought to eliminate the inherent social inequalities and disparities that had historically contributed to instability.

8. THE PROMISE OF GENDER EQUALITY BETWEEN PRACTICE AND REALITY

The KPJ's political goal of empowering women did not mean that patriarchy would simply cease to exist. The persistence of deeply rooted patriarchal norms within the family, social and political field and the devastating effects of the war caused women to continue facing limitations in exercising their rights.[53] Women's realities differed from the principles embodied in the law. Women were crucial to the nation's rehabilitation and peace-keeping after WWII. However, this idea of peace was strongly tied to state building goals where women's roles were presented as necessary for stability despite the constraints placed on their daily lives. The 1946 Constitution recognised female equality and recognised the rights they had fought for, including the right to vote. Yet women were forced to balance household duties with paid work. Women found themselves working

52 *Ibid*., 157–158.

53 D. Majstorović, 88–121.

two jobs, one, paid, during the day and the other that only began as they came home. This "double burden" exposed the structural limitations of socialist emancipation which frequently failed to bring about true gender equality. During this confusing period, the expansion of social services such as maternity hospitals and childcare facilities mirrored the socialist state's efforts to integrate women into the labour force. However, socialist Yugoslavia maintained conventional patriarchal family arrangements. As a result, these measures did not fundamentally disrupt patriarchy but rather reshaped it by easing women's domestic responsibilities, particularly those related to motherhood. In this way the system encouraged women's engagement in the public arena while preserving conventional gender norms in the home sphere.[54] This reflected conflicting societal expectations even as women were praised as heroic comrades. Women's involvement in the workforce and in politics was used as a tool to further economic and state building goals.[55] Although women were publicly encouraged to enter the workforce, their participation was limited to jobs that aligned with their core identity as mothers and caretakers. Women's employment prospects were primarily centred in industries such as social services, healthcare, education, textiles, and administrative assistance.[56] The AFŽ activists were aware of the situation and continued to challenge conventional views of women's roles. But along the way they faced resistance not only from men but sometimes from women themselves, which can be viewed as reflecting the internalisation of deeply embedded patriarchal values that shaped women's own perceptions of their roles within society. Many women who embraced socialist ideals worked to elevate women's social and economic status, bridging the gap between ideological goals and everyday realities by sharing resources and supporting one another.[57] The contradictions between promised gender equality and actual reality were most apparent in mass media targeting women, which reflected and impacted women's lived realities in socialist Yugoslavia. Magazines like "*Praktična žena*", as part of this broader mass media landscape, promoted women's emancipation through articles on business skills, hygiene and health while at the same time reinforcing traditional expectations of women as primary caregivers and homemakers. Rather than resolving the tension between emancipation and tradition, the press normalised it, presenting women

54 C. Bonfiglioli, "Women's Political", 7–10.

55 The Feminist Movement in Yugoslavia 1978–1989, *https://antipolitika.noblogs.org/post/2020/07/29/the-feminist-movement-in-yugoslavia-1978–1989 /,* accessed on 28 January, 2026.

56 O. Jenkins, 50–51.

57 D. Majstorović, 88–121.

simultaneously as emancipated workers and primarily responsible for household upkeep.[58]

The discontinuation of "Žena u borbi" in the late 1950s signified the end of an important period where gender equality was viewed as a political and social issue. In the years that followed, gender equality was increasingly presented as a socialist concept that had already been accomplished rather than a topic that merits further activity. However, the legacy of these periodicals recalls a time when women continued to advocate for rights that were legally promised but not fully implemented in practice.[59]

9. THE FINAL YEARS OF THE AFŽ

During the AFŽ Republican Committee plenum in Bosnia and Herzegovina in March 1948, Dušanka Kovačević, a prominent member, held a speech in which she addressed the challenges in regards to empowering rural women. Despite demonstrating dedication and patriotism during the war, peasant women's political participation was constrained by traditional social structures, limited education and gender norms. On one side, female activists were fighting for exercising their right while male party members sometimes discouraged women's involvement. The ideal rural activist, according to the AFŽ, was a woman who was assertive, well informed, organised and actively involved in her community. But in reality, the situations that most rural women found themselves in were far removed from this ideal. They frequently lacked formal education, had limited opportunity to engage in social or political activities and bore the burden of household and agricultural duties. Upon recognising these challenges, the AFŽ shifted its emphasis to empowering women via education and improved living conditions. The larger objective of modernising the countryside was to promote not only women but also rural culture as a whole, which was thought to be closely related to women's freedom. Vida Tomšič noted that women's perceived "backwardness" was a legacy of the previous Yugoslavia's order rather than an inherent trait. She further emphasised that raising consciousness and improving material conditions

58 "Magazin „Praktična žena" uputiće ženu-suprugu, ženu-majku i domaćicu u mnoge korisne stvari. Danas kada naše žene iz dana u dan igraju sve veću ulogu u javnom životu i kada rame uz rame sa svojim drugovima suprotnog pola zauzimaju veoma odgovorna mesta – njihov dom, ukoliko nisu vične ostaje zanemaren" (Una Popović, "Analiza ženskih časopisa u periodu od 1945 do 1960. Godine", 8–10. *https://www.academia.edu/12015743/Analiza_%C5%BEenskih_%C4%8Dasopisa_u_periodu_od_1945_do_1960_godine*, приступљено 3. јуна 2026. године.

59 Sofija Orlić, "Ženska štampa u Jugoslaviji: Između domaćinstva i emancipacije", *UNS Journal of Media Studies* 6/2025, 71–90.

were essential for both gender equality and socialist development. As she stated: "We should teach women to despise their inequality (...) liberate our female masses from superstition, stereotypes (...) This is long and tiring work (...) we cannot build socialism without simultaneously raising living standards, especially in the villages".[60] In light of the newly established legal rights for women, the AFŽ assumed a new role that differed from its role during the conflict. They served as a crucial organisation for the mobilisation of women in the Yugoslav state-building endeavour. In his addresses to the AFŽ, Josip Broz Tito emphasised women's essential role as active participants in constructing a new socialist society.[61] At the second AFŽ congress in 1948, Tito's speech highlighted that women were supposed to be active participants who will shape the future course of this new socialist state. This portrayal of a proactive and, in his own words, "advanced" woman was essential to the establishment of the peaceful and unified FNRY. Tito and the others aimed to provide women with greater opportunities and promote gender equality as part of the broader project. Tito expressed his goal for women to gain significantly greater social, economic and political standing, empowering them to challenge the traditional gender roles and limitations of the previous system. At the Second Congress of the AFŽ, women were urged to actively participate in the economy and contribute to the implementation of the five-year plan, as they represented an essential labour force for key industries. They were expected to receive vocational training to free them from domestic work, with particular emphasis on rural women whose involvement in agricultural cooperatives and the National Front was seen as crucial for increasing production. The Congress also highlighted the importance of cultural and educational work, combating illiteracy, and educating children and youth in the spirit of socialist Yugoslavia. These efforts were aimed not only at economic and social reconstruction but also at strengthening the AFŽ as an organisation.[62] The Third Congress of the AFŽ of Yugoslavia, held in Zagreb in October 1950, took place during a period marked by challenges in implementing the five-year plan, economic blockades and political and ideological shifts. The Congress aimed to establish new international connections with women's organisations in Western countries and countries undergoing decolonisation, while maintaining ideological alignment with socialist and pro Yugoslav actors.[63] This reflected both domestic priorities and the Party's broader geopolitical strategy.

60 D. Majstorović, 88–121.

61 O. Jenkins, 2013, 35–38.

62 *Ibid.*, 40–45.

63 The Informbiro resolution (IB) from 1948 marked the end of the relationship between Yugoslavia and Soviet Union which led to significant political and ideologi-

The fourth and last Congress was held in Belgrade in June 1953. According to Milovan Đilas, a communist politician, an individual women's organisation could separate women from more general socialist institutions such as local councils or workers' unions. He argued that under socialism women's liberation should not be viewed as a "special issue", but rather as a necessary component of broader societal advancement. Instead of separate movements that would imply women having different or distinct goals, the KPJ wanted all citizens, men and women alike, to be joined in a single common struggle for socialism. This resulted in the organisation's existence becoming undesirable. The AFŽ was officially abolished and renamed the Association of Women's Societies in accordance with these decisions. The words front and antifascism, which were emblems of women's involvement in the people's revolution, were eliminated, resulting in a significant shift in the semantic meaning.[64] The split demonstrated both a conceptual and structural shift, with women's emancipation being reframed as an accomplished aspect of socialist progress rather than an ongoing battle necessitating coordinated effort. The decision to dissolve the AFŽ and create the Association of Women's Societies at this Congress reflected a move away from women-specific, activist-led initiatives and toward professionalised political engagement. The argument was that full liberation should be attained through the socialist teaching of the masses and that women's equality should be tackled as a general societal issue rather than through distinct groups. This reorientation mirrored the broader post-war tendency to subsume gender issues under the universalist framework of socialist progress, effectively depoliticising women's collective action.[65]

At this stage the emphasis shifted toward providing women, particularly working mothers, with practical support through social programs such as childcare services, kindergartens, and family allowances. The Congress paid special attention to rural women, highlighting the importance of material assistance, access to education and literacy and understanding of legal rights. Everything was aimed at addressing inequalities rooted in traditional family roles.[66] The dissolution of the AFŽ thus reflects a deeper tension between the ideals of socialism and the realities of everyday life. Between the official commitment to gender equality and the continued

cal changes in Yugoslavia's political system. This resulted in the redefinition of international relations and the position and role of women's organisations.

64 N. Božinović, 263.

65 J. Tešija, 37–42.

66 Dijana Dijanić, *Društveno-kulturni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945–1953)*, 2015, 51.

influence of patriarchal structures. As Bonfiglioli[67] argues, this moment should not be seen merely as the end of women's activism, but rather as a change to accommodate the new political and ideological circumstances, while simultaneously exposing the present gap between socialist ideals and the realities of everyday life.

10. CONCLUSION

While wars typically reinforce existing gender hierarchies and frequently limit women's opportunities, WWII in particular acted as an important trigger for changes in gender dynamics. Opening up the possibility of challenging established roles and creating new opportunities for women's participation, from the perspective of legal history the Yugoslav case is a strong example of both the ambition and the limitations of using law as a tool for social transformation. A key example of this is the FNRY's 1946 Constitution which expressly established gender equality as a fundamental principle. This marked a significant departure from the pre-war legal system. Articles 23 and 24 actively created a new legal subjectivity for women as equal citizens, voters, workers and protected mothers rather than merely passively granting rights. Ambitious attempts were made to establish a comprehensive framework. But history also shows how limiting legal formalism can be. Deeply ingrained cultural structures cannot be destroyed by laws alone, as seen by the ongoing gap between the legal reform and the lived reality. Therefore, we could conclude that transformational constitutions can provide opportunities but they do not guarantee their realisation. Furthermore, this approach contributes to women's peace studies by arguing that in post-war Yugoslavia peace was not simply conceptualised as the absence of war, but rather a state building process in which gender equality was deliberately implemented as a foundation for stability and reconstruction. The regime portrayed women's participation in the workforce and political life as crucial for social cohesion, economic growth and national reconstruction, all of which are important foundations of enduring peace. At first, the AFŽ played a crucial role in organising women to act as agents in this endeavour to promote peace. However, this paper demonstrates how this promise has been exploited. Ultimately, when the concept of peace got mixed with state-building ambition, women's distinct struggles were absorbed into a universalist socialist narrative. The end of the AFŽ in 1953 made it clear that the view of those in power was that the "women's question was solved". Women who made significant contributions to post-war society were occasionally used as political

67 C. Bonfiglioli, *AFŽ Activists' Biographies*, 34–35.

actors while their full potential was frequently restricted. In this way the road to equality and peace was both aspirational and incomplete. Even today, this tension between the promise of equality, the pursuit of peace and the complexity of social reality remains relevant. It offers us lessons for understanding the enduring challenges of implementing gender justice as a foundation for sustainable peace in post-war societies. The relationship between war, peace and gender equality has been extensively studied in historiography; this paper adds another layer by exploring its more complex dynamics such as the conflict between formal legal equality and lived experience, the instrumentalisation of women in the construction of socialist states and the framing of gender equality as a tool for post-war peace. This paper addresses these dynamics by examining the complex interactions between war, peace and gender equality in the Yugoslav context. Women contributed immensely to post-war society and were at times instrumentalised as political actors, yet the promise of a path to peace remained largely symbolic. Despite tremendous efforts, little was achieved and bridging the gap between law and reality proved to be and continues to be a challenging task even in the 21st century.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources:

Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года, *Собрание законодательных актов СССР*, № 1/36.

Српски грађански законик, *Службене новине Кнежевине Србије*, бр. 24/1844.

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година III, бр. 142/21.

Устав Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946. године, *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, бр. 10/46.

Жена данас, бр. 1, Омладинска секција Женског покрета *https://afzarhiv.org/files/original/9d7a62c91a0f37a053e5f785d1f75f05.pdf*, приступљено 28. јануара 2026.

Secondary sources:

Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

Chiara Bonfiglioli, "AFŽ activists' biographies: an intersectional reading of women's agency", Andreja Dugandžić, Tijana Okić (eds.), *The Lost Revolution*

– *Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Association for Culture and Art CRVENA, Sarajevo 2018, 16–42

Chiara Bonfiglioli, "Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia", *Aspasia* 8/2014, 1–25.

Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku / Women's Question in Serbia in the 19th and 20th Century*, Feministička '94, Beograd 1996.

Dijana Dijanić, *Društveno-kulturni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945–1953)*, 2015.

Vučina Dobrič, *Antifašistički front žena Jugoslavije (1942–1955)*, 1987.

Tomislav Faletar, "Stvaranje novog političkog sustava u Kotaru Bjelovar nakon završetka II. svjetskog rata – izbori za Ustavotvornu skupštinu DFJ 1945. godine na području izbornog okruga Bjelovar", *Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU U Bjelovaru,* 13/2019, 48–49.

Vera Gudac-Dodić, "Divorce in Serbia", *Tokovi istorije* 1–2/2008, 137–147.

Iva Jelušić, *Gender and War in Yugoslavia: Media – The Figure of the Partizanka in the Making of the Yugoslav New Woman*, a Dissertation in History, Budapest 2022.

Olivia Jenkins, *"Brotherhood and Unity" Among the Sisterhood: The Anti-Fascist Women's Front (AFŽ) and the State-Building Project of Postwar Socialist Yugoslavia*, master thesis, Columbia University, Department of History, New York 2023.

Kristina Jorgić Stepanović, *Pitanje emancipacije žena u Jugoslaviji (1918–1948)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu – Univerzitetski centar za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja, Novi Sad 2021.

Miroslav Jovanović, „Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: Komparativna analiza Ustava FNRJ (1946) i 'staljinskog' Ustava SSSR-a (1936)", *Tokovi istorije* 1–2/2008, 280–289.

Danijela Majstorović, "The Creation of the New Yugoslav Woman – Emancipatory Elements of Media Discourse from the End of World War II", Andreja Dugandžić, Tijana Okić (eds.), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front Between Myth and Forgetting / Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Association for Culture and Art CRVENA, Sarajevo 2018, 88–121.

Anđelka Milić, "Women and Nationalism in the Former Yugoslavia", Nanette Funk, Magda Mueller (eds.), *Gender Politics and Post-Communism, Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union,* Routledge, London – New York 1993, 109–122.

Sofija Orlić, *Ženska štampa u Jugoslaviji: Između domaćinstva i emancipacije*, *https://uns.org.rs/sr/desk/Putovanje-kroz-istoriju-srpske-stampe/Iz-istorije-beogradske-stampe/174736/zenska-stampa-u-jugoslaviji-izmedju-domacinstva-i-emancipacije.html?print=true*, pristupljeno 28. januara 2026.

Ivana Pantelić, "Yugoslav Female Partisans in World War II", *Cahiers balkaniques* 41/2013, 239–250.

Una Popović, "Analiza ženskih časopisa u periodu od 1945 do 1960. godine", *https://www.academia.edu/12015743/Analiza_%C5%BEenskih_%C4%8Dasopisa_u_periodu_od_1945_do_1960_godine*, приступљено 3. јуна 2026. године.

Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX veka / 20th Century Women's Icons*, Beograd 2001, 208.

Gordana Stojaković, "The First Lawyers and Attorneys: The Struggle for Professional Recognition of Women's Rights in Yugoslavia (1918–1953)", Sara L. Kimble, Marion Röwekamp (eds.), *New Perspectives on European Women's Legal History*, Routledge, New York – London 2016, 174–197.

Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad 2013.

Jelena Tešija, *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953–1961*, master thesis, Central European University, Department of Gender Studies, Budimpešta 2014.

Adriana Zaharijević, *Fusnota u globalnoj istoriji: Kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma*, Filozofski fakultet, Beograd 2018.

The Feminist Movement in Yugoslavia 1978–1989, *https://antipolitika.noblogs.org/post/2020/07/29/the-feminist-movement-in-yugoslavia-1978–1989/*, accessed 28 January, 2026.

Мср Маша ЛОПУШИНА*

УСТАВНОПРАВНО УТЕМЕЉЕЊЕ РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ КАО ПУТ КА МИРУ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ФЕДЕРАТИВНОЈ НАРОДНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Сажетак

У Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ) Други светски рат (ДСР) оставио је иза себе и разарање и могућност за друштвене промене. То је нарочито било изражено у области родних односа. Рад истражује на који начин је конституционализација родне равноправности послужила као темељ мира и националног јединства. Усваја шире разумевање мира, не само као одсуства рата, већ као концепта који је тесно повезан са социјалном правдом и родном равноправношћу. Антифашистички фронт жена (АФЖ) имао је кључну улогу не само у антифашистичком покрету, већ и у домену правних реформи. Преломни тренуци који показују институционализацију родне равноправности укључују Закон о бирачким списковима из 1945. године, којим су женама призната пуна бирачка права, као и Устав из 1946. године који је гарантовао једнакост у свим областима живота за сваког грађанина. Ове реформе представљале су значајан напредак на папиру, али су дубоко укорењене родне норме и даље постојале, што је откривало јаз између закона и свакодневне праксе. Рад истражује на који начин су послератни правни оквири настојали да претворе равноправност у трајни мир.

Кључне речи: *Устав Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године. – Југославија. – Родна равноправност. – Антифашистички фронт жена.*

Рад приспео / Paper received: 10. 12. 2025.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 8. 2. 2026.

* Ауторка је сарадница Међународног комитета Црвеног крста, *masa.lopusina@gmail.com*. Рад је изложен на Шестој међународној студентској конференцији *Iustoria 2025*, одржаној од 17. до 19. новембра 2025. године на Правном факултету Универзитета у Београду.

UDC: 343.43(497.11)

CERIF: S148, H250, H300

Марко Г. ДРЧА*
Душан Б. ЈОВИЋ**

КРИВИЧНО ДЕЛО ПРОГАЊАЊА – СРПСКО ОЗАКОЊЕЊЕ ЧЛАНА 238 НЕМАЧКОГ КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА (STGB)***

Апстракт: Прогањање у савременом свету представља све чешћу појаву која је због своје раширености у већини законодавстава сврстана у инкриминисано понашање. Таква је ситуација и у Србији. Ратификовањем Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици (скр. Истанбулска конвенција) која налаже дефинисање прогањања као кривичног дела, Србија је извршила имплементацију прогањања у своје законодавство, сврставајући га у групу кривичних дела против слобода и права човека и грађанина.

Аутори ће у првом делу рада приказати законску регулативу Кривичног законика Немачке (Strafgesetzbuch) у погледу прогањања, као и њен „пренос" у српски кривични систем уз објашњење основних разлога имплементације поменутог кривичног дела, као и његове (не)применљивости у пракси. Други део

* Студент четврте године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду, е-адреса: *markodrca111@gmail.com*.

** Студент четврте године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду, е-адреса: *dusanjoviccc@gmail.com*.

*** Победнички рад Наградног конкурса Алан Вотсон Фондације за најбољи рад на тему правних транспланата за академску 2024/25. годину.

Рад је изложен на 26. међународној научној конференцији Удружења за међународно кривично право на Палићу 2026. године, те претходно објављен у Зборнику радова са међународне научне конференције „Међународно кривично право на прекретници – реформа кривичног законодавства Републике Србије" Том 2 (vol. 2), 1005–1035.

рада биће посвећен теоријским и практичним дистинкцијама између проглашења и других кривичних дела, као и потреби за усклађивањем проглашења са међународноправним стандардима у виду предлога de lege feranda.

Кључне речи: *Проглашење. – Кривично право. – Истанбулска конвенција. – Кривични законик (КЗ). – Кривични законик Немачке (StGB).*

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Иако би се на први поглед учинило да се преузимање и „преписивање" у праву чешће дешава у области грађанског права, за шта несумњиво постоје многи примери,[1] није ретка појава да се и у кривичноправној материји појављују правни трансплanti. Такође, можда би се претпоставило да су правни трансплanti део прошлости, када су се формирали општи институти грађанског, кривичног, прекршајног права, и да нису толико заступљени у модерном праву, а да и ако се дешавају у модерном времену пре свега су везани за имплементацију неких одлука међународних правосудних органа у домаће право појединих држава. Међутим, како је право једна жива наука, која се непрестано мења, усавршава, прилагођава савременим изазовима, тако су и правни трансплanti нешто што је присутно и дан данас.

Српски правни систем, као део европске правне породице, одувек се прилагођавао међународним стандардима, успевајући да норме и институте аката-узора прилагоди сопственим потребама, свом јединственом систему. Од давнина су у наше право доспевали институти и идејна решења неког проблема из разних, пре свега европских, правних система. Тај процес преузимања и прилагођавања наставља се и у XXI веку. Кривично дело прогањања представља пример да су

1 Неки од најчешћих примера правних транспланата несумњиво су решења из Српског грађанског законика (1844) која су преузета из његовог акта-узора Аустријског грађанског законика (1811). Такође, југословенски (и садашњи српски) Закон о облигационим односима као акте-узоре имао је многе иностране грађанскоправне кодификације, попут Француског грађанског законика (1804), Француски трговачки законик (1807), Немачки грађански законик (1896), Швајцарски Закон о облигацијама (1911) и Италијански грађански законик (1942) из којих су преузета многа решења.

Више о правним трансплантима у овим актима видети: Сима Аврамовић, „Аустријско-српска и швајцарско-турска мешавина правних идентитета у XIX и почетком XX века", *Nomophylax: Зборник радова у част Срђана Шаркића* (ур. М. Божић, Т. Илић), Правни факултет Универзитета Унион и Службени гласник, Београд, 2020, 505–533; Марија Караникић Мирић, *Облигационо право*, Службени гласник, Београд, 2024, 54–56.

трансплanti присутни и данас. Наиме, ово кривично дело изворно је продукт немачког кривичног законодавства (садржано у чл. 238 Немачког кривичног законика – *Strafgesetzbuch*), које је затим, кроз низ међународних конвенција и споразума (најпре кроз имплементацију Истанбулске конвенције из 2011. године), постало саставни део законодавстава многих држава, између којих и српског кривичног права.

Неспорно је да је прогањање одувек било присутно у свакодневном животу и да је као такво доводило до психичке нестабилности жртава, а некад и до трагичног исхода.[2] Због таквих дешавања јавила се потреба за инкриминисањем прогањања у већини законодавстава како би се пре свега утицало на опсесивне учиниоце, јер би њихова радња представљала обележја бића кривичног дела.

Државе које су се определиле да инкриминишу прогањање углавном су допуниле своје законе (нпр. Србија – *Закон о изменама и допунама Кривичног законика* из 2016. године који је ступио на снагу 1. јуна 2017. године), док су у мањини земље које су донеле посебне законе (нпр. Велика Британија и Ирска). На инкриминисање их је подстакла и *Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици* (у даљем тексту: Истанбулска конвенција) која је управо предвидела да прогањање треба дефинисати као друштвено опасно дело, које сходно томе захтева кажњивост. Србија је Истанбулску конвенцију ратификовала 2013. године.[3] Иако конвенција штити све жртве од прогањања, делује да је заштита првенствено намењена женама, које су уз прогањање врло често изложене и насиљу. Пракса је показала да су прогањању најчешће изложене бивше партнерке, али врло често и особе које се не налазе ни у каквом односу са учиниоцем. Ако је реч о бившим супружницима или емотивним партнерима, учинилац је желео да познанство прерасте у ближи емотивни однос, али се то није догодило. У том случају тежи да повреди жртву, а основни узрок прогањања је нека врста освете. Ако се жртва и учинилац не познају, онда је жртва из неког разлога постала мета фиксације прогонитеља. Најчешће је реч о жртви која је јавна личност.[4]

---

2 Популарну америчку глумицу Ребеку Шефер убио је 1989. године опсесивни обожавалац. Domestic violence and stalking – The Second Annual Report to Congress under the Violence against Women act, *https://www.ojp.gov/pdffiles1/ovw/166377.pdf*, 9. децембар 2024.

3 Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори*, број 12/2013–15.

4 Samra Dečković, „Krivično-pravni aspekt krivičnog dela proganjanja"", *Časopis Departmana za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru – Pravne teme*, 10/2017, 136.

С обзиром да је тренд прогањања постао широко раширен, поготово између људи који су били у некаквом односу, јавила се потреба за подробнијим регулисањем прогањања. Једна од земаља која је приступила законском регулисању била је и Немачка. У свом Кривичном законику (*StGB*[5]) предвидела је специфичан систем регулације прогањања кад су у питању радње извршења, јер „таксативно наводи потенцијалне радње извршења уз остављање могућности да и остале радње, сличне оним које су већ нормиране, представљају прогањање уколико се њима осетно нарушава дотадашњи начин живота друге особе".[6] Овакав комбинован модел радњи извршења кривичног дела преузела је и Србија у свом Кривичном законику[7] (чл– 138а КЗ). Поред преузимања модела, Србија је отишла корак даље. Она је одлучила да њене радње извршења кривичног дела прогањања и садржински одговарају оним које је предвидео немачки законодавац. Због тога се поставило питање да ли је Србија преписала кривично дело прогањања из Немачког кривичног законика, или ипак постоје извесне разлике?

Србија се одлучила на корак инкриминације прогањања јер је оно постало озбиљан проблем у Србији.[8] Регулисање је са једне стране довело до повећане заштите жртава, пре свега жена које су изложене и насиљу у породици, али са друге стране и до проблема раздвајања од других кривичних дела пре свега са злостављањем и мучењем.[9] Заштита жртава је наравно значајна, али је и ту неопходно бити пажљив. Свако ко побољша заштиту жртве, погоршава положај учиниоца.[10]

Из свега наведеног закључујемо да је прогањање једна сложена појава и да је тако треба третирати. Решења *de lege lata* јесу значајна,

5 „Strafgesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S. 3322), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 20. März 2026 (BGBl. 2026 I Nr. 95) geändert worden ist" – Немачки кривични законик објављен у верзији 13. новембра 1998. године, која је последњи пут измењена чл. 1. Закона од 20. марта 2026. године.

6 Nikola Paunović, „Krivičnopravni aspekti proganjanja – uporednopravna analiza i mogući pravci de lege ferenda izmena", *Strani pravni* život, 1/2019, 29.

7 Кривични законик Републике Србије – КЗ, *Службени гласник РС,* бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024.

8 Вишња М. Ранђеловић, „Прогањање: појам, карактеристике и предлози de lege ferenda", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* (ур. М. Милутин, Л. Батуран), Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2016, 240.

9 Igor Vuković, „Proganjanje kao krivično delo", *Kaznena reakcija u Srbiji VIII deo* (ur. Đ. Ignjatović), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2018, 172.

10 Kristian Kühl, „Stalking als Eignungsdeikt", *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 7/2016, 450.

али су предлози *de lege ferenda* још значајнији. Зато се и инсистира на унапређењу кривичног дела прогањања, пре свега на усклађивању поменутог кривичног дела са међународним стандардима, како би се између осталог решили изазови технолошких иновација.

2. КРИВИЧНО ДЕЛО ПРОГАЊАЊЕ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНИКУ НЕМАЧКЕ (*STGB*)

Прогањање је у немачки законодавни систем ушло из истих разлога као и у већину других правних система. Реч је о потреби инкриминације понашања које је постало веома учестало у свакодневном животу и које је доводило до психичких поремећаја жртве, а неретко и до смрти. Међутим, на прогањање се није гледало као на посебно кривично дело јер је оно углавном ишло уз озбиљнија кривична дела – тешка телесна повреда, принуда, убиство... „Прогањање је посматрано као супсидијарни преступ".[11] Међутим, с обзиром на све учесталије узнемиравање жртава, прогањање је морало добити своје законско упориште. У контексту Радбрухове филозофије права, могли бисмо рећи да је тиме право остварило своју основну идеју, то јест правду,[12] јер је инкриминисало једно очито друштвено опасно дело, а притом пружило додатну заштиту жртвама.

Немачка је такође потписала Истанбулску конвенцију која предвиђа да свака држава потписница инкриминише прогањање, што је Немачка учинила и пре потписивања конвенције, још 2007. године. Оно што карактерише Истанбулску конвенцију је уопштено одређење прогањања. Због тога се и каже да је „она послужила само као полазни оквир за нормирање прогањања у националном законодавству, те да у контексту *de lege ferenda* измена меродавну вредност може имати само компаративноправна анализа у погледу овог кривичног дела".[13] Иако је Немачка још 2007. године дефинисала прогањање као кривично дело, било је јасно да се ту не може зауставити. Била су потребна одређена прилагођавања како би се прогањање могло применити и у пракси, не само у теорији. То се догодило 2017. године доношењем Закона о побољшању заштите од прогањања.[14]

---

11 Ropers Anni, Ebner Viola, Burgard Selina, Zucker Julia and Erber Michael., „German Anti-Stalking Legislation and Its Recent Changes", *German Law Journal – Special Section: Developments in German Criminal Law*, 6/2020, 788.

12 Густав Радбрух, *Филозофија права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 114–120.

13 N. Paunović, 35.

14 Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen, *Bundesgesetzblatt,* Nr. 11, Jahrgang 2017.

2.1. Законска регулатива и пракса

Иако доста правних система у погледу кривичног дела прогањања користи енглеску реч (*stalking*), Немци су пронашли свој термин за прогањање (*Nachstellung*), који подразумева досађивање и праћење што и представља обележје бића дела прогањања.[15] С обзиром да радња прогањања симплификовано посматрано подразумева досађивање и константно праћење, евидентно је да је прогањање било одувек присутно, само се у прошлости није третирало као социјално неадекватно понашање које захтева кривичну реакцију. „Феномен познат као прогањање није нов, али је „откривен" кривичном политиком".[16] Као кривично дело прогањање је идентификовано 2007. године, пре потписивања Истанбулске конвенције, која и захтева инкриминацију поменутог дела.

У Кривичном законику Немачке (*StGB*) прогањање је дефинисано као кривично дело у чл. 238.[17] Уколико посматрамо структуру чл. 238 *StGB*, можемо рећи да се она састоји од неколико важних

15 A. Ropers, 789.

16 Frank Neubacher, Gerhard Seher, „Das Gesetz zur Strafbarkeit beharrlicher Nachstellungen (§ 238 StGB)", *Juristenzeitung*, 21/2007, 1029.

17 § 238 Nachstellung (1) Mit Freiheitsstrafe bis zu drei Jahren oder mit Geldstrafe wird bestraft, wer einer anderen Person in einer Weise unbefugt nachstellt, die geeignet ist, deren Lebensgestaltung nicht unerheblich zu beeinträchtigen, indem er wiederholt

1. die räumliche Nähe dieser Person aufsucht,
2. unter Verwendung von Telekommunikationsmitteln oder sonstigen Mitteln der Kommunikation oder über Dritte Kontakt zu dieser Person herzustellen versucht,
3. unter missbräuchlicher Verwendung von personenbezogenen Daten dieser Person
   a) Bestellungen von Waren oder Dienstleistungen für sie aufgibt oder
   b) Dritte veranlasst, Kontakt mit ihr aufzunehmen,
4. diese Person mit der Verletzung von Leben, körperlicher Unversehrtheit, Gesundheit oder Freiheit ihrer selbst, eines ihrer Angehörigen oder einer anderen ihr nahestehenden Person bedroht,
5. zulasten dieser Person, eines ihrer Angehörigen oder einer anderen ihr nahestehenden Person eine Tat nach § 202a, § 202b oder § 202c begeht,
6. eine Abbildung dieser Person, eines ihrer Angehörigen oder einer anderen ihr nahestehenden Person verbreitet oder der Öffentlichkeit zugänglich macht,
7. einen Inhalt (§ 11 Absatz 3), der geeignet ist, diese Person verächtlich zu machen oder in der öffentlichen Meinung herabzuwürdigen, unter Vortäuschung der Urheberschaft der Person verbreitet oder der Öffentlichkeit zugänglich macht oder
8. eine mit den Nummern 1 bis 7 vergleichbare Handlung vornimmt.

(2) In besonders schweren Fällen des Absatzes 1 Nummer 1 bis 7 wird die Nachstellung mit Freiheitsstrafe von drei Monaten bis zu fünf Jahren bestraft. Ein besonders schwerer Fall liegt in der Regel vor, wenn der Täter

елемената. Пре свега, прогањање мора у себи садржати константно праћење које одликује упорност учиниоца. Затим, битно је да његове

1. durch die Tat eine Gesundheitsschädigung des Opfers, eines Angehörigen des Opfers oder einer anderen dem Opfer nahestehenden Person verursacht,
2. das Opfer, einen Angehörigen des Opfers oder eine andere dem Opfer nahestehende Person durch die Tat in die Gefahr des Todes oder einer schweren Gesundheitsschädigung bringt,
3. dem Opfer durch eine Vielzahl von Tathandlungen über einen Zeitraum von mindestens sechs Monaten nachstellt,
4. bei einer Tathandlung nach Absatz 1 Nummer 5 ein Computerprogramm einsetzt, dessen Zweck das digitale Ausspähen anderer Personen ist,
5. eine durch eine Tathandlung nach Absatz 1 Nummer 5 erlangte Abbildung bei einer Tathandlung nach Absatz 1 Nummer 6 verwendet,
6. einen durch eine Tathandlung nach Absatz 1 Nummer 5 erlangten Inhalt (§ 11 Absatz 3) bei einer Tathandlung nach Absatz 1 Nummer 7 verwendet oder
7. über einundzwanzig Jahre ist und das Opfer unter sechzehn Jahre ist.

(3) Verursacht der Täter durch die Tat den Tod des Opfers, eines Angehörigen des Opfers oder einer anderen dem Opfer nahestehenden Person, so ist die Strafe Freiheitsstrafe von einem Jahr bis zu zehn Jahren. – § 238

Прогањање

(1) Казном затвора до три године или новчаном казном казниће се онај ко другу особу на противправан начин упорно прати или узнемирава на начин који може значајно нарушити њен начин живота, тако што понављано:

Прилази тој особи у њеном физичком окружењу,

Покушава да успостави контакт с њом путем телекомуникација или других средстава комуникације или преко трећих лица,

Злоупотребом њених личних података:

а) Наручује робу или услуге на њено име,

б) Наводи трећа лица да ступе у контакт с њом,

Прети тој особи, њеним рођацима или другим блиским особама угрожавањем живота, телесног интегритета, здравља или слободе,

Извршава кривично дело према § 202а, § 202б или § 202ц на штету те особе или њених блиских лица,

Дистрибуира или чини доступном јавности слику те особе, њених рођака или њених блиских особа,

Дистрибуира или чини доступним јавности садржај (§ 11 став 3) који може да наруши углед или омаловажи ту особу, лажно представљајући да она стоји иза тог садржаја,

Врши неку другу радњу која је слична онима наведеним у тачкама 1 до 7.

(2) У посебно тешким случајевима из става 1, тачке 1 до 7, прогањање се кажњава затворском казном од три месеца до пет година. Сматра се да постоји посебно тежак случај ако извршилац:

Изазове штету по здравље жртви, њеним рођацима или блиским особама,

радње буду противправне, да осетно утичу на постојећи начин живота жртве и да код учиниоца постоји субјективни елемент – евентуални умишљај (*Eventualvorsatz*) да се учини кривично дело.[18]

Некад се у закону експлицитно наводи да је потребна упорност учиниоца (која аутоматски подразумева континуирано или поновљено понашање)[19] како би била остварена обележја бића дела прогањања, као нпр. у немачком праву,[20] док се у другим правним системима понављање радњи презентује другачијом формулацијом.[21] Поред чињенице да прогањање сачињавају константно узнемиравање и досађивање, неопходно је да те две радње пређу такозвани праг кажњивости како би били на терену кривичног права. Јер „уколико баш сви појединачни акти имају црте безазлене и споља посматрано уобичајене делатности"[22] они улазе у оквир социјално адекватног понашања и не представљају прогањање. Трећи услов који мора бити испуњен је да радње прогањања осетно утичу на начин живота жртве. Дакле, према решењу из 2007. године прогањање (*Nachstellung*) је одређено као последично кривично дело (*Erfolgsdelikt*). Није довољно

Доведе жртву, њене рођаке или блиске особе у опасност по живот или тешко нарушавање здравља,

Прогања жртву кроз више радњи током периода од најмање шест месеци,

Приликом извршења дела из става 1, тачка 5, користи компјутерски програм намењен дигиталном шпијунирању,

Слику прибављену радњом из става 1, тачка 5 користи за радњу из става 1, тачка 6,

Садржај прибављен радњом из става 1, тачка 5 користи за радњу из става 1, тачка 7,

Има више од 21 године, а жртва је млађа од 16 година.

(3) Ако извршилац својим делом изазове смрт жртве, њеног рођака или блиске особе, предвиђена је затворска казна у трајању од једне до десет година.

18 A. Ropers, 788–790.

19 *Ibid*, 789.

20 Ивана Марковић, „Прогањање – између Истанбулске конвенције и имплементације у српском праву", *Зборник радова – Конвенција о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици – десет година примене* (ур. И. Крстић), Универзитет у Београду Правни факултет, Београд, 2024, 161. У немачкој јудикатури услов упорности тумачи се као нарочита лична околност; вид. I. Vuković, 181.

21 Пример је српско право где је услов понављања радњи учиниоца осликан у формулацији да се радње извршења кривичног дела прогањања морају предузети „у току одређеног временског периода", углавном се таква формулација критикује као непрецизна; види: Zoran Stojanović, „Proganjanje – novo krivično delo u Krivičnom zakoniku Srbije", *Kaznena reakcija u Srbiji VII deo* (ur. Đ. Ignjatović), Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet, Beograd, 2017, 3.

22 I. Vuković, 179.

да учинилац предузме радњу извршења да би био санкционисан, већ је неопходно да наступи последица – осетно нарушавање начина живота жртве. Међутим, то је промењено доношењем Закона о побољшању заштите од прогањања (*Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen*[23]), јер је основна структура чл. 238 *StGB*-а прилагође-

23 Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen, *Bundesgesetzblatt,* Nr. 11, Jahrgang 2017.

Der Bundestag hat das folgende Gesetz beschlossen:

Artikel 1

Änderung des

Strafgesetzbuches

§ 238 Absatz 1 des Strafgesetzbuches in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S.3322), das zuletzt durch Artikel 2 Absatz 4 des Gesetzes vom 22. Dezember 2016 (BGBl. I S. 3150) geändert worden ist, wird wie folgt gefasst: „(1) Mit Freiheitsstrafe bis zu drei Jahren oder mit Geldstrafe wird bestraft, wer einer anderen Person in einer Weise unbefugt nachstellt, die geeignet ist, deren Lebensgestaltung schwerwiegend zu beeinträchtigen,

indem er beharrlich 1. die räumliche Nähe dieser Person aufsucht,

2. unter Verwendung von Telekommunikationsmitteln

oder sonstigen Mitteln der Kommunikation oder über Dritte Kontakt zu dieser Person herzustellen versucht,

3. unter missbräuchlicher Verwendung von personen-bezogenen Daten dieser Person

a) Bestellungen von Waren oder Dienstleistungen für sie aufgibt oder

b) Dritte veranlasst, Kontakt mit ihr aufzunehmen,

oder

4. diese Person mit der Verletzung von Leben, körperlicher Unversehrtheit, Gesundheit oder Freiheit ihrer selbst, eines ihrer Angehörigen oder einer anderen ihr nahestehenden Person bedroht oder

5. eine andere vergleichbare Handlung vornimmt.“ – Закон о унапређењу заштите од прогањања од 1. марта 2017, објављен у Савезном службеном листу број 11/2017 у Бону.

Бундестаг (Парламент) је донео следећи закон:

Члан 1

Измена Кривичног законика

Члан 238, став 1 Кривичног законика у верзији објављеној 13. новембра 1998. године, који је последњи пут измењен чланом 2, став 4 Закона од 22. децембра 2016. године, мења се и сада гласи:

„(1) Казном затвора до три године или новчаном казном казниће се онај ко другу особи на недозвољен начин упорно прати или узнемирава на начин који може озбиљно нарушити њен начин живота, тако што упорно:

1. прилази тој особи у њеном физичком окружењу,
2. покушава да успостави контакт с њом путем телекомуникационих или других средстава комуникације или преко трећих лица,

на новом закону који предвиђа прогањање као делатносно кривично дело (*Eignungsdelikt*). Дакле, према новом закону који представља *lex specialis* у односу на *StGB* који је *lex generali* „извршилац је кривично одговоран извршењем одговарајуће радње, јер је за делатносно кривично дело карактеристично недостатак захтева за резултатом радње извршиоца".[24] Слична решења постоје и у другим правним системима.[25] На крају, последњи услов који мора бити испуњен јесте да код учиниоца мора постојати умишљај. Као услов за заснивање кривичне одговорности код већине кривичних дела захтева се умишљај учиниоца – тако је и код прогањања.[26]

Када погледамо праксу, можемо видети да је прогањање било присутно и пре 2007. године, то јест пре инкриминације, али да је и сада присутно иако је квалификовано као кривично дело. Наиме, у немачком граду Манхајм (*Mannheim*) 2003. године и 2018. године рађено је истраживање колико су људи изложени прогањању, при чему се показало да се резултати не разликују претерано. „Само 20,5% жртава поднело је пријаве полицији 2003. године, а у 2018. години није било повећања ове цифре (19,1%). Насупрот томе, 34,8% тражило је лечење у 2018. години, наспрам 27,0% у 2003. 52,1% жртава у 2018. сматрало је неоснованим право на тужбу против прогонитеља (2003: 45,5%). Упадљив налаз у оба истраживања је висок проценат жртава које очигледно нису довољно свесне могућности покретања правног поступка (2003: 53,2%, 2018: 47,9%)".[27] Дакле, закључак је да жртве нису довољно едуковане у правном смислу да остваре своју

3. злоупотребом њених личних података:

1. наручује робу или услуге на њено име,

2. наводи трећа лица да ступе у контакт с њом, или

1. прети тој особи, њеним рођацима или другим блиским особама угрожавањем живота, телесног интегритета, здравља или слободе, или

2. предузима неку другу сличну радњу."

24 A. Ropers, 793.

25 У српском праву постоји 5 радњи извршења кривичног дела прогањања при чему прве четири радње представљају по својој природи делатносна кривична дела, јер се не захтева наступање последице, док је 5 радња по својој природи последично кривично дело, јер се захтева наступање последице – подобност да се осетно угрози лични живот лица према коме се дате радње предузимају. Дакле, српско право у неким ситуацијама захтева наступање последице прогањања, а у неким не – реч је о својеврсном комбинованом моделу; Видети. Наташа Делић, *Кривично право – посебни део*, Правни факултету Универзитета у Београду, Београд, 2021, 81; вид. супротно I. Vuković,185–186.

26 Српско право предвиђа исто решење; вид. Н. Делић, 82.

27 Harald Dreßing, Peter Gass, Katharina Schultz, Christine Kuehner., „The Prevalence and Effects of Stalking", *Deutsches Ärzteblatt International*, 20/2020, 349.

заштиту и поред чињенице да је 2017. године њихов положај додатно побољшан доношењем Закона о побољшању заштите од прогањања. Међутим, проблем је и то што кад оштећене стране поднесу кривичне пријаве доста осумњичених буде ослобођено. На пример, 2013. године било је око 20.000 осумњичених, а свега 200 осуђених – дакле постоји велики јаз између кривичних пријава и осуђујућих пресуда.[28] Све то говори у прилог томе да су жртве незадовољне практичном применом чл. 238 *StGB* и да сматрају да је законска регулатива против прогонитеља недовољно адекватна у пракси. Због тога је потребна одговарајућа реформа чл. 238 *StGB* која би представљала својеврсну препреку ескалацији прогањања.

3. ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА КРИВИЧНОГ ДЕЛА У СРПСКО ЗАКОНОДАВСТВО

Кривично дело Прогањање (чл. 138а КЗ) је у наш законодавни систем имплементирано 2017. године и сврстано је у групу кривичних дела против слобода и права човека и грађанина. Оно гласи:

(1) Ко у току одређеног временског периода упорно:

1) друго лице неовлашћено прати или предузима друге радње у циљу физичког приближавања том лицу противно његовој вољи;
2) противно вољи другог лица настоји да са њим успостави контакт непосредно, преко трећег лица или путем средстава комуникације;
3) злоупотребљава податке о личности другог лица или њему блиског лица ради наручивања робе или услуга;
4) прети нападом на живот, тело или слободу другог лица или њему блиског лица;
5) предузима друге сличне радње на начин који може осетно да угрози лични живот лица према коме се радње предузимају, казниће се новчаном казном или затвором до три године.

28 Referentenentwurf eines Gesetzes zur Verbesserung des Schutzes vor Nachstellungen, S. 7; Regierungsentwurf eines Gesetzes zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellung, S. 8. Beide finden sich auf der Homepage des BMJV, s. *https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/DE/Stalking.html* (zuletzt abgerufen: 07. 09. 2016); наведено према: Michael Kubiciel, Nadine Borutta, „Strafgrund und Ausgestaltung des Tatbestandes der Nachstellung (§ 238 StGB)“, *Kriminalpolitische Zeitschrift*, 3/2016, 194.

(2) Ако је делом из става 1. овог члана изазвана опасност по живот, здравље, или тело лица према коме је дело извршено или њему блиског лица, учинилац ће се казнити затвором од три месеца до 5 година.

(3) Ако је услед дела из става 1. овог члана наступила смрт другог лица или њему блиског лица учинилац ће се казнити затвором од једне до десет година.

Дакле, заштитни објект свакако представљају слобода и права грађанина, међутим, њихова права и слободе представљају групни заштитни објект, јер се инкриминацијом прогањања непосредно штити „лични живот" жртве.[29] Уколико кривично дело прогањања посматрамо нормативно, можемо приметити да се оно састоји од основног облика који подразумева 5 алтернативно прописаних радњи извршења, једног тежег и једног најтежег облика. Разлика између основног облика са једне стране и тежег и најтежег облика са друге стране је то што код тежег и најтежег облика кривичног дела прогањања настаје *конкретна* последица за жртву или њој блиско лице која се код тежег облика огледа у изазваној опасности по живот, здравље или тело, а код најтежег облика огледа се у наступању смрти. „Најтежи облик представља кривично дело квалификовано тежом последицом, што значи да је у односу на тежу последицу неопходан нехат учиниоца".[30] [31] За основни облик кривичног дела предвиђена је новчана казна или казна затвора до 3 године, за тежи облик казна затвора од три месеца до 5 година, а за најтежи облик предвиђена је казна затвора од 1 до 10 година.

Из законске формулације можемо да приметимо да прогањање подразумева одређено понављање, јер се захтева упорност учиниоца и да радње буду преузете у току одређеног временског периода. Захтев да учинилац приликом извршења прогањања мора деловати упорно уведен је Законом о изменама и допунама Кривичног законика из 2019. године чиме се од учиниоца захтева већи интензитет криминалне активности, што значи да је постројен услов његове одго-

29 I. Vuković, 178.

30 И. Марковић, 160.

31 Конструкција кривичног дела квалификованог тежом последицом подразумева да је у односу на тежу последицу постојао нехат учиниоца, било свесни, било несвесни. Ако је у односу на тежу последицу постојао умишљај учиниоца редовно ће постојати стицај два умишљајна деликта. Међутим, то није увек случај. Тежа последица може бити проузрокована и умишљајно (комбинација умишљај + умишљај), али под условом да тиме нису остварена обележја неког другог кривичног дела. Вид. Игор Вуковић, *Кривично право – општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 273–274.

ворности.[32] Иако је формулација да радње морају бити предузете у току одређеног временског периода непрецизна, она указује да је за постојање кривичног дела неопходно понављање радњи, а не њихово једнократно предузимање.[33] [34] Због природе овог кривичног дела не може се применити ни конструкција продуженог кривичног дела, јер

32 „Чланом 138а став 1 тачка 1), 2) и 4) КЗ који се примењивао у периоду од 01.06.2017 до 30.11.2019. године прописано је да ко у току одређеног временског периода друго лице неовлашћено прати или предузима друге радње у циљу физичког приближавања том лицу противно његовој вољи; противно вољи другог лица настоји да са њим успостави контакт непосредно, преко трећег лица или путем средстава комуникације; прети нападом на живот, тело или слободу другог лица или њему блиског лица, казниће се новчаном казном или казном затвора до три године. Изменама Кривичног законика који се примењује од 01.12.2019. године, законски текст наведених одредби је остао непромењен осим у ставу 1., где је након речи „ко у току одређеног временског периода" додата реч „упорно"." Пресуда Врховног касационог суда, Кзз 449/2022 од 13.07.2022. године, *https://pravnabaza.paragraf.rs/dokumenti/sudska-praksa/661780*, 14. децембар 2024.

33 „Из законског описа бића кривичног дела прогањање из члана 138а став 1. тачка 1) произилази да је битно обележје овог кривичног дела радња извршења која се састоји у неовлашћеном праћењу другог лица или предузимању других радњи у циљу физичког приближавања том лицу противно његовој вољи, при чему је битно обележје овог кривичног дела и то да противправне радње према пасивном субјекту морају бити предузете у току одређеног временског периода, дакле да се исте морају понављати и трајати одређени временски период." Пресуда Врховног касационог суда, Кзз 70/2019 од 06.02.2019. године, *https://pravnabaza.paragraf.rs/dokumenti/sudska-praksa/502830*, 14. децембар 2024.

34 „Према одредбама Закона основни облик кривичног дела прогањања из члана 138а став 1 тачке 1 КЗ, чини онај ко у току одређеног временског периода друго лице неовлашћено прати или предузима друге радње у циљу физичког приближавања том лицу противно његовој вољи, а противправне радње према пасивном субјекту морају бити предузимане у одређеном временском периоду, дакле исте се морају понављати и трајати одређени временски период. Имајући у виду наведено, у конкретном случају по становишту Вишег суда, радње окривљеног које су описане у изреци побијане пресуде не представљају кривично дело прогањања из лана 138 ст. 1 тачка 1 и 4 КЗ, јер из чињеничног описа кривичног дела датог у оптужном акту јавног тужиоца и утврђеног у изреци побијане пресуде не произилазе сва законска обележја кривичног дела за које је окривљени оглашен кривим побијаном пресудом. Ово пре свега из разлога што у чињеничном опису кривичног дела није наведен одређени временски период у коме је окривљени предузимао радње извршења кривичног дела и то конкретно означење у времену од када до када, већ је у изреци побијане пресуде само наведено да је окривљени предузимао радњу извршења одређеног дана 10. 02. 2019. године око 22 часа, као и да је дана 11. 02. 2019. године послао више порука увредљиве и претеће садржине оштећеној, а што представља радњу другог кривичног дела, што изреку побијане пресуде чини додатно нејасном и неразумљивом, а како се то основано истиче у жалби браниоца окривљеног." Пресуда Вишег суда у Новом Саду, Кж 1 193/2019 од 15.08.2019. године, *https://pravnabaza.paragraf.rs/dokumenti/sudska-praksa/582976*, 14. децембар 2024.

и иначе постоји само једно кривично дело и онда када је радња понављана.[35] Радње које чине прогањање, или бар неке од њих, не морају бити незаконите саме по себи – слање цвећа, мејлова, СМС порука са садржином која има карактер изјаве љубави, дивљења, стајање испред куће и посматрање, али је битно да у својој укупности производе одређене последице. Због тога се прогањање, сасвим оправдано, сматра психолошким силовањем или терором.[36] Под последицама се не подразумевају нужно последице у ужем смислу (последице као обележја бића кривичног дела), већ је довољно да последица буде у виду апстрактне опасности, то јест да се радњом прогањања створи генерална опасност за жртву прогањања.[37]

Главне дилеме се јављају када се постави питање да ли је прогањање у српском праву делатносно (формално) или последично (материјално) кривично дело. По питању прве четири радње извршења кривичног дела прогањања у доктрини влада уједначено мишљење да су у питању делатносни облици кривичног дела, јер се не захтева наступање последице. Међутим, пета радња извршења, која није прецизирана у чему се састоји, већ је одређено да је то „свака друга радња која може осетно да угрози лични живот лица према коме се радње предузимају“ ипак подразумева одређену последицу – подобност да се осетно угрози лични живот жртве. Дакле, реч је о апстрактној, а не конкретној последици, што у литератури ствара недоумицу да ли је у том петом облику реч о делатносном или последичном кривичном делу. Већина аутора заступа становиште да је реч о последичном кривичном делу,[38] док постоје и супротна мишљења.[39]

3.1. Разлози за имплементацију

Постоји више разлога због којих се Србија одлучила на имплементацију прогањања у кривично законодавство. Пре 2017. године, прогањање није било инкриминисано у српском праву, али је и те како било присутно у пракси. Тада се прогањање толерисало у српском друштву, иако су и тада жртве биле психички терорисане од

35 Z. Stojanović, 3.

36 Слађана Јовановић, „Прогањање у светлу постојећих инкриминација и међународноправних захтева“, *Супротстављање савременим облицима криминалитета – анализа стања, европски стандарди и мере за унапређење* (ур. Д. Коларић), Криминалистичко-полицијска академија; Фондација „Ханс Зајдел“, Београд, 2015, 209.

37 У том смислу И. Вуковић, 75.

38 У том смислу Н. Делић, 81; N. Paunović, 33; Z. Stojanović, 5–6.

39 У том смислу I. Vuković, 185–186, а у вези са И. Вуковић, 75.

учинилаца. Међутим, након 2017. године, прогањање је попримило обличје друштвено неприхватљивог понашања, а „томе је директно допринела промена поимања друштвено адекватних понашања у сфери личних односа, односно тога шта се толерише у једном друштву у датом тренутку".[40] Схватило се да „прогањање обухвата низ активности које све заједно озбиљно ремете живот жртве"[41] и да је због тога инкриминација неопходна.

Такође, један од кључних разлога за имплементацију поменутог кривичног дела у српско законодавство била је жеља да се инкриминацијом прогањања спрече тежа друштвено неприхватљива понашања – „чињеница да се садржај радњи прогањања углавном исцрпљује у приближавању жртви асоцира на идеју да се тиме хтело кажњавањем захватити у једном ранијем стадијуму, у односу на оно што учинилац намерава да оствари. У том смислу, и ова инкриминација, налик другим кривичним делима путем којих се припремање уздиже на ниво радње извршења, наликује на својеврсни деликт – препреку, којим се жели онемогућити остварење тежих злочина."[42] С обзиром на то да је циљ прогонитеља да успостави контролу над жртвом, како би се евентуално упустио у љубавну или сексуалну везу,[43] инкриминацијом прогоњења учинилац се онемогућава да оствари друга кривична дела, нпр. кривична дела против полне слободе.

Имајући у виду да је прогањање јако слично са кривичним делом угрожавања сигурности, у доктрини су се појавила мишљења да је један од разлога за инкриминацију прогањања његово разграничење од угрожавања сигурности,[44] чиме се између осталог жртвама пружа већа заштита. Наиме, потребно је проширити криминалну зону и на понашање прогањања, јер „угрожавање сигурности има прилично ограничене домете у заштити од прогањања, како се исцрпљује само у претњи да ће се напасти на живот или тело, чиме ван криминалне зоне остају многе типичне тактике прогањања: контрола и праћење жртве, успостављање нежељеног контакта или комуникације са њом, злоупотреба њених личних података, као и све остале радње којима се изазива страх и узнемиреност код жртве. Уз то, прогањање је често постављено као делатносно кривично дело, што обезбеђује

40 И. Марковић, 165.

41 В. Ранђеловић, 243.

42 I. Vuković, 168.

43 *Ibid*, 170.

44 У том смислу S. Dečković, 141; Душица Миладиновић-Стефановић, „Прилог расправи о криминализацији прогањања", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* (ур. И. Пејић), Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2016, 158.

ширу заштиту од оне која се пружа угрожавањем сигурности као последичним делом".[45] На крају, не мање битан разлог инкриминације прогањања је потписивање Истанбулске конвенције, коју је Србија ратификовала 2013. године и којим се обавезала да ће предузети све потребне мере како би осигурала да намерно понашање које подразумева понављање претњи које су упућене другом лицу, које узрокују да се она, то јест он, плаши за своју сигурност, буде инкриминисано, то јест обавезала се да инкриминише прогањање.

3.2. Члан 138а КЗ – ресавска школа или пак приметна разлика?

Као што је већ поменуто Србија је кривично дело прогањање инкриминисала 2017. године, при чему се приликом имплементације највише ослањала на немачко право, с тим што постоје аутори који сматрају да је српско решење у великој мери подударно и са аустријским кад је у питању прогањање.[46] С обзиром на то да је прогањање у Немачкој инкриминисано 2007. године, али је 2017. године донет Закон о побољшању заштите од прогањања (*Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen*) којим је основна структура чл. 238 *StGB* прилагођена новим законским решењима, Србија се приликом имплементације држала законских решења из Закона о побољшању заштите од прогањања који каже да став 1 чл. 238 *StGB* гласи:[47] 1) Казном затвора до три године или новчаном казном казниће се онај ко другу особи на недозвољен начин упорно прати или узнемирава на начин који може озбиљно нарушити њен начин живота, тако што упорно:

1. прилази тој особи у њеном физичком окружењу,
2. покушава да успостави контакт с њом путем телекомуникационих или других средстава комуникације или преко трећих лица,
3. злоупотребом њених личних података:
   а) наручује робу или услуге на њено име,
   б) наводи трећа лица да ступе у контакт с њом, или

45 Д. Миладиновић-Стефановић, 158.

46 Milica Kovačević, „Proganjanje – opšta razmatranja i uporednopravni pregled", *Strani pravni život*, 1/2018, 67.

47 Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen, *Bundesgesetzblatt,* Nr. 11, Jahrgang 2017.

4. прети тој особи, њеним рођацима или другим блиским особама угрожавањем живота, телесног интегритета, здравља или слободе, или
5. предузима неку другу сличну радњу

Дакле, Законом из 2017. године, промењен је само ст. 1 чл. 238 *StGB*, док су ст. 2 и 3 остали исти. Уколико упоредимо чл. 138а српског КЗ и чл. 238 *StGB* можемо приметити да се у великој мери поклапају, међутим, разлике ипак постоје. То је најбоље приказати кроз три облика овог кривичног дела: основни, тежи и најтежи.

У основном облику прогањања у нашем праву такође постоји 5 радњи извршења кривичног дела, као и у немачком праву, али код треће радње извршења која се састоји у злоупотребљавању података другог лица, циљ те радње у нашем праву је само наручивање робе или услуга у име жртве, а у немачком праву циљ је и подстицање трећих лица да ступе у контакт са жртвом. Вероватно је круцијална разлика у томе што се у немачком праву код свих радњи извршења основног облика захтева да наступи последица, тачније апстрактна опасност (подобност да се озбиљно угрози живот жртве), док се у српском праву то захтева само код пете радње извршења. Дакле, у немачком праву основни облик прогањања представља последично кривично дело,[48] иако постоје аутори који кажу да је делатносно,[49] а у српском праву последично кривично дело постоји само код пете радње извршења, јер се само код ње захтева наступање последице – подобност да се угрози лични живот жртве. Запрећена казна за основни облик је иста у српском и немачком праву – новчана казна или казна затвора до три године.

Када је у питању тежи облик прогањања, и српско и немачко право захтевају наступање конкретне последице – у српском праву је то опасност по живот, здравље или тело лица према коме је дело извршено или њему блиског лица, а у немачком праву то је опасност по живот, односно тешко нарушавање здравља жртве или њему блиског лица. Дакле, код тежег облика, без сумње, реч је о последичном кривичном делу, јер се тражи наступање конкретне последице. Као што видимо, српско и немачко право предвиђају (скоро) идентичан тежи облик. Запрећена казна је иста у оба правна система, а то је казна затвора од три месеца до пет година.

Најтежи облик је у потпуности идентичан у српском и немачком праву – постоји уколико је делом из ст. 1 кривичног дела прогањања

48 У том смислу: N. Paunović, 29.

49 У том смислу: A. Ropers, 793.

наступила смрт другог лица, или њему блиског лица. Запрећена казна је такође иста – казна затвора од једне до десет година.

Још једна ставка у којој се подударају српско и немачко право по питању прогањања је формулација да се прогањање врши упорно.[50] То аутоматски имплицира да прогањање подразумева понављање радњи како би било остварено биће дела. Дакле, „захтева се постојање одређеног континуитета, у смислу да нема већих размака између појединих радњи".[51] Међутим, немачко право нема формулацију да се радње предузимају у току одређеног временског периода коју познаје српско право. Дакле, разлика је то што је у српском праву захтев понављања аката прогањања истакнут формулацијом „упорно" и „у току одређеног временског периода", а у немачком праву само формулацијом „упорно". Генерално се у упоредном законодавству услов понављања радњи изражава уношењем обележја упорности учиниоца.[52]

Дакле, српска и немачка инкриминација прогањања се у великој мери поклапају, али разлике ипак постоје. То је донекле и разумљиво, јер сваки правни систем тежи да инкорпорирање одређеног института обави у духу свог законодавства и поретка. Тиме држава успева да очува свој идентитет.

3.3. Интерпретација у пракси

Уколико се осврнемо на праксу, можемо приметити да се број пријава и осуда за кривично дело прогањање повећава од 2017. године, када је и инкриминисано ово дело. Такве податке пружа нам Републички завод за статистику, према коме је 2017. године било 56 пријава и 5 осуда, 2020. године 382 пријаве и 110 осуда, а 2023. године 388 пријава и 141 осуда. Од 141 осуде, у погледу санкција доминира условна осуда (чак 77), након тога следи казна затвора са 30, па новчана казна са 20, а на модалитет казне затвора – кућни затвор осуђено је њих 13 и једном учиниоцу одређена је васпитна мера. Уколико погледамо и раније године – 2020. и 2017. годину, можемо приметити такође да од санкција доминирају условна осуда – 2020. године и затвор – 2017. године.[53]

50 И. Марковић, 161.

51 I. Vuković, 180.

52 *Ibid.*

53 Републички завод за статистику – пунолетни учиниоци кривичних дела, *https://www.stat.gov.rs/oblasti/pravosudje/punoletni-ucinioci-krivicnih-dela/*, 19. децембар 2024.

Као што можемо да видимо, 2017. године постоји мали број кривичних пријава и мали број осуда, што не изненађује, с обзиром на то да је те године дело тек уведено, те је требало неко време да се грађани упознају са њиме.[54] За ово кривично дело карактеристичан је мали број женских учинилаца, што значи да се као прогонитељи већински јављају мушкарци.[55] На пример, 2017. године ниједна жена није осуђена од 5 осуда, а 2022. године од 149 осуда, 17 су покриле жене.[56] Када су у питању мотиви прогањања, у пракси се често појављује љубомора, поготово кад је усмерена према бившем емотивном партнеру.[57] Од кривичних санкција које се изричу за кривично дело прогањања доминира мера упозорења условна осуда, што може да зачуди с обзиром на то да је за основни облик кривичног дела прогањања прописана новчана казна или казна затвора до три године, за тежи облик казна затвора од три месеца до пет година, а за најтежи облик казна затвора од једне до десет година (чл. 138а КЗ). То само указује на благу казнену политику судова.[58] Међутим, због нарастајућег броја извршилаца и последица у виду нарушавања здравственог стања, посебно менталног у виду анксиозности, депресије, самоизолације због страха од ступања у нова познанства, поставља се питање да ли се са досадашњом казненом политиком судова, посебно мерама упозорења, постиже генерална превенција.[59]

54 И. Марковић, 156.

55 *Ibid*, 154–156.

56 Републички завод за статистику – пунолетни учиниоци кривичних дела, *https://www.stat.gov.rs/oblasti/pravosudje/punoletni-ucinioci-krivicnih-dela/*, 19. децембар 2024.

57 „Правилном оценом изведених доказа, посебно исказа оштећене, утврђено је да је она била у емотивној вези са окривљеним, а након прекида исте, окривљени, почео је да је узнемирава противно њеној вољи, слао јој поруке увредљиве садржине, позивао, вређао, пратио њено кретање, пресретао је у граду, због чега је била принуђена да га пријави полицији, па су окривљеном изрицане хитне мере, али је он након истека истих, наставио са истим понашањем, све са циљем да са оштећеном поново успостави контакт, а оштећена је услед узнемирености и страха затражила помоћ од лекара психијатра, што се утврђује из извештаја...Такође се из извештаја Центра за социјални рад... утврђује да постоји континуитет пријава оштећене за насиље против окривљеног, због чега су му више пута изрицане и продужаване хитне мере, јер је тешко прихватао прекид емотивне везе и испољио је љубомору.“ Пресуда Вишег суда у Чачку, Кж 152/2022 од 20.09.2022. године, *https://pravnabaza.paragraf.rs/dokumenti/sudska-praksa/673264*, 19. децембар 2024.

58 И. Марковић, 156–157.

59 Бојана Пауновић, „Кривично дело Прогањања, примена и дилеме са освртом на надлежност одељења за ВТК“, *Билтен Врховног касационог суда*, 1/2023, 108.

4. ТЕОРИЈСКА И ПРАКТИЧНА ПИТАЊА

Када говоримо о овом кривичном делу, можемо запазити да је криминална зона овог дела постављена доста широко. Наш законодавац, посебно у ст. 4, поставио је далеко ширу криминалну зону, него што је предвиђено Истанбулском конвенцијом, тако што претња нападом на живот, тело или слободу другог лица представља само један од облика кривичног дела који није везан за наступање последице у ужем смислу, а која би према тексту саме Конвенције требало да се састоји у осећању страха пасивног субјекта.[60]

Један од проблема код самог дефинисања овог кривичног дела представља временско одређење. Наиме, Истанбулска конвенција наводи да прогањање треба обухватати образац који се испољава кроз понављање прогањајућих радњи, из чега произилази да појединачни акти, посматрани сами за себе, не доводе до постојања овог кривичног дела. Такође, одредбе Конвенције не пружају нам одговор на питање како треба ценити услов понављања радње извршења, односно колико времена мора протећи да би се могло рећи да је реч о прогањању.[61] Ова непрецизност одредаба Конвенције оставља слободу свакој држави да својим законодавством овај временски период саме одреде. Ова слобода доводи до различитих нормирања прогањања, што даље може довести до тога да једно исто понашање може представљати прогањање у једној држави, док у другој неће бити речи о овом кривичном делу, будући да је временски период другачије одређен.[62] Наш законодавац двоструко је условио постојање овог кривичног дела. Прво, радња извршења мора се предузимати у одређеном временском периоду. Испуњеност овог услова подразумева понављање делатности која има значај радње извршења. Дакле, једна делатност која има значај радње извршења предузима се више пута или се једнократно предузима више различитих делатности које имају значај радње извршења.[63] Други услов, представља упорност делања. Упорност, као услов постојања овог дела, прописана је Законом о изменама и допунама Кривичног законика из 2019. године.[64] Упорност се овде не посматра самостално, већ као нужна последица испуњености првог услова. Односно, испуњеност првог услова (да се

60 Н. Делић, 81.

61 N. Paunović, 23.

62 *Ibid.*

63 Н. Делић, 82.

64 Закон о изменама и допунама Кривичног законика, *Службени гласник Републике Србије*, број 35/2019 од 21. маја 2019. године

делатност која има значај радње извршења предузима у току одређеног временског периода) имплицира испуњеност другог услова (да се делатност која има значај радње извршења предузима упорно).[65]

Може се поставити и питање постојања последице код постојања овог кривичног дела. Дакле, за постојање ово кривичног дела није довољно да је предузета прогањајућа радња, већ је потребно да је услед те радње изазван осећај уплашености по сопствену безбедност код жртве. Како је сама Конвенција доста широко дефинисала само прогањање, морало се радити на појашњењу одређених одредаба, те је у образложењу Истанбулске конвенције истакнуто да прогањање подразумева понављајуће претеће понашање лица против идентификоване особе које има за последицу уливање осећаја страха код жртве.[66] Из наведеног може се одговорити и на питање да ли последицу треба ценити субјективно, на основу доживљавања жртве или објективно, на основу стандарда просечног грађанина? Према решењу Конвенције, закључује се да се последица има ценити на основу субјективног осећаја жртве, јер су и границе угрожености сопствених права и слобода ствар личног виђења појединца.[67]

Остаје отворено питање шта се све може подвести под осетним угрожавањем личног живота жртве (чл. 138а, ст. 5). Најпре, упитно је шта све потпада под појам лични живот. Спорно је да ли лични живот треба посматрати уско, рестриктивно, као стриктно личну, интимну сферу жртве, или шире, те да под лични живот можемо подвести свако утицање на сферу људске слободе: радње које утичу (мењају) животне навике, руте кретања, планова у погледу места живљења, рада, редефинисања круга људи са којима се жртва дружи.[68] Услов осетности задирања у личну слободу можемо посматрати као она понашања која превазилазе неко стандардно узнемиравање и досађивање, а овај услов се треба третирати индивидуално, од случаја до случаја.[69]

Када говоримо о практичним питањима прогањања, свакако се говори о секундарној виктимизацији жртава и превенцији од прогањања. Ухођење представља један наметљив и штетан злочин. Како би се максимизирала помоћ и подршка жртвама, треба циљати на специфичне потребе жртава које проистичу из утицаја прогањања

65 Н. Делић, 82.

66 N. Paunović, 24.

67 *Ibid*.

68 I. Vuković, 178.

69 *Ibid*, 179.

на саму жртву. Ове различите потребе ће најчешће захтевати помоћ стручњака за ментално здравље, али и стручњака за здравствену и социјалну заштиту и подршку, који ће проценити степен уплашености и потребу упућивања жртве на даље лечење или је упутити некој другој одговарајућој служби.[70] Неминовно је да ухођење утиче на нормално функционисање жртве и да може доста ограничити слободу кретања или могућност коришћења технологије у свакодневним активностима, међутим, прогањање може имати утицај и на здравствено стање жртве као и на особе из жртвиног окружења.[71] Истраживања су показала да су последице прогањања по здравље жртве многобројна – губитак апетита, поремећаји сна, поремећаји концентрације а све то прате и емоционалне последице попут осећаја страха и несигурности, који неретко прерасту у депресију и анксиозност.[72] Поред мера превенције и спречавања прогањања, мора се радити и на побољшању положаја жртава прогањања. Наиме, секундарна виктимизација није реткост код прогањања. Занимљив је случај из америчке судске праксе где се непрофесионалним извештавањем медија омогућило силоватељу да сазна идентитет своје жртве, те му омогући да почне да прогони своју жртву.[73]

4.1. Раздвајање од других кривичних дела

Као што је већ раније наглашено, нису све државе имплементирале у своје законодавство ово кривично дело. Наиме, неке државе постојећом регулативом већ покривају ово кривично дело, док друге државе не препознају прогањање као облик понашања које треба кажњавати.[74] Поставља се питање како су државе које су признале постојање прогањања, а нису га дефинисале као јединствено кривично дело, успеле да санкционишу преступнике, односно прогонитеље, односно како су ово кривично дело разграничили од њему сличних дела. Несумњиво је да је прогањање као појава присутна већ дуго, да

70 Storey E. Jennifer, Pina Afroditi and Williams S. Cherise, „The Impact of Stalking and Its Predictors: Characterizing the Needs of Stalking Victims", *Journal of Interpersonal Violence*, 21–22/2023, 11570.

71 *Ibid*., 11571.

72 Dressing Harald, Kuehner Christine, Gass Peter, „Lifetime prevalence and impact of stalking in a European population: epidemiological data from a middle-sized German city", *British journal of psychiatry*, 2/2005, 170.

73 Стевановић Немања, Симовић Слободан, „Секундарна виктимизација жртава кривичних дела посредством масовних медија", *Зборник радова МЕС* (ур. С. Душанић Гачић), Бања Лука Колец, Бања Лука, 2022, 125.

74 S. Dečković, 136.

је као кривично дело препозната у многим законодавствима, али и дан данас постоји проблем у разграничењу овог кажњивог понашања са неким њему сличним појавама. Дакле, битно је разграничити ово кривично дело од кривичних дела сличних карактеристика, попут насиља у породици, насиља на радном месту (колоквијално мобинг), сексуалног узнемиравања, угрожавања сигурности и праћења.

Проблем настаје у дефинисању самог прогањања. Наиме, сама Истанбулска конвенција предвиђа само обавезу држава потписница да инкриминишу понављање претећег понашања усмереног ка другом лицу које код тог лица проузрокује страх за сопствену безбедности (чл. 34 Конвенције), али не даје упуте државама како тачно извршити то, како то дело разграничити од појава сличних прогањању која већ постоје у законодавствима држава потписница.[75] Дакле, сама Конвенција, доста штуро дефинише ово кривично дело, али у исти мах предвиђа њено имплементирање у кривично законодавство држава потписница. Уопштено одређење прогањања у Истанбулској конвенцији донекле је и разумљиво с обзиром на то да свака држава има специфичан и себи својствен правни систем који имплементацију неког института врши прилагођавајући га карактеристикама свог поретка. Уколико би прогањање било детаљно регулисано у поменутој Конвенцији то би створило проблем његове имплементације у све државе потписнице, јер се оне, то јест њихови правни пореци, међусобно разликују. Кад са друге стране имамо уопштено одређење прогањања, све државе које желе да га уврсте у своје законодавство то могу да учине, а да не наруше карактеристике свог правног поретка. Србија, као потписница ове Конвенције обавезала се да ће прогањање уврстити у каталог забрањених дела, али поставило се питање како ће га дефинисати и разграничити од тих сличних радњи. С обзиром на то да су неке државе и пре доношења Истанбулске конвенције познавале ово дело, може се претпоставити да је наш законодавац ишао њиховим стопама, прилагођавајући њихову законску регулативу нашем кривичноправном систему.

Најпре, важно је разграничити кривично дело прогањања од кривичног дела угрожавања сигурности (чл. 138 КЗ). До увођења прогањања у наше кривично право, највише сличности између прогањања било је управо са делом из чл. 138.[76] Приметна је сличност између радње прописане у ставу првом, тач. 4, чл. 138а КЗ – „Ко у току одређеног временског периода упорно прети нападом на живот, тело или слободу другог лица или њему блиског лица“ и законског

75 Z. Stojanović, 2.

76 Д. Миладиновић-Стефановић, 153–155.

описа кривичног дела Угрожавања сигурности – „Ко угрози сигурност неког лица претњом да ће напасти на живот или тело тог лица или њему блиског лица". Кључна разлика између ова два кривична дела је у трајању радње, односно прецизније, код прогањања претња нападом се понавља (дакле, траје у времену), док је код угрожавања сигурности довољно да је упућивање претње једнократно.[77] [78] Такође, овде може постојати само привидан стицај, постојаће или једно или друго кривично дело, у зависности од тога шта је у конкретном случају остварено.[79] Може се запазити и да је кривично дело угрожавање сигурности последично дело, док је дело из чл. 138а, ст. 4 делатносно (формално) кривично дело, дакле, дело које нема последицу у ужем смислу – нема последицу као обележје бића кривичног дела и сматра се довршеним предузимањем радње претње нападом.[80] Домаћа судске пракса показује да је код прогањања јако битно питање постојања страха и угрожености код жртве због прогонитељевих радњи. Наводи се да „субјективни осећај страха, односно угрожености, није битан елемент овог кривичног дела, за разлику од кривичног дела угрожавања сигурности из чл. 138 КЗ".[81]

Постоје и извесне сличности између прогањања и кривичног дела полно узнемиравање (чл. 182а КЗ). Ово кривично дело такође је у наше законодавство уведено као последица ратификовања Конвенције из 2011. године и новелирањем КЗ из 2016. године. Иако је полно узнемиравање сврстано у групу кривичних дела против полне слободе, што самим тим значи да има другачији заштитни објект (право на сексуално опредељење), има одређене везе и сличности са прогањањем. Како наводе домаћи аутори (Милан Шкулић), иако прогањање не спада у групу сексуалних кривичних дела, оно у пракси често има релевантне везе са њима. То је најпре случај када прогањање представља део припремних радњи за касније извршење неког сексуалног деликта.[82] Наиме, полно узнемиравање подразумева свако вербално, невербално или физичко понашање које има за циљ или представља повреду достојанства у сфери полног живота, а које

77 Z. Stojanović, 9–10.

78 Н. Делић, 82.

79 *Ibid*, 10.

80 Н. Делић, 81.

81 Пресуда Вишег суда у Чачку, Кж 142/2020 од 5. 11. 2020. године, *https://pravnabaza.paragraf.rs/dokumenti/sudska-praksa/583758*, 21. децембар 2024.

82 Milan Škulić, „Teorijska podela krivičnih dela protiv polne slobode i njihovo mesto u krivičnopravnom sistemu Srbije", *Kaznena reakcija u Srbiji VIII deo* (ur. Đ. Ignjatović), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2018, 57.

изазива страх или непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење.[83] Може се рећи да свако прогањање укључује и узнемиравање, док свако узнемиравање не укључује прогањање. То нас доводи до закључка да је прогањање доста шири појам од узнемиравања. Такође, сексуално узнемиравање се најчешће дешава на радном месту, у образовним и спортским организацијама, а састоји се у угрожавању полне слободе неког лица навођењем на ступање у полни однос.[84] Занимљиво је поменути да и немачко и аустријско законодавство садржи сличну законску дефиницију полног узнемиравања.[85]

Може се пронаћи и одређена додирна тачка између прогањања и кривичног дела насиље у породици (чл. 194 КЗ). У овом члану, у ставу првом, кажњава се: „Ко применом насиља, претњом да ће напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице". Овде се види сличност са делом из чл. 138а, ст. 1 тач. 4. Неретко се може десити да лица уходе своје емотивне партнере, садашње или бивше, у циљу контроле, наметања доминантнијег става и остваривања контроле над партнером.[86] Бивши партнери, као жртве прогањања, могу се поделити у две групе – жртве које су током везе већ трпеле насиље од стране партнера и жртве које нису биле изложене насиљу.[87] Студије су показале да партнери који су током брака или везе били склони насиљу, тако се опходе према партнеру и након престанка заједнице – дакле, престанак заједнице не представља и престанак насиља.[88] Такође, пракса је показала да је сучељавање једна од најчешћих стратегија у борби против прогањања које врши бивши партнер жртве. Тада жртва сама (неретко и уз помоћ блиске особе) решава проблем са прогонитељем.[89] У пракси домаћих судова

83 Чл. 182а, ст. 3 КЗ.

84 Đ. Ignjatović, *Kriminologija*, Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet, Beograd, 2021, 113.

85 Драган Благић, „Садржина начела одређености (*lex certa*) у погледу правне сигурности код појединих кривичних дела Кривичног законика Србије, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* (ур. И. Пејић), Правни факултет у Нишу Универзитета у Нишу, Ниш, 2020, 223–224.

86 Сајт Националне мреже за сузбијање насиља у породици (енгл. *The National Network to End Domestic Violence – NNEDV*), *https://nnedv.org/latest_update/intersections-of-stalking-and-domestic-violence/,* 21. децембар 2024.

87 Ferreira Celia, Matos Marlene, „Post-relationship stalking: the experience of victims with and without history of partner abuse", *Journal od Family Violence*, 4,/2013, 396.

88 Roberts A. Karl, „Associated characteristics of stalking following the termination of romantic relationships", *Applied Psychology in Criminal Justice*, 1/2005, 17.

89 C. Ferreira, M. Matos, 396.

нашао се и случај у којем је прогонитељ претходно учинио кривично дело из чл. 194, ст. 1 и 5, те је у складу са чл. 55 КЗ то узето као отежавајућа околност приликом одређивања казне затвора.[90]

4.2. Изазови технолошких иновација

Право се као друштвена наука увек прилагођавала новим технолошким решењима и иновацијама, трудећи се да нормама регулише новонастала стања, последице злоупотребе права из ове области, али и санкционише сва она лица која користе технолошка достигнућа да би некоме учинила што веће зло. Напредак технологије значајно је допринео начину праћења и откривања кривичних дела, али поред тога, напредак у овој области неминовно је омогућио нове начине извршења постојећих кривичних дела. Тако се у овој области појавио проблем сајбер прогањања (*cyberstalking*), где се као средство извршења користи интернет, друштвене мреже, електронска пошта, СМС поруке или неки други облици злоупотребе дигиталне технологије.[91]

Напредак технологије крајем прошлог века довео је до стварања многобројних платформи за комуникацију и дељење личног садржаја – друштвене мреже. Све те мреже и платформе омогућиле су велики број интеракција између лица на интернету. Поред неминовно добрих страна ових платформи, постоје и оне лоше стране – омогућавање лицима да објављују лажан садржај, злоупотребљавају садржај других корисника, креирају многобројне интернет преваре, врше крађу идентитета, што је за појаву имало један посебан вид прогањања – сајбер прогањање.[92] Као и само прогањање, сајбер прогањање такође нема једну конкретну и потпуну дефиницију, али упркос томе, већ дуго се ради на његовом сузбијању.[93] Овај вид прогањања може се дефинисати као континуирана жеља да се са неким оствари контакт путем електронских средстава.[94] У литератури се обично наводе две дефини-

90 Пресуда Вишег суда у Чачку, Кз 204/2021 од 9. 11. 2021. године, *https://pravnabaza.paragraf.rs/dokumenti/sudska-praksa/622597*, 21. децембар 2024.

91 Stalking and domestic violence – Report to Congress, U.S. Department of Justice Office of Justice Programs, *https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/stalking-and-domestic-violence-report-congress*, 21. децембар 2024.

92 Veljko Ikanović, „Krivično djelo proganjanje u fizičkom i sajber prostoru", *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, 12/2022, 85–86.

93 Wilson Channele, Sheridan Lorraine, Garrat-Reed David, „What is Cyberstalking? A Review of Measurements", *Journal of Interpersonal Violence*, 11–12/2020, 2.

94 Maple Carsten, Short Emma, Brown Antony, Bryden Chris, Salter Michael, „Cyberstalking in the UK: analysis and recommendations", *International Journal of Distributed Systems and Technologies*, 4/2012, 34–51

ције сајбер прогањања – ужа и шира. Према широј дефиницији, сајбер прогањање се може дефинисати као понашање предузето од стране појединца, групе или организације, који ради узнемиравања других субјеката користе информационе технологије. Према ужој дефиницији, врши се подела сајбер прогањања на основу начина на који се прогањање врши на прогањање предузето путем електронске поште, преко интернета и преузимањем контроле над туђим рачунаром.[95]

Инкриминација овог кривичног дела омогућила је да многе радње потпадну под законски опис овог дела. Тако, праћење неке особе (у циљу да се са њом оствари контакт) може сада извршити и дигиталним путем, путем друштвених мрежа, а не као пре само у физичком смислу. Некада је ухођење било нужно извршити уживо, дакле, физичком радњом учиниоца према жртви (слање цвећа, чекање испред места становања или радног места), док се данас то „удварање" може вршити путем дигиталних медија. Тако је створен нови простор за извршење овог кривичног дела. Одређени аутори наводе и типове сајбер прогонитеља: одбијени – учинилац који не може да се помири са немогућношћу да са жртвом успостави (или одржи) везу; лице које тражи интимност – неподобни просац; осветник – лице прогони жртву сматрајући да га је нечим повредила; и предатор – лице које на овај начин припрема сексуални напад.[96] Иако се ова подела наводи као подела сајбер прогонитеља, мишљења смо да би ово могла бити и подела прогонитеља уопштено.

Поједини системи праве разлику између прогањања у реалном окружењу од прогањања у виртуалном окружењу. Један од примера таквог система је и законодавство Сједињених Америчких Држава. Наиме, у чл. 2261A 18 USC, параграф први говори о реалном (физичком) прогањању наводећи да извршилац поступа са намером да другога лиши живота, телесно повреди, узнемири и застраши, или таквим понашањем доведе то лице у разуман страх од смрти или тешког телесног повређивања, или члана уже породице тог лица, супружника или ванбрачног партнера или животињу и љубимца тог лица.[97] Насупрот томе, виртуално прогањање подразумева коришћење поште или неки други вид електронских информација, односно комуникационе технологије, те поступајући са намером да другога лиши живота, телесно повреди, узнемири или застраши, односно стави под надзор са намером да га лиши живота, телесно

95 Đ. Ignjatović, 112–113.

96 *Ibid*, 113.

97 US code, Title 18 — Crimes and criminal procedure, 503, *https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2011-title18/pdf/USCODE-2011-title18.pdf,* 22. децембар 2024.

повреди, узнемири или застраши изазове разуман страх од наступања смрти или тешке телесне повреде код те особе, члана њене уже породице, супружника или партнера или жртвиног љубимца.[98] Занимљиво је приметити да америчко право познаје као пасивног субјекта прогањања и животињу, односно кажњава и насиље које за пасивног субјекта има и љубимца жртве. Српско законодавство не познаје овај вид прогањања као посебан вид прогањања, већ потпада под општи појам прогањања.

4.3. Идеје за унапређење законске регулативе кривичног дела прогањање

Иако је кривично дело прогањања уведено у наш правни систем и постоји богата пракса наших судова у овој области, може се поставити питање да ли је тренутна законска регулатива добра и да ли жртвама овог кривичног дела пружа адекватну заштиту. Немачко законодавство, као колевка овог института, садржи доста сложенију регулативу овог кривичног дела. Наиме, сам чл. 238 *StGB* садржи доста више ставова неголи српски КЗ. Такође, поред доста детаљније регулације у КЗ, немачко законодавство познаје и посебан Закон о побољшању заштите од прогањања.[99] Овај закон донет је маја 2017. године, и састоји се од свега 5 чланова. У Србији не постоји такав закон, али постоји Закон о спречавању насиља у породици.[100] На основу чл. 4 овог Закона, законска правила примењују се на многобројна кривична дела, међу којима је и дело из чл. 138а КЗ. Можда се може размотрити могућност доношења неког закона о спречавању свих видова насиља, које за пасивног субјекта имају појединца или њему блиска лица.

Поред могућности да се у нашој држави донесе посебан закон о заштити од насиља, између којих би се пружила посебна пажња и заштита жртвама неког од кривичних дела из групе кривичних дела против живота и тела, против слобода и права човека и грађанина, против полне слободе, као и жртвама кривичних дела против брака и породице, треба размотрити и могућност увођења сајбер прогањања као посебног вида прогањања у наше законодавство. Због свега претходно наведеног, закључујемо да је овај вид прогањања врло проблематичан и чини се све заступљенији у модерном друштву. На крају, може се чак размотрити и идеја доношења посебног закона којим би

98 *Ibid.*

99 Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen, *Bundesgesetzblatt,* Nr. 11, Jahrgang 2017.

100 Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник Републике Србије*, бр 94/2016 и 10/2023 и др. закон.

се регулисало само прогањање. Дакле, детаљно би се навеле радње извршења, видови прогањања, а све у циљу онемогућавања остављања простора за широко тумачење постојећих норми и укидање такозваних каучук норми.

Приметно је постојање одређених предлога да се измени ст. 3, чл. 138а, тачније најтежи облик овог кривичног дела. У тренутној формулацији стоји да се казном затвора од једне до десет година кажњава учинилац овог кривичног дела, ако је услед његове радње наступила смрт другог лица или њему блиског лица. Сматрајући да је наступање смртне околности тешко доказиво, можда се може унети као последица у виду самоубиства или покушаја самоубиства пасивног субјекта.[101] Овакво решење постоји у аустријском кривичном законику. Такође и сам појам блиског лица је код прогањања доста непрецизан, с обзиром на то да се појам блиског лица налази у сва три облика овог кривичног дела, потребно је прецизно и релативно рестриктивно одредити овај појам.[102] Поставља се питање како одредити круг који би за жртву чинила блиска лица. Можда је најподесније да се под блиским лицем узму брачни друг, лице са којим учинилац живи у трајној ванбрачној заједници, сродник по крви у правој линији, брат или сестра, усвојилац или усвојеник, као и брачни друг неког од наведених лица, односно лице које са неким од њих живи у трајној ванбрачној заједници. Ова лица су у нашем кривичном праву ослобођена од кажњивости за непријављивање припремања неког кривичног дела, по одредбама чл. 331, ст. 3 КЗ, те се могу сматрати особама блиским жртвама кривичних дела (с обзиром на то да се иста сматрају лицима блиским извршиоцима кривичних дела).

5. ЗНАЧАЈ УВОЂЕЊА КРИВИЧНОГ ДЕЛА ПРОГАЊАЊЕ У КОНТЕКСТУ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Значај увођења кривичног дела прогањања у кривично законодавство наше земље је вишеструк. Основни циљ инкриминације оваквог понашања је свакако пружање додатне заштите жртвама овог вида насилничког криминалитета. Дакле, поред постојећих законских решења које су штитиле жртве сличних кривичних дела (угрожавање сигурности, полно узнемиравање, насиље у породици), оне сада имају још

101 Đorđe Đorđević, „Krivično delo proganjanja u KZ Republike Srbije“, *Kaznena reakcija u Srbiji XI deo* (ur. Đ. Ignjatović), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2021, 179.

102 *Ibid.*

један механизам заштите својих права и слобода. Сама чињеница да је чл. 138а доста широко поставио радње извршења значи да је жртвама овог кривичног дела дао доста велику заштиту, с обзиром на то да многобројне радње представљају радњу извршења овог дела. Управо су тежина последице која је наступала и многобројни појавни облици прогањања доказ да је феномен прогањања доста озбиљан.[103] Такође, увођење овог кривичног дела има и превентивни карактер. Наиме, инкриминација прогањања омогућила је да се предупреде већа зла, дакле, оно представља „деликт-препреку, којим се настоји онемогућити остварење неких тежих кривичних дела[104] (попут силовања, полног узнемиравања, а на крају и лишења живота)".

Код нас, прихваћена је Препорука шведске студије о прогањању да у полицијским станицама постоји посебно обучено особље које би увек могло пружити информације о прогањању.[105] Закон о заштити жртава насиља усвојио је овај предлог, предвиђајући дужност многобројних државних органа у спречавању насиља у породици, али и у заштити жртава свих кривичних дела одређених тим законом (међу којима је и прогањање). Члан 8 овог закона прописује посебно оспособљавање службеника полиције за спречавање насиља у породици и пружање заштите жртвама насиља. Овакво решење јасан је показатељ настојања државе да се сузбије насилнички криминалитет, али и пружи додатна заштита жртвама ових кривичних дела.

Дакле, можемо закључити да је увођење прогањања у српски Кривични законик представљало значајан корак ка бољој заштити људских права, посебно права на личну сигурност, слободу и приватност. Прогањање као појава у друштву све више добија на значају, јер има дубок утицај на физичко и психолошко стање жртве, што може довести до озбиљних последица како по њено ментално здравље, али и уопштено на њен животни стил. Увођење овог кривичног дела посебно доприноси јачању правног система у борби против насиља, али и даје сигурност грађанима који се нађу у опасности од сталног узнемиравања и ухођења.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Прогањање је у српско право уведено 2017. године, чиме је Србија извршила своју обавезу инкриминације прогањања коју је преузела потписивањем Истанбулске конвенције. Кажњавањем прогањања

103 S. Dečković, 140.

104 I. Vuković, 168.

105 S. Dečković, 140.

Србија је суштински „прекопирала“ немачки кривични систем, тачније чл. 238 *StGB* који је прогањање предвидео као друштвено опасно дело још 2007. године. Тиме је Србија још једном потврдила да је склона правним трансплантима које познаје још од свог настанка. Инкорпорирање правних транспланата у национално законодавство је чест феномен који врло често не подразумева потпуно „преписивање“ правних решења из других правних система, већ се имплементација врши у духу правног система одређене државе. Из рада то управо видимо на примеру Србије. Истина је да је Србија суштински преузела чл. 238 *StGB* и превела га у свој чл. 138а КЗ, али је кроз рад потврђено да извесне разлике ипак постоје. Дакле, није у питању потпуна ресавска школа. Србија се одлучила на корак инкриминације, јер је захтев за њом постајао све интензивнији. Било је потребно додатно заштити жртве, које постојећим кривичним делима нису биле довољно заштићене, што значи да су се инкриминацијом прогањања желели спречити тежи злочини, што потврђује да прогањање тумачимо као деликт-препреку,[106] јер се његовим кажњавањем у ствари спречавају тежа кривична дела.

Даље, кроз рад примећујемо да, иако је прогањање дефинисано у чл. 138а КЗ, одређени теоријски и практични проблеми постоје. Пре свега проблематично је временско одређење прогањања, јер врло често појединачни акти који сачињавају прогањање сами за себе, то јест изоловано посматрано, не представљају друштвено опасна дела, али у својој кумулацији сачињавају прогањање. Проблем се јавља и око тумачења да ли је прогањање последично или делатносно кривично дело, тачније његова пета радња извршења у основном облику. Иако доминирају аутори који заступају гледиште да је реч о последичном делу у тој петој радњи извршења основног облика, неки сматрају да је и ту у питању делатносно кривично дело, јер апстрактна опасност не представља конкретну последицу, па се сходно томе радње које производе апстрактну или генералну опасност сматрају делатносним кривичним делима. Такође, с обзиром на то да прогањање спада у групу кривичних дела против слобода и права човека и грађанина, некад је тешко извршити његово раздвајање од других кривичних дела, поготово од угрожавања сигурности.

Кроз рад се може увидети да се у последње време у пракси држава све чешће појављује такозвано сајбер прогањање, које подразумева да се са неким оствари контакт, али преко електронских средстава. С обзиром на то да живимо у ери дигиталних технологија не изненађује појава сајбер прогањања, али је као последицу технолошке еволуције

106 I. Vuković, 168.

треба регулисати. Предлог за тако нешто свакако треба поднети, како би се сајбер прогањање третирало као посебан вид прогањања, јер електронска средства и интернет поред свих добрих карактеристика свакако имају мноштво мана које се управо осликавају у великој опасности и незаштићености људи од дигитализације. Због свега тога се и тежи унапређењу законске регулативе прогањања у нашем праву како би ишли у корак с временом. Један од предлога би свакако могао да буде доношење посебног Закона о прогањању (*lex specialis*) којим би се прогањање унапредило и решило неке проблеме из праксе (на пример, шта тачно значи осетно угрозити лични живот жртве). Тиме би се додатно појачао положај жртви, али би се и доказало поштовање људских права, пре свега жена, јер су оне најчешће изложене прогањању. Поштовање корпуса људских права, као што знамо одређено је Европском конвенцијом о заштити људских права и основних слобода, па се приликом унапређења прогањања мора водити рачуна о поменутој конвенцији и о заштити људских права, али и о томе да унапређење буде у складу са међународним стандардима. Заштита људских права увек треба да буде идеја водиља кривичног законодавца, јер је и циљ инкриминације спречавање друштвено опасног дела и заштита људи и њихових права. Међутим, приликом инкриминације треба бити пажљив, тачније треба је дозирати у мери која је потребна, јер кривично право, тачније његове норме, представљају крајње средство (*ultima ratio*), то јест последњи вид одбране друштва од непожељних појава и понашања.[107]

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Закон о изменама и допунама Кривичног законика, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 35/2019 од 21. маја 2019. године

Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори*, број 012/13.

Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник Републике Србије*, бр.94/2016.

Закон о побољшању заштите од прогањања – *Gesetz zur Verbesserung des Schutzes gegen Nachstellungen* (доступан на: *https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Downloads/DE/Bibliothek/Gesetzesmaterialien/18_wp/Nachstellungen/bgbl.pdf;jsessionid=41B9C32D81162C2F4A4DBED1A753D309.internet981?__blob=publicationFile&v=1*)

107 И. Вуковић, 3.

Кривични законик Немачке – *Strafgesetzbuch* (StGB) (доступан на: *https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/*)

Кривични законик, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

Интернет извори:

Републички завод за статистику (област: Правосуђе, пунолетни учиниоци кривичних дела – *https://www.stat.gov.rs/oblasti/pravosudje/punoletni-ucinioci-krivicnih-dela/*)

Сајт Националне мреже за сузбијање насиља у породици (енгл. *The National Network to End Domestic Violence – NNEDV* – доступно на: *https://nnedv.org/latest_update/intersections-of-stalking-and-domestic-violence/*)

Литература:

Аврамовић Сима, „Аустријско-српска и швајцарско-турска мешавина правних идентитета у XIX и почетком XX века“, *Nomophylax: Зборник радова у част Срђана Шаркића* (ур. М. Божић, Т. Илић), Правни факултет Универзитета Унион и Службени гласник, Београд, 2020, 505–533.

Благић Драган, „Садржина начела одређености (lex certa) у погледу правне сигурности код појединих кривичних дела Кривичног законика Србије“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* (ур. И. Пејић), Правни факултет у Нишу Универзитета у Нишу, Ниш, 2020, 217 – 229.

Делић Наташа, *Кривично право – посебни део*, Правни факултету Универзитета у Београду, Београд, 2021.

Dečković Samra, „Krivično-pravni aspekt krivičnog dela proganjanja“, *Časopis Departmana za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru – Pravne teme*, 10/2017, 135–144.

Dreßing Harald Gass Peter, Schultz Katharina, Kuehner Christine., „The Prevalence and Effects of Stalking“, *Deutsches Ärzteblatt International*, 20/2020, 347–353.

Dressing Harald, Kuehner Christine, Gass Peter, „Lifetime prevalence and impact of stalking in a European population: epidemiological data from a middle-sized German city“, *British Journal of Psychiatry*, 2/2005, 168–172.

Đorđević Đorđe, „Krivično delo proganjanja u KZ Republike Srbije“, *Kaznena reakcija u Srbiji XI deo* (ur. Đ. Ignjatović), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2021, 169–181.

Ferreira Celia, Matos Marlene, „Post-relationship stalking: the experience of victims with and without history of partner abuse“, *Journal od Family Violence*, 4,/2013, 393 – 402.

Ignjatović Đorđe, *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2021.

Ikanović Veljko, „Krivično djelo proganjanje u fizičkom i sajber prostoru", *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, 12/2022, 79–90.

Јовановић Слађана, „Прогањање у светлу постојећих инкриминација и међународноправних захтева", *Супротстављање савременим облицима криминалитета – анализа стања, европски стандарди и мере за унапређење* (ур. Д. Коларић), Криминалистичко-полицијска академија; Фондација „Ханс Зајдел", Београд, 2015, 207–217.

Караникић Мирић Марија, *Облигационо право*, Службени гласник, Београд, 2024.

Kovačević Milica, „Proganjanje – opšta razmatranja i uporednopravni pregled", *Strani pravni život*, 1/2018, 57–72.

Kubiciel Michael, Borutta Nadine, „Strafgrund und Ausgestaltung des Tatbestandes der Nachstellung (§ 238 StGB)", *Kriminalpolitische Zeitschrift*, 3/2016, 194–198.

Kühl Kristian., „Stalking als Eignungsdelikt", *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 7/2016.

Maple Carsten, Short Emma, Brown Antony, Bryden Chris, Salter Michael, „Cyberstalking in the UK: analysis and recommendations", *International Journal of Distributed Systems and Technologies*, 4/2012, 34–51.

Марковић Ивана, „Прогањање – између Истанбулске конвенције и имплементације у српском праву", *Зборник радова – Конвенција о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици – десет година примене* (ур. И. Крстић), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2024, 151–169.

Миладиновић – Стефановић Душица, „Прилог расправи о криминализацији прогањања", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* (ур. И. Пејић), број 72 година LV, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 143–162.

Neubacher Frank, Seher Gerhard, „Das Gesetz zur Strafbarkeit beharrlicher Nachstellungen (§ 238 StGB)", *Juristenzeitung*, 21/2007, 1029–1036.

Paunović Nikola, „Krivičnopravni aspekti proganjanja – uporednopravna analiza i mogući pravci de lege ferenda izmena", *Strani pravni* život, 1/2019, 21–42.

Пауновић Бојана, „Кривично дело Прогањања, примена и дилеме са освртом на надлежност одељења за ВТК", *Билтен Врховног касационог суда*, бр. 1/2023, 98–109.

Радбрух Густав, *Филозофија права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016.

Ранђеловић Вишња, „Прогањање: појам, карактеристике и предлози de lege ferenda", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* (ур. М. Милутин, Л. Батуран), Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2016, 233–245.

Roberts A. Karl, „Associated characteristics of stalking following the termination of romantic relationships“, *Applied Psychology in Criminal Justice*, 1/2005, 15–35.

Ropers Anni, Ebner Viola, Burgard Selina, Zucker Julia and Erber Michael, „German Anti-Stalking Legislation and Its Recent Changes“, *German Law Journal – Special Section: Developments in German Criminal Law*, 6/2020, 787–798.

Стевановић Немања, Симовић Слободан, „Секундарна виктимизација жртава кривичних дела посредством масовних медија“, *Зборник радова МЕС* (ур. С. Душанић Гачић), Бања Лука Колеџ, Бања Лука, 2022, 115–131.

Stojanović Zoran, Proganjanje – novo krivično delo u Krivičnom zakoniku Srbije, *Kaznena reakcija u Srbiji VII deo*, (ur. Đorđe Ignjatović) Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2017, 1–10.

Storey E. Jennifer, Pina Afroditi and Williams S. Cherise, „The Impact of Stalking and Its Predictors: Characterizing the Needs of Stalking Victims", *Journal of Interpersonal Violence*, 21–22/2023, 11569 – 11594.

Škulić Milan, „Teorijska podela krivičnih dela protiv polne slobode i njihovo mesto u krivičnopravnom sistemu Srbije", *Kaznena reakcija u Srbiji VIII deo* (ur. Đ. Ignjatović), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2018, 44–88.

Вуковић Игор, *Кривично право – општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021.

Vuković Igor, "Proganjanje kao krivično delo", *Kaznena reakcija u Srbiji VIII deo* (ur. Đorđe Ignjatović), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2018, 166–193.

Wilson Chanelle, Sheridan Lorraine, Garratt-Reed David, „What is Cyberstalking? A Review of Measurements“, *Journal of Interpersonal Violence*, 11–12/2020, 1–21.

Marko G. DRČA*
Dušan B. JOVIĆ**

THE CRIMINAL OFFENSE OF STALKING – SERBIAN LEGISLATION ADOPTING ARTICLE 238 OF THE GERMAN CRIMINAL CODE (STGB)***

Summary

Stalking in the modern world is an increasingly common phenomenon which, due to its prevalence, has been classified as a criminal behavior in most legal systems. The same is true in Serbia. By ratifying the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence (commonly referred to as the Istanbul Convention), which mandates the definition of stalking as a criminal offense, Serbia incorporated stalking into its legislation, placing it within the group of criminal offenses against freedoms and rights of individuals and citizens.

In the first part of this paper, the authors will present the legal framework of the German Criminal Code (Strafgesetzbuch) concerning stalking, as well as its "transfer" into the Serbian criminal system. The reasons behind the implementation of this criminal offense and its (non) applicability in practice will also be explained. The second part of the paper will focus on theoretical and practical distinctions between stalking and other criminal offenses, as well as the necessity to align stalking regulations with international legal standards, providing proposals de lege ferenda.

Keywords: *stalking, criminal law, Istanbul Convention, Criminal Code (CC), German Criminal Code (StGB).*

Рад приспео / Paper received: 22. 5. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 23. 5. 2026.

* The author is a fourth-year undergraduate student at the Faculty of Law, University of Belgrade, e-address: *markodrca111@gmail.com*.

** The author is a fourth-year undergraduate student at the Faculty of Law, University of Belgrade, e-address: *dusanjoviccc@gmail.com*.

*** Winning paper of The Alan Watson Fondation Award for the best work on the topic of legal transplants for the 2024/25 academic year.

UDC: 349.6
502.14

CERIF: S120, S140

DOI: 10.51204/HLH_261024A

Ивона Ж. ИЛИЋ*

УЛОГА НАЧЕЛА ПРЕДОСТРОЖНОСТИ У ПРАВНОЈ ТРАНСПЛАНТАЦИЈИ ИНСТИТУТА ЕКОЛОШКОГ ПРАВА

Начело предострожности, као једно од основних начела еколошког права, заснива се на идеји да постоји дужност државе да предузме мере са циљем заштите животне средине, када постоји опасност да би одређена активност довела до штетних последица за животну средину, и односи се на ситуације у којима не постоји потпуна научна сигурност о томе да ће из те активности проистећи штетне последице. Идеја предострожности својствена је свим правним актима који уређују различита питања заштите животне средине, али обликовање идеје предострожности у основно начело еколошког права текло је веома специфичним путем, из немачког права ка међународним правним актима, у којима је детаљно разрађена и дефинисана. Паралелно са развојем начела предострожности, на тлу Сједињених Америчких Држава развијао се институт процене утицаја на животну средину, који је свеобухватно одговорио на потребу за усклађеношћу друштвеног развоја и заштите животне средине. Ефикасност и домети овог института учинили су га веома подесним за примену у националним правним системима, стога је посредством међународног права његова трансплантација наишла на шире прихватање. Начело предострожности данас се одражава кроз институт процене утицаја на животну средину и коришћење најбољих расположивих и доступних технологија, техника и опреме. Рад пружа компаративну анализу развоја начела предострожности и процене утицаја на животну средину и разматра значај начела предострожности за успешност правне трансплантације института процене утицаја на животну средину. Напослетку, пружа се преглед посебне улоге коју је банкарски сектор имао у повезивању начела предострожности и процене утицаја на животну средину у јединствен концепт.

Кључне речи: *Начело предострожности. – Процена утицаја на животну средину. – Еколошко право. – Рио декларација. – NEPA. – EIA.*

---

* Ауторка је студенткиња треће године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, адреса: *ilicivonapf@gmail.com*.

Рад је награђен од стране Фондације Алан Вотсон као најбољи рад на тему правних транспланата за академску 2025/26. годину.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Развој механизама еколошкоправне заштите, као и уопштено института еколошког права, прати динамику потреба друштва у ширем смислу, које настају са изазовима заштите животне средине. Они су данас све распрострањенији у научним разматрањима, зато што се као неопходност испоставило препознати актере и факторе који на то утичу, те одредити меру у којој њихово деловање условљава угрожавање и опасност по животну средину. Овакав приступ и освешћивање заједнице о сложености и вишеслојности овог проблема развио је и концепт одговорности и правне заштите основних еколошких вредности. У том смислу, заштита животне средине кроз правне механизме протеже се на уставно, управно, грађанско и кривично право, тиме обухватајући велики број питања од важности за решавање проблема ове природе. Тако се правна заштита због повреде еколошких вредности остварује у управном, парничном, кривичном, прекршајном и привредно-казненом судском поступку.[1] Освешћивање друштва о овим темама кроз развој концепта одговорног односа према животној средини, дакле, своје упориште има у формално-правном пооштравању одговорности у еколошким питањима.

Искуства 20. века, као периода еколошких катастрофа великих размера, допринео је томе да потреба за еколошком заштитом и превенцијом поприми глобални карактер, чиме је у овој сфери међународноправна регулатива од пресудног значаја. Премда зачеци правне заштите животне средине сежу далеко у историју, међународни правни приступ се за област еколошког права испоставио најбољим решењем из најмање два разлога. Првенствено, специфичност ове области права, искуствено показује да су еколошки проблеми у државама истоврсни, јер су настајали под истим околностима и били условљени процесима којима је, у истом или различитом тренутку и обиму, био погођен читав свет. То подразумева постојање нежељених промена биолошких, хемијских и физичких карактеристика ваздуха, воде и земљишта, које неповољно утичу на организме[2], из чега се јасно види да само постојање ових проблема у било ком друштву, било где, и под утицајем било којих фактора, остварује

1 Мирјана Дреновак Ивановић, *Еколошко право,* Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво, Београд 2021, 49.

За више о питањима правне заштите основних еколошких вредности видети део II, 49–103.

2 Љубица Комазец, Драгана Делић, "Економски и еколошки ефекти индустријске симбиозе – теоријске претпоставке и практична примена", *Анали Економског факултета у Суботици,* вол. 50, 31/2014, 302.

утицај на простор који је знатно шири од територијалних оквира државе. Међу поменутим процесима најважније место свакако заузима индустријализација, као двосмеран феномен, који је интензивно доприносио друштвеном напретку, али је исто тако имао изразито негативан утицај на животну средину. Индустријске револуције су механизми који се могу окарактерисати као друштвена правилност, јер су више пута били носиоци друштвеног напретка, и са правом се може рећи да ће тако бити и у будућности, те да ће та динамика, као и до сада, диктирати негативне последице овог феномена. Иако формално земљиште, водене површине и ваздушни простор над њима имају припадност одређеној суверености држави, у еколошком смислу, односно у погледу угрожености и опасности за животну средину, ову границу је тешко, готово и немогуће успоставити. Отуда, за распрострањеност ових проблема, национални одговор није довољан.

Овај универзални карактер еколошких проблема, еколошко право чини плодним тлом за правну трансплантацију. Под утицајем међународног права, државе су стварале појединачна решења намењена еколошким проблемима, који су као примери добре праксе пронашли широку примену и у другим државама. Заштита животне средине, како у нашем, тако и у упоредном праву, налази се под окриљем многобројних правних начела, као најопштијих норми, која чине основ за тумачење прописа и примену закона у овој области.[3] Међу њима посебно место заузима начело предострожности, које стоји у тесној вези са начелом превенције, и она омогућавају да се еколошки проблеми предупреде. Из овога проистиче и развој одређених правних института у којима је оличена практична примена начела предострожности. Циљ рада јесте да обради правну трансплантацију тих института и да укаже на нове практичне домете начела предострожности у савременом праву.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР НАЧЕЛА ПРЕДОСТРОЖНОСТИ

Опште норме начелног карактера у свим гранама права имају веома значајну улогу. Као што је већ истакнуто у уводном разматрању, она дају оквир за тумачење и примену прописа и представљају важан оријентир и за нормирање и за различита правна питања која се постављају у пракси. Правна начела морају бити у директној корелацији са циљем који се има постићи њиховим успостављањем и друштвеним околностима у којима се развијају. Како се могу посма-

3 М. Дреновак Ивановић, 31.

трати као повезница између правне и друштвене стварности, њихов садржај се првенствено изводи из аксиолошких и социолошких компонената права, које се надовезују на догматску и нормативну.[4] Тако се изводи закључак да се правна начела у најкраћем могу дефинисати као правни облик помоћу којих се на концизан и јасан начин изражава смисао правних норми.[5] У правној теорији разликују се општа начела, која су универзалном распрострањеношћу својствена свим гранама права истог система, и диференцијална начела, својствена једној специфичној грани права.[6] У еколошком праву, појављују се првенствено начела која су својствена управном праву[7], а од типичних начела за еколошко право у литератури се појављују: начело превенције и предострожности, начело интегралности, начело очувања природних вредности, начело „корисник плаћа", начело одрживог развоја, начело одговорности загађивача и његовог правног следбеника и начело супсидијарне одговорности, начело примене подстицајних мера, начело информисања и учешћа јавности, начело заштите права на здраву животну средину и приступа правди и тако даље.[8]

Начела предострожности и превенције заузимају посебно место међу овим начелима, зато што су усмерена ка деловању према самом ризику, пре него што дође до опасности или угрожавања. Постојање и примена ових начела су први корак ефикасне заштите животне средине, јер је сврха њиховог постојања у систему ових прописа предузимање одређених мера да до могућих штетних последица и не дође правовременим реаговањем. Начела превенције и предострожности су, утолико, веома блиског садржаја, али је важно указати на разлике међу њима које суштински и одређују њихове појединачне домете. У Закону о заштити животне средине[9] Републике Србије, чл. 9 регулисано је 11 основних начела еколошког права. У ст. 1, тач. 2 истог члана, међу њима наводи се и „начело превенције и предострожности". Из овакве законске формулације упитно је да ли се, у смислу овог закона, ова два начела сматрају једним или не. Чини се да се ипак

4 Srđan Đorđević, Milica Torbica, Milica Župljanić, „Izvedenost pravnog načela", *Pravo – teorija i praksa,* br. 10–12/2012, 87.

5 S. Đorđević, M. Torbica, M. Župljanić, 88.

6 Милан Рапајић, „Начела еколошког права са освртом на одрживи развој", Драган Вујисић (ур.), *Савремено право у ери дигитализације и одрживог развоја,* Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2025, 48.

7 М. Рапајић, 49.

8 За више о томе видети: М. Дреновак Ивановић, Глава 2. и М. Рапајић, 48–59.

9 Закон о заштити животне средине – ЗЗЖС, *Службени гласник РС,* бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др. закон, 72/2009 – др. закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – др. закон, 95/2018 – др. закон и 94/2024 – др. закон.

други одговор може сматрати утемељенијим, зато што се у оквиру исте тачке наводи садржај само начела предострожности. Дакле, начело превенције нема своје стриктно законско одређење, односно дефинисање, те је његово разликовање са начелом предострожности продукт правне теорије.

Формулисање начела превенције као засебног начела у еколошком праву обликовано је бројним практичним ситуацијама које су изискивале успостављање превентивног односа према еколошким ризицима. У његовој основи налази се идеја заштите јавног интереса кроз могућност утицаја на животну средину, и у складу са тиме, процена да ли треба предузети одређена ограничења или забране у циљу њихове превенције.[10] За примену начела превенције у пракси потребно је постојање три предуслова. Првенствено, начело превенције ствариује се у оним ситуацијама када постоји научна утемељеност могућности да одређена активност негативно утиче на животну средину. Друго, потребно је успоставити посебан управни поступак за доношење одлуке о дозволи за обављање одређене активности која може имати негативан утицај на животну средину. Треће, потребно је континуирано пратити примене одлуке органа управе.[11] Уколико ови услови нису испуњени, не може се говорити о примени начела превенције.

Иако код начела превенције познајемо три услова за његову примену, у литератури се најчешће указује на онај први – постојање научног става о утицају одређеног степена загађења на здравље људи и животну средину.[12] Управо у томе лежи и кључна и најочигледнија разлика између ова два начела. Начело предострожности је примењиво на ситуације у којима негативан утицај на животну средину и здравље људи није јединствено научно утемељен, уз постојање три кумулативна услова: постојање опасности која прети да буде екстремна, да потенцијалне последице могу да проузрокују ненадокнадиве последице, те да спречавање настанка последица захтева предузимање хитних мера заштите.[13]

Активности поводом ширења идеје о потреби да се превентивно реагује када постоји могућност да наступе одређене штетне последице по животну средину први пут су предузете у Сједињеним

10 М. Дреновак Ивановић, 33–34.

11 Мирјана Дреновак Ивановић *et al*, *Практикум о примени еколошког права – студије случаја,* Правосудна академија и Мисија ОЕБС-а у Србији, Београд 2020, 24.

12 М. Дреновак Ивановић, 36.

13 М. Дреновак Ивановић et al, 25.

Америчким Државама педесетих година двадесетог века. Оне су организоване на темељима идеје да треба следити постојећа искуства са сличним активностима које су довеле до наступања нежељених последица. Еколошки покрети у САД залагали су се за спречавање флуоризације пијаће воде, због употребе флуора као пестицида, као и за забрану програма развоја нуклеарне енергије.[14]

Развој начела предострожности сеже у седамдесете године двадесетог века на темељима формулисања тадашње немачке еколошке политике. Непосредно пре, на међудржавном нивоу покренуло се питање прекограничног загађења ваздуха. Немачка је у погледу отварања овог питања и потребе за правном регулативом била резервисана због узрочно-последичних веза између загађења и штетних последица на ширем нивоу, али су унутрашњи еколошки проблеми захтевали другачији приступ, услед чега је Немачка свеобухватно формулисала своју еколошку политику. Међу њима, посебну важност по дуготрајности и размерама имало је загађење ваздуха.[15] Пре него што се приступило међународноправној регулативи, јављали су се изоловани покушаји да се реши ово питање, међутим и поврх ширег проблема загађења ваздуха, оно је испрва посматрано као локално. Првобитно је Влада 1957. године сачинила извештај о проблемима изазваним загађењем ваздуха, који је поднела Парламенту, а потом је септембра 1964. године ступило на снагу Техничко упутство за пречишћавање ваздуха, које је представљало важан основ Савезној влади за спровођење закона. Оно што је нарочито важно за ово упутство: прецизирало је најбоље доступне технологије за издавање дозвола за изградњу индустријског постројења или фабрике.[16] Јуна 1971. године у Парламенту одржано је саслушање о „Очувању чистог ваздуха", а до измена Основног закона дошло је 1972. године, чиме је надлежност за области загађења ваздуха, буке и одлагања отпада прешла у домен савезне регулативе, а 1974. донет је и Закон о заштити од штетних утицаја на животну средину (Bundesimmissionsschutz-Gesetz).[17] Пре него што је законодавна регулатива премештена на савезни ниво, она је припадала покрајинама, међу којима се у регулисању ових питања нарочито истакла Северна Рајна-Вестфалија, која је била и најзагађенија. Закон о заштити од имисија у овој покрајини донет је 1962. године, након чега је Влада покрајине 1964. године донела Уредбу о смогу, што

14 М. Дреновак Ивановић et al, 26.

15 Detlef F. Sprinz, Andreas Wahl, *Reversing course: Germany's response to the challenge of transboundary air pollution,* Potsdam Institute for Climate Impact Research, Potsdam 1998, 4.

16 D. F. Sprinz, A. Wahl, 5.

17 *Ibid.,* 5–6.

је касније у значајној мери утицало на национално законодавство.[18] Савезна влада је 1971. године донела „Програм заштите животне средине", који је детаљно обухватио бројне области заштите, а оно што је најдалекосежнији резултат овог програма јесте дефинисање основних циљева и принципа на којима почива заштита животне средине, међу којима је своје место нашло и начело предострожности.[19] Савезна влада је 1984. године поднела извештај Парламенту у коме су поново изнете поставке овог начела: тежња да се потенцијална штета унапред предвиди и избегне, идентификацијом ризика по животну средину и здравље људи. Оно што је у овом извештају нарочито значајно јесте што се истиче потреба за темељним истраживањима о узрочно-последичним везама и развојем технолошких процеса који би могућност штете свели на минимум.[20]

Дуготрајност и размере проблема са загађеним ваздухом допринели су развоју концепта предострожности у немачким еколошким политикама. Главни циљ свих предузетих мера у наведеном периоду био је сузбијање загађења. У том смислу, било је неопходно да се свака могућност другог негативног утицаја на животну средину избегне, и када нема потпуне научне поузданости да одређена појава изазива негативне последице. Извештај из 1984. године ипак наглашава и неопходност темељних истраживања, зато што потпунији подаци о природи ризика доприносе бољем квалитету мера које се предузимају. У основи свих аката који су донесени након Закона о заштити од штетних утицаја на животну средину, налазила се идеја предострожности, која је била од изузетне важности за разраду и тумачење норми.

На међународном плану, начело предострожности се постепено појављивало у правним актима који су регулисали различита питања у вези са заштитом животне средине. Први документ у коме наилазимо на основне поставке идеје предострожности јесте Стокхолмска декларација из 1972. године, о којој ће бити речи нешто касније. Потом, за идеју предострожности од нарочите важности биле су конференције о заштити Северног мора.

На првој конференцији о заштити Северног мора, донета је Бременска министарска декларација 1984. године. На овој конференцији учествовали су министри надлежни за заштиту Северног мора влада

18 Helmut Weidner, "Air pollution control policy in the Federal Republic of Germany", *Environment Protection Engineering* 1/1986, вол. 12, 31.

19 *Ibid.,* 31–32.

20 Дарко Надић, "Принцип предострожности као базични принцип еколошке политике", *Годишњак Факултета политичких наука* 2/2008, 160.

Краљевине Белгије, Краљевине Данске, Француске Републике, Савезне Републике Немачке, Краљевине Холандије, Краљевине Шведске, Краљевине Норвешке, Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске и члан Комисије Европских заједница надлежан за заштиту животне средине. Том приликом спроведени су преговори и постигнут је договор о сарађивању у погледу питања заштите Северног мора, и сагласност о потреби предузимања превентивних мера.[21] У закључцима конференције се занимљиво истиче формулација да се животна средина од загађења најбоље штити благовременим превентивним мерама.[22] Надаље, израз идеје предострожности најјасније се уочава у закључку који говори о томе да штета нанета морској средини може бити неповратна, или отклоњива уз велике трошкове и током дугог временског периода, те да због тога приобалне државе и Европска економска заједница не смеју чекати доказе о штетним последицама пре него што предузму мере.[23] Такође се констатује да је недостатке у знању неопходно уклонити интензивнијим мониторингом и научним истраживањима.[24]

Три године касније, на другој конференцији о заштити Северног мора, донета је Лондонска министарска декларација. У њој је било констатовано да је постигнут напредак у погледу научних сазнања о стању Северног мора и у интеграцији приступа заснованог на стандардима квалитета животне средине и приступа заснованог на стандардима емисије. Овде се спомиње да је за заштиту Северног мора од штетних дејстава најопаснијих супстанци неопходан приступ заснован на предострожности, што подразумева предузимање мера и пре него што буде научно утврђена узрочно-последична веза, тачним и потпуним подацима. Уз то, дефинисано је да је у том циљу неопходно деловање:

а) ради смањења загађења на самом извору – применом најбоље доступне технологије за тачкасте изворе загађења, док за дифузне изворе загађења – увођењем ограничења у производњи, стављању у промет и употреби тих супстанци и производа у којима су садржани;

б) утврђивање строгих циљева квалитета животне средине који ће представљати смернице за предузимање мера и доношење

21 The Bremen Declaration 1984 (Declaration of the International Conference on the Protection of the North Sea), *https://www.ospar.org/about/international-cooperation/north-sea-conferences/ministerial-declarations*, приступљено 28. 6. 2026.

22 *Ibid.,* Conclusions of The Conference, A5.

23 *Ibid.,* A7.

24 *Ibid.,* A8.

одлука, те утврђивање референтних вредности за оцену квалитета животне средине.[25]

Трећа конференција одржана је 1990. године у Хагу. Оно што је приметно на овој конференцији јесте шири круг учесника. Поред држава учесница Прве и Друге конференције, у Хагу се као учесник придружила и Швајцарска Конфедерација. Потом, на конференцији су учествовале и многе друге државе, односно њихови представници, у својству посматрача, као и представници међународних организација и конвенција. Једна од главних запажања јесте повећано интересовање држава које немају излаз на Северно море, за његову заштиту. На овој конференцији је констатован напредак у погледу спровођења одлука донетих на претходној конференцији, и истакнуто је да ће се наставити са применом начела предострожности – предузимањем мера са циљем избегавања штетних утицаја супстанци које су постојане, токсичне и склоне биоакумулацији, чак и када не постоје докази о узрочно-последичним везама.[26] Ове конференције су биле основ за имплементацију идеје предострожности у међународноправни контекст, те се његов развој и конкретизација могу пратити и у документима који су у наредним годинама донети, а тичу се уопштено заштите животне средине. Међу њима су важни и још поједини акти у вези са заштитом морских средина: Париска конвенција за заштиту морске животне средине у Североисточном Атлантику, познатија и као ОСПАР Конвенција, из 1992. године, и Конвенција о заштити животне средине у зони Балтичког мора, такође из 1992. године.[27] Мимо њих, принцип предострожности нашао се и у Конвенцији о заштити озонског омотача из 1985. године, Протоколу о супстанцама које оштећују озонски омотач из 1987. године, Декларацији о одрживом развоју из 1990. године, а нарочито занимљиво, и у Бамако конвенцији о забрани увоза у Африку и контроли прекограничног кретања и руковођења опасним отпадом унутар Африке.[28]

25 The London Declaration 1987 (Second International Conference on the Protection of the North Sea London), *https://www.ospar.org/about/international-cooperation/north-sea-conferences/ministerial-declarations*, стр. 2, приступљено 28. 6. 2026.

26 The Hague Declaration (Ministerial Declaration of the Third International Conference on the Protection of the North Sea), *https://www.ospar.org/about/international-cooperation/north-sea-conferences/ministerial-declarations*, стр. 1–2, приступљено 28. 6. 2026.

27 Бојан Тубић, "Начело предострожности у међународном праву животне средине и међународној судској пракси", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 2/2014, 369–370.

28 *Ibid.*, 370–371.

У разматрањима о начелу предострожности, централни документ у целокупној литератури која се бави овим питањем јесте Рио декларација из 1992. године. Конференција Уједињених нација о животној средини и развоју (United Nations Conference on Environment and Development – UNCED), која је још позната и под називом „Самит о Земљи" (Earth Summit), одржана је јуна 1992. године у Рио де Жанеиру, на двадесету годишњицу Конференције Уједињених нација о човековој околини у Стокхолму и окупила је представнике 179 држава. Ова Конференција је имала за циљ да формулише нови развојни план за деловање на међународном нивоу, на основу међузависности и равнотеже друштвених, економских и еколошких фактора, што би представљао темељ за остварење циљева одрживог развоја. Ова конференција је произвела значајне резултате: усвојена је тзв. Агенда 21, као свеобухватни програм препорука које би допринеле остваривању циљева одрживог развоја, затим Рио декларација са 27 универзалних начела, Оквирна конвенција Уједињених нација о климатским променама, Конвенција о биолошкој разноврсности и Декларација о начелима управљања шумама.[29]

Рио декларација је, у оквиру својих 27 принципа, дефинисала и идеју предострожности: „Ради заштите животне средине, приступ предострожности ће државе широко примењивати у складу са својим могућностима. Када постоји претња од озбиљне или неповратне штете, недостатак потпуне научне извесности не сме се користити као разлог за одлагање примене трошковно ефикасних мера за спречавање деградације животне средине."[30] Предострожност као идеја у том периоду је већ постојала у свим документима који су се бавили заштитом животне средине, али поред Рио декларације, начело предострожности се изричито нашло и у Конвенцији о биолошкој разноврсности („Када постоји претња од значајног смањења или губитка биолошке разноврсности, недостатак потпуне научне извесности не сме се користити као разлог за одлагање мера ради избегавања или свођења такве претње на најмању

29 United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992, Rio Declaration, *https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992*, приступљено 28. 6. 2026.

30 "Principle 15. In order to protect the environment, the precautionary approach shall be widely applied by States according to their capabilities. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent environmental degradation." (United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992, Rio Declaration).

могућу меру.“)[31], као и у Оквирној конвенцији Уједињених нација о климатским променама[32].

Напослетку, за начело предостожности важан је и Уговор о функционисању Европске уније (*UFEU*). У Наслову XX, који се односе на животну средину, у чл. 191, ст. 2 предвиђа се да је „политика Уније у области животне средине усмерена на висок ниво заштите, при чему се узима у обзир разноликост прилика у различитим регионима Уније. Она се заснива на начелу предострожности, на начелима превентивног деловања, приоритетног уклањања штете нанете животној средини на самом извору и на начелу *заīађивач īлаћа*.”[33]

Постоји доста примера имплементације начела предострожности у национална законодавства и у том погледу је изузетно важно француско право, које је нарочито истакло значај овог концепта. У Француској је 2005. године начело предострожности постало уставна категорија, након што је 2004. године усвојена Повеља о животној средини. Изменама устава из 2005. године у Преамбули се нашла референца на ову Повељу, чиме је заокружен корпус људских права која се штите Уставом: преамбула се најпре позива на права проклamована Декларацијом о правима човека и грађанина из 1789. године, затим на социјално-економска права из Преамбуле Устава из 1946.

31 Preamble of the Convention on Biological Diversity: “Where there is a threat of significant reduction or loss of biological diversity, lack of full scientific certainty should not be used as a reason for postponing measures to avoid or minimize such a threat.” (Precautionary Approach, *https://www.cbd.int/marine/precautionary.shtml*, приступљено 28. 6. 2026).

32 Члан 3, став 3 Оквирне конвенције УН о климатским променама: „Стране уговорнице треба да предузимају мере предострожности ради предвиђања, спречавања или свођења на најмању могућу меру узрока климатских промена и ублажавања њихових штетних последица. Када постоји претња од озбиљне или неповратне штете, недостатак потпуне научне извесности не сме се користити као разлог за одлагање таквих мера, имајући у виду да политике и мере за суочавање са климатским променама треба да буду трошковно ефикасне, како би се обезбедиле глобалне користи уз најниже могуће трошкове. Ради постизања тог циља, такве политике и мере треба да узму у обзир различите друштвено-економске околности, да буду свеобухватне, да обухвате све релевантне изворе, поноре и резервоаре гасова са ефектом стаклене баште, као и мере прилагођавања, и да се односе на све привредне секторе. Напори у борби против климатских промена могу се спроводити кроз сарадњу заинтересованих страна уговорница.” (United Nations Framework Convention on Climate Change, *https://unfccc.int/process-and-meetings/united-nations-framework-convention-on-climate-change*, приступљено 28. 6. 2026).

33 Пречишћене верзије Уговора о Европској унији и Уговора о функционисању Европске уније, Уговор о функционисању Европске уније, доступно на: *https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/ugovor_eu.pdf,* приступљено 19. 1. 2026, 128.

године, а потом, од 2005. године, и на еколошка права из Повеље.[34] Повеља се састоји од 10 чланова, који обухватају различита питања од значаја за заштиту животне средине. У уводном делу се наглашава да је заштита животне средине циљ који треба остваривати као и све остале основне интересе. Чланом 5 прописано је управо начело предострожности: „Када постоји могућност настанка штете која, иако непредвидива према тренутном стању научних сазнања, може озбиљно и неповратно угрозити животну средину, јавне власти су дужне да, уз поштовање начела предострожности и у оквиру својих надлежности, обезбеде спровођење поступака процене ризика и усвајање привремених мера сразмерних ризику ради спречавања настанка такве штете."[35] Уздизање начела предострожности на уставни ранг произвело је значајне последице. Уставни савет је 1982. године развио концепт начела уставне вредности и циљева уставне вредности. Начело предострожности, које је у Повељи изричито наведено, класификовано је као начело уставне вредности, чиме је оно постало непосредно примењиво и појединац се на њега може позивати пред судом, насупрот начелу превенције, које је посматрано као циљ уставне вредности, и ти циљеви свакако обавезују законодавну власт али се појединац не може на њих позивати пред судом.[36] Идеја превенције се у Повељи појављује садржински у чл. 3, али се не одређује стриктно као начело: „Свако је дужан да, под условима прописаним законом, предвиди и спречи настанак сваке штете коју би могао проузроковати животној средини или, ако то није могуће, да ограничи последице такве штете."[37] Напослетку, важно је нагласити да је предострожност део француског правног система још од инкорпорације Рио декларације.[38]

34 David Marrani, „Reinforcing Environmental Rights: The French Charther for the Environment", *Revista Europea de Derechos Fundamentales* 25/2015, 383–384.

35 "Article 5. Lorsque la réalisation d'un dommage, bien qu'incertaine en l'état des connaissances scientifiques, pourrait affecter de manière grave et irréversible l'environnement, les autorités publiques veillent, par application du principe de précaution et dans leurs domaines d'attributions, à la mise en oeuvre de procédures d'évaluation des risques et à l'adoption de mesures provisoires et proportionnées afin de parer à la réalisation du dommage.."(Charte de l'environnement de 2004, *https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/charte-de-l-environnement-de-2004*, последњи приступ 28. 6. 2026).

36 D. Maranni, 385.

37 "Article 3. Toute personne doit, dans les conditions définies par la loi, prévenir les atteintes qu'elle est susceptible de porter à l'environnement ou, à défaut, en limiter les conséquences." (Charte de l'environnement de 2004, *https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/charte-de-l-environnement-de-2004*, последњи приступ 28. 6. 2026).

38 *Ibid.,* 386.

Што се тиче Републике Србије, у Закону о заштити животне средине, чланом 9, тачком 2 детаљно се регулишу аспекти начела превенције и предострожности. Према томе: „свака активност мора бити планирана и спроведена на начин да: проузрокује најмању могућу промену у животној средини; представља најмањи ризик по животну средину и здравље људи; смањи оптерећење простора и потрошњу сировина и енергије у изградњи, производњи, дистрибуцији и употреби; укључи могућност рециклаже; спречи или ограничи утицај на животну средину на самом извору загађивања." Управо се овде и ставља акценат на релативности научне утемељености одређеног утицаја, уколико постоји ризик: „непостојање пуне научне поузданости не може бити разлог за непредузимање мера спречавања деградације животне средине у случају могућих или постојећих значајних утицаја на животну средину." Последње што овај став одређује јесте да се начело предострожности остварује институтима процене утицаја на животну средину и коришћењем најбољих расположивих и доступних технологија, техника и опреме[39]. О формулацији коришћења најбољих расположивих и доступних технологија, техника и опреме у документима, било је речи нешто раније, стога ће се даља анализа првенствено базирати на институту процене утицаја на животну средину, преношењу тог института у друге системе, а напослетку и повезивању ових института са начелом предострожности.

3. ПРОЦЕНА УТИЦАЈА НА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

3.1. Сједињене Америчке Државе

Као што каже законски текст Закона о заштити животне средине Републике Србије, начело предострожности оличено је пре свега у институту процене утицаја на животну средину. То није случај само са правом Републике Србије, јер је у питању институт са дугом историјом, који је у многобројне правне системе, па и у само српско право, посредством правне трансплантације дошао из других система.

У разматрању о начелу предострожности већ је било изложено да су Сједињене Америчке Државе средином XX века биле снажно

39 Иако се у нашем Закону о заштити животне средине спомиње да се начело предострожности остварује и коришћењем најбољих расположивих и доступних технологија, техника и опреме, јасно је да је оно значајно обухваћено институтом процене утицаја на животну средину, јер и само постојање могућности штетних последица изискује употребу најсавременијих техника у спровођењу ризичног пројекта. Свакако, то не значи да оно нема и самосталну вредност, јер се може рећи да и превазилази оквире самог начела предострожности својом примењивошћу на све аспекте пројекта који се спроводи.

погођене различитим еколошким проблемима. Под утицајем неких од њих, у тој држави се развио концепт процене утицаја на животну средину (*EIA – Environment Impact Assessment*), који је постао законска категорија 1969. године доношењем Закона о националној политици животне средине (*National Environment Policy Act – NEPA*).[40] Ово је закон за који се сматра да је највећи узор за правну трансплантацију у историји Сједињених Америчких Држава.[41] Том приликом је утврђена национална политика за заштиту животне средине, основан је Савет за квалитет животне средине (*Council on Environmental Quality – CEQ*), те установљена обавеза израде студије о утицају на животну средину за активности за које постоји могућност проузроковања негативних последица. Специфичност овог закона јесте у томе што је одликован изузетним квалитетом у нормативном смислу и био је написан веома јасним и концизним стилом. Када је овај акт донет, главни фокус је био на дефинисању програма рада Савета за квалитет животне средине. Његов рад у наредним годинама поставио је основу за целокупно еколошко законодавство Сједињених Америчких Држава. Првенствено је био покренут низ измена закона који су регулисали еколошка питања, а продукт рада овог Савета јесте и израда смерница за поступак израде студије утицаја на животну средину. Осим овога, сам акт је представљао основ различитим организацијама за покретање еколошких парница у споровима против савезних органа за непоштовање закона.[42]

Закон о Националној политици животне средине за ову област био је нов закон и у том смислу, непредвидивост ширине његове примене било је питање које се са правом могло поставити. Међутим, сам закон је у једној својој одредби предвидео обавезу за савезне органе да преиспитају своја законска овлашћења како би се утврдило да ли постоје препреке да се овај новонастали закон у потпуности примењује, те да о томе до 1. јула 1971. обавесте председника. Премда ниједан савезни орган није утврдио постојање препрека да поступа у складу са законским одредбама Закона о националној политици животне средине[43], ова одредба је засигурно била веома важан потез законодавца, чиме су услови за примену закона потврђени у

40 Environmental Impact Assessment, *https://www.environmental-auditing.org/media/5371/wgea_impact-assassement_isbn-ok.pdf,* приступљено 19. 1. 2026, 13.

41 Nicolas C. Yost, "The background and history of NEPA", Albert M. Ferlo, Karin P.Sheldon, Mark Squillace (eds), *The NEPA Litigation Guide,* American Bar Association, Section of Environment, Energy and Resources, Chicago 2012, 1.

42 1988 Article on NEPA: Past, Present, and Future, *https://www.epa.gov/archive/epa/aboutepa/1988-article-nepa-past-present-and-future.html,* приступљено 19. 1. 2026.

43 N. C. Yost, 4–5.

блиском времену од његовог настанка и почетка примене. Све и да постојање ових услова није потврђено од стране савезних органа, ова одредба је створила основ за правовремено реаговање. Ова одредба је такође савезним органима наложила да предузму мере за усклађивање својих политика са намером која стоји иза доношења Закона о националној политици животне средине, те да су принципи овог закона допунског карактера у односу на постојеће право.[44]

Члан 102 представља основ за тзв. НЕПА процес, и тицао се управо идеје да се приликом тумачења прописа Сједињених Америчких Држава води рачуна о политици овог закона, односно обавезивао је савезне органе да се планирање и доношење одлука темељи на могућим утицајима на животну средину. Прописано је да је неопходно, уз извештаје о предлозима које дају, а који могу имати утицај на животну средину, прибавити и изјаву надлежног званичника о еколошком утицају тог предлога.[45] Савезни органи су, поред тога, такође дужни да обезбеде анализу свих негативних утицаја који се не могу избећи уколико се предлог спроведе, потом алтернатива предложеној мери, односа између локалне, краткорочне употребе човекове животне средине и одржавања и унапређења дугорочне продуктивности и свих неповратних и ненадокнадивих обавеза у погледу ресурса које би произашле из спровођења предложене мере.[46]

Развој студије о процени утицаја на животну средину текао је паралелно са развојем рада Савета. У једном примеру из праксе, Министарство саобраћаја САД (*U. S. Department of Transportation*) одбило је да објави коментаре других органа на студију о процени утицаја на животну средину за пројекат надзвучног транспортног авиона. То је резултирало тиме да је Конгрес у Закон о чистом ваздуху (*Clean Air Act*) из 1970. унео члан 309 којим је прописано да Агенција за заштиту животне средине (*Environmental Protection Agency – EPA*) мора да пружи своје мишљење о свим студијама о процени утицаја на животну средину, да та мишљења морају бити јавно доступна, те да се негативно оцењене студије о процени утицаја достављају Савету ради даљег поступања. Судска пракса је додатно проширила домет студије о процени утицаја на животну средину, тумачећи да овим путем треба узети у обзир и посредне, а не само непосредне ефекте одређених активности са могућим утицајем на животну средину.[47]

---

44 The National Environmental Policy Act (NEPA): Background and Implementation, *https://www.congress.gov/crs_external_products/RL/PDF/RL33152/RL33152.10.pdf*, приступљено 20. 1. 2026, 6–7.

45 *Ibid, 6.*

46 *Ibid, 6.*

47 1988 Article on NEPA: Past, Present, and Future.

Поменути НЕПА процес (*NEPA Process*), представља кораке које федерална агенција мора да предузме како би било документовано да је узела у разматрање питање могућег утицаја неке активности на животну средину, без обзира на то који је степен тог утицаја. Савет је утврдио три категорије активности за ове потребе:

1. Активности које захтевају израду Студије утицаја на животну средину (*Environmental Impact Statement – EIS*), у којима је извесно да ће активности имати значајан утицај на животну средину;
2. Активности које захтевају израду Еколошке процене (*Environmental Assessment – EA*), ситуације у којима је утицај на животну средину неизвестан и мора се утврдити;
3. Активности које су категорички изузете (*Categorical Exclusions*), активности које по правилу појединачно или кумулативно, немају значајан утицај на квалитет животне средине.[48]

Од ове три наведене тачке, суштинску повезницу свих њих чини Еколошка процена[49]. Она заправо представља тачку која ће дати одговор на питање да ли је потребно да се изради Студија утицаја на животну средину, или ће се донети налаз о непостојању значајног утицаја (*Finding of No Significant Impact – FONSI*). Оно што је овде јако важно уочити јесте да се у теоријском смислу може лако поставити питање да ли се Студија утицаја на животну средину, прва тачка, повезује са начелом предострожности или начелом превенције, зато што има један његов важан елемент, а то је извесност утицаја. Међутим, извесност утицаја не мора нужно бити научна извесност, чиме се искључује апсолутни домет начела превенције, а захтев да се уради студија утицаја далеко је ближи начелу предострожности, јер се без ње не могу предузети конкретне мере.

Иако су позитивни аспекти доношења и примене овог закона бројни, треба указати и на недостатке који су се јавили у пракси. Са развојем процене утицаја на животну средину, правници су саветовали своје клијенте да извештаје које израђују буду свеобухватни и да се у њих уврсти што већи број фактора. То се надовезује на већ

48 The National Environmental Policy Act (NEPA): Background and Implementation, 14.

49 У литератури се некада указује на постојање три типа еколошке процене: стратешка еколошка процена, регионална еколошка процена и процена утицаја на животну средину. Стратешка и регионална процена су обично ширег карактера и сложеније структуре у односу на процену утицаја појединачног пројекта на животну средину. Видети: Environmental Impact Assessment, *https://www.environmental-auditing.org/media/5371/wgea_impact-assassement_isbn-ok.pdf*, 15–20, приступљено 20. 1. 2026)

поменуту чињеницу да је судска пракса ишла у смеру разматрања и непосредних и посредних утицаја. То је довело до тога да суштина самих тих извештаја буде скрајнута, у тежњи ка томе да се обухвати што већи број фактора. Са једне стране, то није нужно негативно – ови извештаји се нису оспоравали због пропуштених фактора, али су постајали сувише обимни. Када је Џими Картер ступио на дужност председника 1977. године, донета је Извршна уредба са циљем да коригује овај проблем.[50]

Систем еколошког законодавства и као најважнији сегмент, процену утицаја на животну средину, САД успоставиле су са изузетном нормативном техником и практичном ефикасношћу. Успостављен је јасан оквир надлежности и координација институција које се баве овим питањима. О квалитету овог закона највише говори његова дуговечност. Премда усвојен 1969. године, он је и даље на снази уз измене које су чињене током година. Последњи пут је био измењен јула 2025. године.[51] Тако је овај систем послужио као основ за трансплантацију у друге правне системе у наредним годинама. Прва европска држава која је преузела овај модел била је Немачка 1975. године, а убрзо након тога и Француска, да би нешто касније и друге европске државе наставиле да укључују процену утицаја на животну средину у своја законодавства.[52] Постепено су настајали и међународни документи који су афирмисали овај правни институт.

3.2. Међународни правни акти у области процене утицаја на животну средину

Први документ који је имао додирних тачака са облашћу процене утицаја на животну средину након доношења Закона о националној политици животне средине у САД, била је Стокхолмска декларација, усвојена 1972. године на Конференцији Уједињених нација о човековој средини, која је позната и као Стокхолмска конференција. На овој конференцији дефинисано је 26 принципа заштите животне средине које би државе чланице требало да имплементирају у своја законодавства.[53] Резултати Стокхолмске конференције отворили

50 N. C. Yost, 14.

51 National Environmental Policy Act of 1969, *https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-10352/pdf/COMPS-10352.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

52 EIA Timeline, *https://www.iisd.org/learning/eia/eia-essentials/timeline/*, приступљено 19. 1. 2026.

53 Даница Попов, „Начела заштите животне средине у документима Уједињених нација, Европске уније и Закона о заштити животне средине Републике Србије", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду,* бр. 1/2012, 132.

су пут за интеграцију и начела предострожности и процене утицаја на животну средину у шири међународноправни контекст. Принцип 2 гласи: „Природни ресурси Земље, укључујући ваздух, воду, земљиште, биљни и животињски свет, а нарочито репрезентативни примерци природних екосистема, морају се чувати у корист садашњих и будућих генерација пажљивим планирањем и управљањем, када је то потребно.“[54] Пажљиво планирање и управљање подразумевају приступ заснован на предострожности – постојање ризика да дође до штетних последица, и без научне сигурности, захтева предузимање мера, које се темеље на избалансираним интересима развоја и заштите природног окружења. У складу са тиме, формулисани су нарочито принципи 13[55] и 14[56], али и 15, 16 и 17.[57]

На принцип 2, надовезује се и принцип 6: „Испуштање токсичних материја или других супстанци, као и ослобађање топлоте у количинама или концентрацијама које премашују способност животне средине да их учини безопасним, мора бити заустављено како би се спречило наношење озбиљне или неповратне штете екосистемима. Праведна борба народа свих земаља против загађења треба да буде подржана.“[58]

54 “Principle 2. The natural resources of the earth, including the air, water, land, flora and fauna and especially representative samples of natural ecosystems, must be safeguarded for the benefit of present and future generations through careful planning or management, as appropriate.“ (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, *https://digitallibrary.un.org/record/523249?ln=en&v=pdf#files*, 4, приступљено 29. 6. 2026).

55 „Принцип 13. Ради рационалнијег управљања ресурсима и унапређења животне средине, државе треба да усвоје интегрисан и координисан приступ развојном планирању како би обезбедиле да развој буде усклађен са потребом заштите и унапређења животне средине у корист свог становништва.“

„Principle 13. In order to achieve a more rational management of resources and thus to improve the environment, States should adopt an integrated and co-ordinated approach to their development planning so as to ensure that development is compatible with the need to protect and improve environment for the benefit of their population.“ (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 4).

56 „Принцип 14. Рационално планирање представља основно средство за усклађивање потреба развоја са потребом заштите и унапређења животне средине.“

„Principle 14. Rational planning constitutes an essential tool for reconciling any conflict between the needs of development and the need to protect and improve the environment.“ (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 5).

57 За више, видети: Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 5.

58 “Principle 6. The discharge of toxic substances or of other substances and the release of heat, in such quantities or concentrations as to exceed the capacity of the environment to render them harmless, must be halted in order to ensure that serious or

Овај принцип је у корелацији и са предострожношћу и са превенцијом – не говори се о (не)постојању научне поузданости, али је нагласак на обавези да се наведене активности зауставе са циљем спречавања штете. У контексту предострожности, нарочито је важан принцип 7, који је формулисан на следећи начин: „Државе ће предузети све могуће мере ради спречавања загађења мора супстанцама које могу угрозити здравље људи, нанети штету живим ресурсима и морском свету, нарушити природне вредности или ометати друге законите начине коришћења мора."[59] Овде су важна три аспекта. Прво – обавеза државе да се активно односи према ризику и предузме све мере које ће спречити загађење; друго – формулација „...спречавање загађења мора супстанцама које *могу угрозити*[60]..." Овде се указује на могућност угрожавања, што овај принцип базира на приступу предострожности. Овде нема простора тумачењу да је реч о превенцији, јер је том приступу својствена научна извесност, док је у основи предострожности могућност да до одређених штетних последица дође. Напослетку, у овом принципу се спомиње загађење мора. У излагању о теоријским поставкама начела предострожности, приказано је да је начело предострожности на међународном плану управо и кренуло да се развија у погледу загађења морских средина, на конференцијама о заштити Северног мора.

Принципи 18[61] и 20[62] регулишу нарочито важност научних истраживања и употребе одговарајућих технологија. Јасно је да се

irreversible damage is not inflicted upon ecosystems. The just struggle of the peoples of all countries against pollution should be supported." (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 4).

59 „Principle 7. States shall take all possible steps to prevent pollution of the seas by substances that are liable to create hazards to human health, to harm living resources and marine life, to damage amenities or to interfere with other legitimate uses of the sea" (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 4).

60 Нагласила ауторка.

61 „Принцип 18. Наука и технологија, као део свог доприноса економском и друштвеном развоју, морају се користити за откривање, спречавање и контролу ризика по животну средину, решавање еколошких проблема и у корист целокупног човечанства."

„Principle 18. Science and technology, as part of their contribution to economic and social development, must be applied to the identification, avoidance and control of environmental risks and the solution of environmental problems and for the common good of mankind." (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 5).

62 „Принцип 20. Научна истраживања и развој у области проблема животне средине, како на националном тако и на међународном нивоу, морају се подстицати у свим државама, а нарочито у земљама у развоју. У том циљу треба подржавати слободан проток савремених научних информација и размену искустава, као и омогућити земљама у развоју приступ еколошким техноло-

то односи и на предострожност и на превенцију. Непостојање пуне научне поузданости, у случају предострожности, не подразумева да научна истраживања нису спроведена, већ да још увек није утврђена потпуна извесност ризика. Са друге стране, ови принципи су важни и за процену утицаја на животну средину, јер адекватна процена такође подразумева поступање у складу са научним сазнањима и коришћењем савремених технологија.

Из Стокхолмске конференције проистекло је неколико важних усмерења која су имала велику улогу у даљем развоју механизама заштите животне средине. На овој конференцији донета је одлука о оснивању органа Уједињених нација за координацију активности у вези са заштитом животне средине, а то је познати Програм Уједињених нација за животну средину (*United Nations Environment Programme – UNEP*), који је свој рад започео 1973. године. На трећем заседању Управног савета УНЕП, развијена је стратегија развоја права заштите животне средине, а то су:

1. систематско прикупљање информација у области права заштите животне средине;
2. разрада и развој основних начела усвојених на Стокхолмској конференцији;
3. подстицање међународног уговорног регулисања заштите животне средине и улагање напора да се и друге међународне организације више ангажују у домену развоја еколошког права;
4. подстицање универзитетских и других научних установа да у своје програме унесу право животне средине;
5. подстицање упоредноправног изучавања националних законодавстава у домену заштите животне средине;
6. пружање техничке помоћи за унапређење еколошког законодавства у земљама у развоју.[63]

гијама под условима који подстичу њихову широку примену, без наметања економског терета."

„Principle 20. vironmental problems, both national and multinational, must be promoted in all countries, especially the developing countries. In this connexion, the free flow of up-to-date scientific information and transfer of experience must be supported and assisted, to facilitate the solution of environmental problems; environmental technologies should be made available to developing countries on terms which would encourage their wide dissemination without constituting an economic burden on the developing countries." (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 5).

63 Д. Попов, 132.

Као што се из наведених тачака ове стратегије уочава, Стокхолмска декларација је била акт који је поставио темељ за правну трансплантацију овог института. Систематско прикупљање информација у области права заштите животне средине (тачка 1) и тежња за подстицањем упоредноправног изучавања националних законодавстава (тачка 5), потврђују већ изнету аргументацију у вези са трансплантацијом института еколошког права. Међународно право се овде појављује у функцији посредника правне трансплантације, јер тежи ка томе да промовише примере добре праксе, да унапреди међудржавну сарадњу и пружи помоћ за унапређење еколошког законодавства тамо где је то потребно. Примери решења којима национална законодавства одговарају на еколошке проблеме, са обзиром на њихов карактер, могу да буду подесни и за имплементацију у другим државама. У том смислу, улога међународног права је овде веома важна, јер државе усклађују и развијају своја законодавства у складу са међународним стандардима, чиме афирмишу своје активно учешће у међународној заједници. Такође, Стокхолмска декларација је, као што је већ раније било споменуто, поставила темељ и за развој начела предострожности на међународном плану, што се јасно види из тачке 2. Стратегије, која је суштински посредним путем и проистекла из Стокхолмске конференције. У погледу процене утицаја на животну средину, у Стокхолмској декларацији не наилазимо на конкретно одређење института, али међу принципима се јасно назиру идеје које су његов основ.

Рад УНЕП-а је у наредним годинама имао велики допринос у заштити животне средине. Под његовим утицајем, 1992. године одржана је конференција у Рио де Жанеиру, на којој је усвојена Декларација УН о животној средини и одрживом развоју, која је прокламовала 27 принципа заштите животне средине као разраду и допуну оних из Стокхолмске декларације. Принцип 4 Рио декларације спомиње процену утицаја на животну средину у општем облику, односно да се спроводи поступак процене утицаја када се планирају и спроводе активности које би могле имати негативан утицај на животну средину.[64] Осим овог принципа, важни су и принципи 17 и 18. Принцип 17 говори о томе да се процена утицаја на животну средину спроводи за активности за које је вероватно да ће имати значајан штетан утицај на животну средину и које су предмет одлуке надлежног националног органа. Оно што је веома занимљиво у формулацији принципа 17 јесте што на самом почетку говори да је процена утицаја на живот-

64 *Ibid.*, 132–133.

ну средину „национални инструмент“.[65] Из ове формулације се види већ изнето, да међународно право само посредује у трансплантацији овог института, те да га види као национални инструмент. Принцип 18 истиче да су државе дужне да одмах, без одлагања, обавесте друге државе о природним катастрофама или ванредним ситуацијама за које је вероватно да ће проузроковати изненадне штетне последице по животну средину тих држава, и успоставља дужност међународне заједнице да помогне погођеним државама.[66] Овде је неопходно направити и кратак осврт на принципе Стокхолмске декларације који се односе на научна истраживања и употребу технологије (принципи 18 и 20, видети фн. 61 и 62). У њима се истиче да ће се се подстицати научна истраживања и на међународном и националном нивоу, а генерално се у свим принципима поставља као суштински захтев сарадња међу државама. Процена утицаја на животну средину, која у основи обухвата различите научне и техничке процедуре, у Рио декларацији окарактерисана је као национални инструмент, који се односи на активности које подлежу одлучивању надлежног националног органа. Друго, Стратегија УНЕП-а истиче потребу за подстицањем упоредноправног изучавања националних законодавстава. Подстицање научних истраживања на међународном и националном нивоу, уз упоредноправно изучавање националних законодавстава отворили су пут правне трансплантације процени утицаја на животну средину, као националном инструменту. Дакле, овај институт је са националног нивоа, у том контексту, стекао међународноправну релевантност са својим првим изричитим дефинисањем у документу од ширег међународноправног значаја, задржавши својство института националних правних система. Такође, формулација принципа 17, који дефинише процену утицаја на животну средину у одређеном смислу наговештава и обавезност имплементације овог института: „Процена утицаја на животну средину, као национални инструмент, *спроводи се*[67] за предложене пројекте који могу имати значајан негативан утицај на животну средину и за које је потребно доношење одлуке надлежног националног органа.“[68]

---

65 United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992, Rio Declaration.

66 *Ibid.*

67 Нагласила ауторка.

68 “Principle 17. Environmental impact assessment, as a national instrument, shall be undertaken for proposed activities that are likely to have a significant adverse impact on the environment and are subject to a decision of a competent national authority.” (United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992, Rio Declaration).

Иако треба имати на уму да Стокхолмска декларација није дала дефиницију начела предострожности, важно је уочити да је Рио декларација, у односу на Стокхолмску, изнела и нешто другачији приступ овој идеји. Стокхолмска декларација, у принципу који се односио на загађење мора, наводи да ће се са циљем превенције штетних последица предузети све могуће мере, док формулација принципа 15 Рио декларације гласи: „Ради заштите животне средине, државе ће, у складу са својим могућностима, широко примењивати приступ предострожности. Када постоји опасност од озбиљне или неповратне штете, недостатак потпуне научне извесности не сме се користити као разлог за одлагање примене исплативих мера ради спречавања деградације животне средине.“[69] Дакле, Рио декларација задржава основу широког тумачења и широке примене предострожности, али мере које треба предузети карактерише као „исплативе“. Оваква терминолошка разлика за собом повлачи извесне последице. Исплативост означава да, уз ресурсе које се за њихово спровођење улажу, те мере имају значајнији степен вероватноће да ће спречити наступање одређених штетних последица, у односу на формулацију „све могуће мере“ из Стокхолмске декларације. Међутим, овде се поставља питање да ли се одређене мере неће предузети уколико се процени да није исплативо предузети их. Чини се да се формулација исплативости мера одаљава од основне идеје предострожности, која подразумева предузимање мера и у условима неизвесности. Премда се „неизвесност“ код начела предострожности примарно односи на научна сазнања, то може бити примењиво и на неизвесност учинка мера које се предузимају. У пракси су сасвим могући случајеви у којима се не може са сигурношћу предвидети да ће предузимање одређених мера да спречи наступање последица. Примена ових мера, без обзира на неизвесност њиховог учинка, утолико је утемељенија када се узму у обзир вредности које се прокламују и штите овим декларацијама, а које су неодвојиво повезане са основним људским правима. Са друге стране, формулација „све могуће мере“, из Стокхолмске декларације, ближа је идеји предострожности. То подразумева укупност мера које изражавају могућност да спрече наступање нежељених последица. Притом, формулација „све могуће мере“ не односи се на то да се дословно примене све мере које одговарају конкретном случају, већ се

69 “Principle 15. In order to protect the environment, the precautionary approach shall be widely applied by States according to their capabilities. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent environmental degradation.” (United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992, Rio Declaration).

најпре односи на обим расположивих мера, које се не ограничавају по одређеном критеријуму, као што је то случај са исплативошћу. Држава, дакле, предузима све оне мере које претпостављају могућност да спрече наступање штетних последица.

Рио декларација је први међународни документ који је истовремено јасно одредио и приступ предострожности и процену утицаја на животну средину, премда не доводећи их у конкретну везу, али из њиховог места у декларацији, као и њихове формулације, може се уочити да је суштина њихове интеграције у декларацију слична. Начело предострожности је регулисано принципом 15, а процена утицаја на животну средину принципом 17. Принцип 17 је формулисан у потпуности у складу са предострожношћу, јер се спровођење процене ослања на могућност негативног утицаја на животну средину.

УНЕП је 1987. године објавио документ под називом „Goals and Principles of Environmental Impact Assessment". У самом документу даје се дефиниција процене утицаја на животну средину и изражава се општи карактер циљева и принципа, као и могућност разраде на националном, регионалном и међународном нивоу.[70] Документ је обухватио 3 циља и 13 принципа. Под циљевима, подразумевало се следеће:

1. Успоставити да се, пре доношења одлука од стране надлежног органа или органа о предузимању или одобравању активности које могу имати значајан утицај на животну средину, у потпуности узму у обзир еколошки ефекти тих активности.
2. Подстицати примену одговарајућих процедура у свим државама, у складу са националним законодавством и процесима одлучивања, путем којих се може остварити наведени циљ.
3. Подстицати развој реципрочних процедура за размену информација, обавештавање и консултације између држава у случајевима када предложене активности могу имати значајне прекограничне утицаје на животну средину тих држава.[71]

Принцип 4 прописује минимум садржине процене утицаја на животну средину:

1) опис предложене активности;
2) опис животне средине на коју активност може утицати, укључујући специфичне податке неопходне за идентификацију и процену утицаја предложене активности на животну средину;

70 Goals and Principles of Environmental Impact Assessment, *https://elaw.org/wp-content/uploads/archive/unep.EIA_.guidelines.and_.principles.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

71 *Ibid.*

3) опис практичних алтернатива, када је то примерено;
4) процену вероватних или потенцијалних утицаја предложене активности и алтернатива на животну средину, укључујући директне, индиректне, кумулативне, краткорочне и дугорочне ефекте;
5) идентификацију и опис мера које су на располагању ради спречавања, смањења или ублажавања негативних утицаја на животну средину предложене активности и алтернатива, као и процену тих мера;
6) навођење празнина у знању и неизвесности које могу настати приликом прикупљања потребних информација;
7) навођење да ли је вероватно да ће предложена активност или алтернативе утицати на животну средину друге државе или подручја ван националне јурисдикције;
8) кратак, нетехнички сажетак информација наведених у претходним тачкама.[72]

УНЕП је 2004. године сачинио и документ под називом „Environmental Impact Assessment and Strategic Environmental Assessment: Towards an Integrated Approach". Овај извештај обухвата примере добре праксе у области процене утицаја на животну средину и пружа смернице за овај поступак, укључујући опште, универзално примењиве елементе.[73]

На нивоу Европске уније, прва директива која се тиче процене утицаја на животну средину ступила је на снагу 1985. године (*Environmental Impact Assessment Directive 85/337/EEC*). Та директива је била измењена неколико пута, прилагођавајући се правцима развоја међународног права и права Европске уније, да би 2011. године, директива и њене измене биле кодификоване у нови правни акт који је тренутно на снази, а била је измењена 2014. године (*Directive 2014/52/EU*).[74]

Прва измена директиве догодила се 1997. године (*Directive 97/11/EC*), и та измена је била у складу са Конвенцијом о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту (*UN ECE Espoo Convention)*. Ова је измена значајна због повећања броја врста проје-

72 *Ibid.*

73 Доступно на: *https://wedocs.unep.org/items/1be6941b-45fb-4e45–918a-918d773b642c*, приступљено 20. 1. 2025.

74 Environmental Impact Assessment, *https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/environmental-assessments/environmental-impact-assessment_en*, приступљено 20. 1. 2026.

ката који су обухваћени и броја пројеката за које је обавезна процена утицаја на животну средину. Друга измена уследила је 2003. године (*Directive 2003/35/EC*), чиме су усклађене одредбе о учешћу јавности у одлучивању и приступу правди у питањима животне средине, у складу са Архуском конвенцијом (*Aarhus Convention on public participation in decision-making and access to justice in environmental matters*). Трећа измена из 2009. године (*Directive 2009/31/EC*) односила се на допуне анекса директиве о транспорту и складиштењу угљен-диоксида.[75] Европска комисија је 2012. године усвојила предлог за измену директиве из 2011. године (*Directive 2011/92/EU*). И на тлу Европске уније појавио се сличан проблем као у Сједињеним Америчким Државама, а то је административна преоптерећеност, а ова измена је, поред тога, имала и циљ да олакша процену потенцијалних утицаја. Измењена директива ступила је на снагу маја 2014. године, а државе су имале рок од 3 године да пренесу директиву у национална законодавства. У складу са овиме, државе чланице ЕУ дужне су да Европској комисији достављају статистичке податке о примени Директиве у својим државама на сваких 6 година. Ти извештаји обухватају број пројеката који су били предмет процене, просечно трајање и трошкове поступка.[76]

На нивоу ЕУ, процена утицаја је обавезна за пројекте као што су нуклеарне електране, ауто-путеви, брзе саобраћајнице, постројења за одлагање опасног отпада исл. За неке друге пројекте (путеви, туристички развој, заштита од поплава, канализација...), државе чланице ЕУ саме одлучују да ли ће се спровести процена на основу сваког појединачног случаја.[77] Овде се истовремено наводи да се разматра шири утицај, дакле и директан и индиректан, што је, као што је већ раније изложено, настало још у САД, као продукт широког тумачења судске праксе.

Путем Европске уније, институт процене утицаја на животну средину доспео је и у законодавства држава које су претендовале ка чланству у Европској унији, као и у законодавства држава чланица. Чланство у ЕУ условљено је детаљним процесом хармонизације националних законодавстава са стандардима и правом ЕУ, што је био случај и са институтима еколошког права. У Европској унији, заштита животне средине спада у групу такозваних подељених надлежности, уз важење принципа супсидијарности.[78]

75 *Ibid.*

76 *Ibid.*

77 *Ibid.*

78 Бојан Пајтић, "Одрживи развој и процена утицаја на животну средину", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду,* бр. 1/2012, 418.

3.3. Улога банкарског сектора у дометима начела предострожности

У завршном излагању, важно је указати на специфичну улогу коју банкарски сектор има у проширивању домета начела предострожности. Кроз цео рад се протеже процена утицаја на животну средину као типичан израз начела предострожности у савременим законодавствима. У периоду када се овај институт развијао на глобалном нивоу, Светска банка је одиграла веома важну улогу у том процесу, почевши од 1984. године, када је објавила свој документ „Политика и процедура за заштиту животне средине" (*Environmental Policy and Procedures*). Светска банка је овим документом у свој рад уврстила захтеве за израду студије утицаја на животну средину за крупне пројекте које финансира, те је стандардизовала ову праксу на глобалном нивоу. Њен утицај на овом плану био је веома важан за успостављање овог института у земљама у развоју.[79] Недуго затим, 1989. године, направио се корак напред, када је Светска банка успоставила Оперативну директиву о процени утицаја на животну средину (*EIA Operation Directive*). Она је била намењена запосленима у банци и садржала је опис процедура за примену процене утицаја на животну средину у предложеним пројектима, и пружила је специфичне приручнике за различите секторе.[80] Начело предострожности и данас проналази своје место у развоју нефинансијског извештавања у савременом компанијском праву, и улога банака и генерално инвеститора у том процесу, веома је важна. Данас се од банака очекује да интегришу *ESG* стандарде (еколошке, друштвене и управљачке факторе) у процес доношења одлука о инвестицијама, односно да се финансије усмере ка одрживом пословању, те да се води рачуна о ризицима које генеришу одређени пројекти чије је финансирање узето у разматрање.[81]

4. ЗАКЉУЧАК

На основу свега изложеног о начелу предострожности, превасходно можемо закључити да је у питању двозначно основно начело. Првенствено, на то указује његов развој у међународним правним

79 History of Environmental and Social Impact Assessments, *https://theenvironmentconsultant.com/2025/03/13/history-of-environmental-and-social-impact-assessments/#:~:text=Later%2C%20international%20institutions%20such%20as,with%20vulnerable%20communities%20and%20ecosystems.*, приступљено 20. 1. 2026.

80 EIA Timeline.

81 Добровољне смернице за јачање капацитета Удружења банака Србије и банака чланица за имплементирање *ESG* пракси и пракси одрживог финансирања, *https://www.ubs-asb.com/files/Guidelines.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

актима, где се у идејним цртама појављује у свим документима који су регулисали различита питања заштите животне средине, а његово место у самом систему начела еколошког права потврђују и касније теоријске анализе и поставке које су му биле посвећене. Са друге стране, његова природа и садржина одражавају примарну заштиту животне средине, односно предузимање мера и у недостатку потпуне научне утемељености о штетности одређених активности. У питању је начело које отвара широко поље примене, јер се као једини основ за његово активирање универзално поставља само постојање ризика.

Области заштите животне средине у којима се принцип предострожности први пут појавио биле су загађење ваздуха, на националном плану, и проблеми загађења мора на међународном плану. У том смислу, нарочито се као важна испоставља улога Немачке, која је у свом националном законодавству развијала основе предострожности кроз еколошке проблеме са којима се сама суочавала, а њено укључивање у формулисање међународноправне регулативе било је од нарочитог значаја да идеја предострожности постане основ за сарадњу међу државама у еколошким питањима. Проблем загађења ваздуха у Немачкој имао је дуготрајан и системски карактер, те је само решавање тог сложеног проблема било условљено приступом предострожности према свим другим могућим изворима загађења. Са друге стране, Немачка је од самог почетка била учесник конференција о заштити Северног мора, које су биле први корак развоја начела предострожности у међународноправном контексту, чиме је потврдила његову унутрашњу ефикасност. Свака међународноправна регулатива која је настајала временом овом начелу је приступала са нарочитом пажњом. У овом процесу најдаље је отишла Француска, у чијем правном систему је начело предострожности уставна категорија.

Закон о заштити животне средине Републике Србије предвиђа да се начело предострожности остварује путем процене утицаја на животну средину и коришћења најбољих расположивих и доступних технологија, техника и опреме. У формулацији идеје предострожности, још од почетка њеног развоја у Немачкој, коришћење најбољих расположивих и доступних технологија, технике и опреме, било је саставни део овог начела као његов основ, међутим, са проценом утицаја на животну средину ситуација је била нешто другачија. Овај институт се развијао паралелно са начелом предострожности на тлу Сједињених Америчких Држава, где је формули-

сан веома темељно и са одличним системом контроле, што је омогућило да се недостаци, који су се у пракси евентуално појављивали, релативно брзо отклоне. Процена утицаја на животну средину и начело предострожности први пут се доводе у везу у Декларацији из Рио де Жанеира, у коме се садржинско одређење процене утицаја ослањало на идеју предострожности. Како се међународноправно начело предострожности посредно довело у везу са проценом утицаја, која је у овом документу била дефинисана као национални инструмент, утолико се тиме развио основ за правну трансплантацију овог института, нарочито зато што је овде истакнута и наглашена потреба за сарадњом држава. Такође, уз ово је веома важно имати у виду и да су сви међународноправни документи, у било ком развоју идеје предострожности, истицали и неопходност научног истраживања. Дакле, иако се не захтева постојање пуне научне поузданости о штетном утицају, јако је важно да се подстичу истраживања како би се постигао највећи могући степен ефикасности предузетих мера. Ефикасност мера је, свакако, значајним делом у корелацији са степеном поузданости података до којих се дошло научним истраживањима, иако се, као што је већ речено, не захтева потпуност научне сигурности.

На основу свега, са правом се поставља питање да ли би институт процене утицаја на животну средину имао ефикасну правну трансплантацију да није било начела предострожности. Одговор је свакако потврдан, али уз важне нијансе. Наиме, процена утицаја на животну средину се испоставила као веома ефикасан и важан инструмент за контролу еколошких ризика на националном нивоу. Притом, важно је подсетити на чињеницу да се у литератури НЕПА спомиње као закон који је имао најшире домете у погледу правне трансплантације института из Сједињених Америчких Држава, из чега се јасно закључује да би до правне трансплантације процене утицаја на животну средину свакако дошло. Међутим, довођење института процене утицаја под окриље начела предострожности, као основног начела еколошког права, било је оно што му је дало универзалну прихваћеност. То значи да је, подстицањем сарадње на међународном плану, омогућено да се овај институт успешно имплементира и спроводи у другим националним законодавствима. Стога, начело предострожности треба посматрати као својеврсни нормативни оријентир, катализатор процеса правне трансплантације, који ће и у будућности бити носилац развоја универзалних института у праву заштите животне средине.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС,* бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др. закон, 72/2009 – др. закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – др. закон, 95/2018 – др. закон и 94/2024 – др. закон.

Пречишћене верзије Уговора о Европској унији и Уговора о функционисању Европске уније, Уговор о функционисању Европске уније, доступно на: *https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/ugovor_eu.pdf,* приступљено 19. 1. 2026, 128.

Charte de l'environnement de 2004, *https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/charte-de-l-environnement-de-2004*, приступљено 28. 6. 2026

National Environmental Policy Act of 1969, *https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-10352/pdf/COMPS-10352.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

The Hague Declaration (Ministerial Declaration of the Third International Conference on the Protection of the North Sea), *https://www.ospar.org/about/international-cooperation/north-sea-conferences/ministerial-declarations*, приступљено 28. 6. 2026.

The Bremen Declaration 1984 (Declaration of the International Conference on the Protection of the North Sea), *https://www.ospar.org/about/international-cooperation/north-sea-conferences/ministerial-declarations*, приступљено 28. 6. 2026.

The London Declaration 1987 (Second International Conference on the Protection of the North Sea London), *https://www.ospar.org/about/international-cooperation/north-sea-conferences/ministerial-declarations*, приступљено 28. 6. 2026.

Report of the United Nations Conference on the Human Environment, *https://digitallibrary.un.org/record/523249?ln=en&v=pdf#files*, приступљено 29. 6. 2026.

United Nations Framework Convention on Climate Change, *https://unfccc.int/process-and-meetings/united-nations-framework-convention-on-climate-change*, приступљено 28. 6. 2026.

United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992, Rio Declaration, *https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992*, приступљено 28. 6. 2026.

Литература:

Мирјана Дреновак Ивановић, *Еколошко право,* Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво, Београд 2021.

Мирјана Дреновак Ивановић, Сретен Ђорђевић, Бранислава Вучковић, Данијела Синђелић, Синиша Важић, *Практикум о примени еколошког права – студије случаја,* Правосудна академија и Мисија ОЕБС-а у Србији, Београд 2020.

Srđan Đorđević, Milica Torbica, Milica Župljanić, „Izvedenost pravnog načela“, Pravo – teorija i praksa, br. 10–12/2012, 81–94.

Љубица Комазец, Драгана Делић, “Економски и еколошки ефекти индустријске симбиозе – теоријске претпоставке и практична примена“, *Анали Економског факултета у Суботици,* вол. 50, 31/2014, 301–314.

David Marrani, „Reinforcing Environmental Rights: The French Charther for the Environment“, *Revista Europea de Derechos Fundamentales* 25/2015, 383–400.

Darko Nadić, “Princip predostrožnosti kao bazični princip ekološke politike“, Godišnjak Fakulteta političkih nauka 2/2008, 159–170.

Бојан Пајтић, “Одрживи развој и процена утицаја на животну средину“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду,* бр. 1/2012, 409–425.

Даница Попов, “Начела заштите животне средине у документима Уједињених нација, Европске уније и Закона о заштити животне средине Републике Србије“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду,* бр. 1/2012, 131–146.

Милан Рапајић, „Начела еколошког права са освртом на одрживи развој“, Драган Вујисић (ур.), *Савремено право у ери дигитализације и одрживог развоја,* Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2025, 43–66.

Detlef F. Sprinz, Andreas Wahl, *Reversing course: Germany's response to the challenge of transboundary air pollution,* Potsdam Institute for Climate Impact Research, Potsdam 1998.

Бојан Тубић, “Начело предострожности у међународном праву животне средине и међународној судској пракси“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду,* бр. 2/2014, 367–384.

Helmut Weidner, “Air pollution control policy in the Federal Republic of Germany“, Environment Protection Engineering 1/1986, вол. 12, 29–104.

Nicolas C. Yost, “The background and history of NEPA“, Albert M. Ferlo, Karin P.Sheldon, Mark Squillace (eds), *The NEPA Litigation Guide,* American Bar Association, Section of Environment, Energy and Resources, Chicago 2012, 1–21.

Добровољне смернице за јачање капацитета Удружења банака Србије и банака чланица за имплементирање *ESG* пракси и пракси одрживог финансирања, *https://www.ubs-asb.com/files/Guidelines.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

Environmental Impact Assessment, *https://www.environmental-auditing.org/media/5371/wgea_impact-assassement_isbn-ok.pdf,* приступљено 19. 1. 2026

1988 Article on NEPA: Past, Present, and Future, *https://www.epa.gov/archive/epa/aboutepa/1988-article-nepa-past-present-and-future.html,* приступљено 19. 1. 2026.

The National Environmental Policy Act (NEPA): Background and Implementation, *https://www.congress.gov/crs_external_products/RL/PDF/RL33152/RL33152.10.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

EIA Timeline, *https://www.iisd.org/learning/eia/eia-essentials/timeline/*, приступљено 19. 1. 2026.

Precautionary Approach, *https://www.cbd.int/marine/precautionary.shtml*, приступљено 28. 6. 2026.

Goals and Principles of Environmental Impact Assessment, *https://elaw.org/wp-content/uploads/archive/unep.EIA_.guidelines.and_.principles.pdf*, приступљено 20. 1. 2026.

Environmental Impact Assessment and Strategic Environmental Assessment: Towards an Integrated Approach, *https://wedocs.unep.org/items/1be6941b-45fb-4e45–918a-918d773b642c*, приступљено 20. 1. 2025.

Environmental Impact Assessment, *https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/environmental-assessments/environmental-impact-assessment_en*, приступљено 20. 1. 2026.

History of Environmental and Social Impact Assessments, *https://theenvironmentconsultant.com/2025/03/13/history-of-environmental-and-social-impact-assessments/#:~:text=Later%2C%20international%20institutions%20such%20as,with%20vulnerable%20communities%20and%20ecosystems.*, приступљено 20. 1. 2026.

Ivona Ž. ILIĆ*

THE ROLE OF THE PRECAUTIONARY PRINCIPLE IN THE LEGAL TRANSPLANTATION OF AN ENVIRONMENTAL LAW INSTITUTION

Summary

The precautionary principle, as one of the foundational principles of environmental law, is grounded in the idea that the state is under a duty to adopt measures aimed at environmental protection where there is a risk that a particular activity may cause environmental harm, even in the absence of full scientific certainty that such harm will occur. Although the underlying idea of precaution can be found across legal instruments governing various aspects of environmental protection, its transformation into a general principle of environmental law followed a distinctive trajectory, from German law to international legal instruments, in which it was further elaborated and defined.

At the same time, environmental impact assessment developed in the United States as a legal mechanism capable of responding comprehensively to the need to reconcile social development with environmental protection. Owing to its effectiveness and broad practical reach, this mechanism proved particularly suitable for implementation in national legal systems, and its transplantation through international law consequently met with wider acceptance. Today, the precautionary principle is reflected in environmental impact assessment and in the use of best available technologies, techniques, and equipment.

This paper offers a comparative analysis of the development of the precautionary principle and environmental impact assessment, and examines the significance of the precautionary principle for the successful legal transplantation of environmental impact assessment. Finally, it provides an overview of the distinctive role played by the banking sector in linking the precautionary principle and environmental impact assessment into a unified concept.

Keywords: *precautionary principle. – environmental impact assessment. – environmental law. – Rio Declaration.– NEPA.– EIA.*

Рад приспео / Paper received: 28. 1. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 30. 1. 2026.

* Third-year undergraduate student at the University of Belgrade – Faculty of Law, email address: *ilicivonapf@gmail.com*.

This paper was awarded by the Alan Watson Foundation as the best student paper on the topic of legal transplants for the academic year 2025/2026.

Ljubica KANDIĆ

AN ATTEMPT AT NORMATIVE REGULATION OF THE ASSEMBLY'S POSITION DURING THE TIME OF DEFENDERS OF THE CONSTITUTION*

Translation and introduction: Emilija Arsić**

One of the prominent figures in the field of legal science and higher education in Serbia during the second half of the 20th century was Professor Ljubica Kandić (1925–2019). Born in Berane as Ljubica Milošević, she dedicated her entire academic and professional career to the University of Belgrade Faculty of Law. After completing her undergraduate, master's, and doctoral studies there, she began teaching at the faculty in 1950. She specialised in teaching General History of State and Law and co-authored a textbook on this subject. Alongside Professor Ratko Marković, she conducted important research on the history of Serbian constitutionalism. From 1987 to 1989, she served as the Dean of the Faculty of Law at the University of Belgrade. During her tenure, the faculty building was expanded with new annexes that provided much-needed office space and a representative conference hall, all while preserving the building's historic exterior. Her lasting impact on legal education and scholarship in the region remains influential, reflecting her dedication to the development of legal institutions and the education of future generations of lawyers. Professor Kandić played a significant role in the founding of several law faculties across Yugoslavia, including those in Novi Sad, Niš, Kragujevac, Priština, Skopje, and Podgorica.

---

* Originally published as др Љубица Кандић, „Покушај нормативног регулисања положаја скупштине за време уставобранитеља", *Анали Правног факултета у Београду*, 1/1987, 35–48.

** The translator and author of the introduction is a second-year student at the University of Belgrade Faculty of Law, emilijaarsic@yahoo.com

The work of Ljubica Kandić represents an important contribution to the study of constitutional and political development in Serbia in the first half of the nineteenth century, offering a systematic and critical analysis of attempts to normatively regulate the position of the National Assembly during the period of the Defenders of the Constitution. The author demonstrates that defining the legal status of the Assembly was not merely a technical institutional issue. Rather, it represented a central point of tension between the idea of popular representation and the actual distribution of political power. This question is further situated within the broader context of the development of constitutionalism and political culture.

The particular value of this study lies in its ability to link normative proposals with their political and social context, thereby exposing the gap between formal legal solutions and political practice. By examining both unsuccessful and partially realised attempts to regulate the Assembly's position, the author sheds light on the mechanisms through which the Defenders of the Constitution sought to retain control over decision-making while formally acknowledging the role of popular representatives. It should also be noted that, during this period, important assemblies were traditionally convened on significant religious holidays, from which they often derived their names; accordingly, both the Saint Andrew's Assembly and the Saint Peter's Day Assembly were named in accordance with this custom.

On the whole, this text provides a valuable analytical framework for understanding the limitations of representative institutions in nineteenth-century Serbia and serves as a relevant reference point for further research.[1]

1 For a biographical note on Professor Kandić, see: Sima Avramović, "Ljubica Kandić (1925–2019)", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu,* vol. 68, br. 1/2020, 236–238.

др Љубица Кандић,

редовни професор Правног факултета у Београду

ПОКУШАЈ НОРМАТИВНОГ РЕГУЛИСАЊА ПОЛОЖАЈА СКУПШТИНЕ ЗА ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА

Положај скупштине нормативно је одређен тек на Светоандрејској скупштини када је донет закон о скупштини. Међутим, било је покушаја да се то учини, или посебним предлозима који нису имали форму законског предлога, или пројектима и законом о скупштини, или уставним нацртима. Већина таквих предлога није прошла законску процедуру и више су интересантни као размишљања њихових аутора о месту и положају скупштине у постојећем систему власти и као одраз времена и политичких схватања која су постојала у време настајања таквих предлога. Два предлога закона о скупштини прошла су одговарајућу законску процедуру: то су пројект закона о скупштини из 1848, иницира захтевима народних депутата на Петровској скупштини и закон који је донет на Светоандрејској скупштини.

У српској историографији није посвећена одговарајућа пажња њиховој правној интерпретацији иако постоји одговарајући интерес у правној науци за таквом обрадом. Наравно, није могућа стриктна формално правна анализа поменутих текстова без разматрања претпоставки које су утицале на њихове иницијаторе да сачине такве предлоге.

Уставобранитељски период је познат, између осталог, и по томе што се доста радило на организовању и усавршавању механизма државне власти. Да поменемо уставне нацрте Матије Бана и Фрање Заха, Хаџићева размишљања о организацији државне власти, као и рад Илије Гарашанина и поменути пројекат закона о скупштини из 1848. и закон о скупштини из 1858, 1859. и др.

За време уставобранитеља, као што је познато, одржан је релативно мали број скупштина, али већина предлога о уставном уређењу Србије није мимоишла правно одређивање положаја скупштине. У покушајима уставног или законског одређивања положаја скупштине било је лутања и несхватања процеса који су се одвијали у Србији, претеривања и неадекватног одређивања положаја скупштине, но

Dr Ljubica Kandić,

Professor of the Faculty of Law in Belgrade

AN ATTEMPT AT NORMATIVE REGULATION OF THE ASSEMBLY'S POSITION DURING THE TIME OF DEFENDERS OF THE CONSTITUTION

The legal position of the Assembly was not normatively regulated until the Saint Andrew's Assembly, when the Law on the Assembly was adopted. However, there had been earlier attempts to do so, either through special proposals that did not take the form of legislative bills, or through projects, laws concerning the Assembly, or constitutional drafts. Most of these proposals did not pass through the formal legislative procedure and are more interesting as reflections of their authors' views on the place and role of the Assembly within the existing system of government, and as expressions of the political thought and context of the time in which they were created. Two proposals for laws on the Assembly passed through the appropriate legal procedure: the draft law on the Assembly from 1848, initiated by demands of the people's deputies at the Saint Peter's Day Assembly, and the law adopted at the Saint Andrew's Assembly.

In Serbian historiography, not enough attention has been paid to the legal interpretation of these proposals, although there is appropriate interest in legal scholarship for such an analysis. Naturally, a strict formal-legal analysis of the mentioned texts is not possible without considering the assumptions that prompted their initiators to formulate such proposals.

The period of the Defenders of the Constitution is known, among other things, for its intensive work on organising and perfecting the mechanisms of state power. One may mention the constitutional drafts of Matija Ban and František Zach, Hadžić's reflections on the organisation of state authority, as well as the work of Ilija Garašanin and the already mentioned draft law on the Assembly from 1848 and the Assembly laws from 1858, 1859, and others.

As is known, relatively few assemblies were held during the time of the Defenders of the Constitution, but most of the proposals regarding the constitutional structure of Serbia did not fail to address the legal determination of the Assembly's position. In attempts at constitutional or legal determination of the Assembly's position, there were misunderstandings and misperceptions of the processes unfolding in Serbia, exaggerations,

заједничко је било за готово све предлоге и законе да су скупштину третирали као институцију која би била или равнотежа постојећим врховним органима власти, или би имала предност над кнезом, односно совјетом.

Предлози о правном регулисању положаја скупштине и уставни нацрти сукцесивно су се појављивали од 1841. до 1858. године. Први предлог сачинио је Сима Милутиновић Сарајлија 1841. године. Затим Фрањо Зах 1847. године, чини нацрт устава, па пројекат закона о скупштини 1848. и закон о скупштини 1858.

Предлог С. Милутиновића Сарајлије[1] под насловом „Основ или план подпуни и совершени чисто србскога Народничества сочињен од Симе Милутиновића Сарајлије у Видину 4. јунија 1841. г."[2] је први предлог о регулисању положаја скупштине или како је он назива „србско народничество". Овај предлог углавном изражава његово лично схватање о организацији државне власти у Србији тога времена и његово схватање о скупштини као органу власти. С. Милутиновић Сарајлија у свом предлогу наводи разлоге због којих треба уградити скупштину у постојећи систем власти. У контексту тих размишљања третира питање састава, организације и надлежности скупштине. Милутиновић истиче скупштину у први план и даје јој најистакнутије место у систему власти. Скупштина је не само арбитар у сукобима између кнеза и совјета, него њене одлуке обавезују и један и други орган власти. Јасно се види из поменутог текста да С. Милутиновић није поборник бирократске и олигархијске власти, било да је у питању кнез или совјет[3], што очигледно није било у складу са официјелном политиком уставобранитеља који су преко совјета настојали да ограниче кнежеву власт.

Скупштина би према овом предлогу била састављена од изабраних депутата (изабраника). Сваки округ бирао би по 12 разумних и поштених депутата који нису смели имати никакву функцију у Правитељству. Изабрани депутат мора бити породичан човек преко 25

1 Текст овог документа објавио је Јован Милићевић у *„Зборнику Филозофскоī факултета"* књ. X-1, Београд 1968, 351.

2 С. М. Сарајлија, противник династије Обреновића, припадао је уставобранитељској групи од момента њиховог груписања и активно учествовао у политичкој борби коју су уставобранитељи водили против династије Обреновића. Милутиновић је 1840. г. морао да бежи код Турака у београдску тврђаву. Убрзо је емигрирао у Турску заједно са 40 уставобранитељских првака. Задржао се у Видину и ту је настао поменути предлог о скупштини.

3 Јован Милићевић истиче тезу да је С. Милутиновић био за стару самоуправу, па и у скупштини види самоуправну институцију. Уставобранитељска идеологија Симе Милутиновића Сарајлије. *„Зборник Филозофскоī факултета"*, књ. X-1, Београд, 383.

and inadequate determinations of the Assembly's role. However, what was common to almost all proposals and laws was that they treated the Assembly as an institution that would either serve as a counterbalance to the existing supreme organs of power or take precedence over the Prince and the Council.

Proposals for the legal regulation of the Assembly's position and constitutional drafts appeared successively from 1841 to 1858. The first proposal was made by Sima Milutinović Sarajlija in 1841. Then, in 1847, František Zach drafted a constitution, followed by the 1848 draft law on the Assembly, and the 1858 law on the Assembly.

The proposal by S. Milutinović Sarajlija,[1] titled "The Basis or Plan for the Complete and Perfectly Pure Serbian Nationhood, Composed by Sima Milutinović Sarajlija in Vidin, 4 June, 1841"[2], was the first proposal concerning the regulation of the Assembly's position, or, as he termed it, "the Serbian Nationhood". This proposal primarily reflects his personal understanding of the organisation of state power in Serbia at the time and his vision of the Assembly as a government organ. Milutinović outlined the reasons why the Assembly should be incorporated into the existing governmental system. In the context of these reflections, he addressed the composition, organisation, and jurisdiction of the Assembly. He placed the Assembly in the foreground, assigning it the most prominent role in the system of power. The Assembly would act not only as an arbiter in conflicts between the Prince and the Council, but its decisions would also be binding for both institutions. It is clear from the text that S. Milutinović was not a supporter of bureaucratic or oligarchic rule, whether in the form of the Prince or the Council,[3] which clearly ran contrary to the official policy of the Defenders of the Constitution, who sought to limit the Prince's authority through the Council.

According to this proposal, the Assembly would consist of elected deputies. Each district would elect twelve honest and reasonable deputies who were not allowed to hold any government position. A deputy had to be a family man, over the age of 25, and a native resident. Civil servants

1 The text of this document was published by Jovan Milićević in the *Proceedings of the Faculty of Philosophy*, vol. X–1, Belgrade 1968, 351.

2 S. M. Sarajlija, an opponent of the Obrenović dynasty, belonged to the Defenders of the Constitution group from the moment of their formation and actively participated in the political struggle the Defenders waged against the Obrenović dynasty. In 1840, Milutinović had to flee to the Belgrade Fortress under Ottoman control. Soon after, he emigrated to Turkey together with 40 leading members of the Defenders. He stayed in Vidin, where the mentioned proposal regarding the assembly was created.

3 Jovan Milićević puts forward the thesis that S. Milutinović favored the old system of self-government, and thus views the assembly as an institution of self-government. The "Constitutional Defender" (Ustavobranitelj) Ideology of Sima Milutinović Sarajlija. Proceedings of the Faculty of Philosophy, Vol. X–1, Belgrade, 383.

година старости и староседелац. Чиновници нису могли учествовати у њиховом избору. Депутати су добијали писмено пуномоћје, а сами су морали дати писмену изјаву на „верно и свагдашње чување и творење ползе народне". Иако изабрани, депутати су остајали у функцији доживотно, изузев у случају „њихове крајње озбиљске или случајне слабости и невоље", када би на њихово место по истој процедури из истог округа били бирани други депутати. Летимичан поглед на текст који се односи на састав скупштине указује на нелогичан став аутора да повеже изборност и наследност. У многим буржоаским земљама у то време постојали су дводомни буржоаски парламенти са наследним и бираним посланицима, али нигде није постојала оваква комбинација изабраних и наследних посланика. Међутим, за С. Милутиновића изабрани депутат сељак из народа, па макар биран и доживотно, био је одговарајућа брана кнезу и совјету у њиховим настојањима да неограничено владају.

Интересантна су Милутиновићева размишљања о организацији скупштине. Скупштина не би заседала у пленуму већ свака три месеца заседала би четвртина депутата. (Ако би скупштина имала 204 депутата, 51 депутат био би у заседању 3 месеца). Само за време заседања, депутати би добијали дневницу од једног дуката, као и путне трошкове за онолико дана колико би провели на путу. Депутати у заседању имали би канцеларију у којој би радили: четири писара, два секретара, један управитељ и начелник канцеларије. Поменута лица имала су право одлучивања као и депутати, али су и они морали имати личне и моралне квалитете депутата. Депутати у заседању бирали су коцком председника између себе. Његов мандат трајао би четири месеца и није могао бити поново биран, док се сви депутати не промене на тој функцији. Председник отвара и затвара скупштину беседом. Скупштина није имала посебних одбора, али се пре заседања, у канцеларији водила расправа о питањима која ће бити предмет одлучивања на скупштини. Одлуке се на заседању (1/4 посланика) доносе једногласно. Уколико је депутат оптужен да ради против устава и поретка, скупштина би га осуђивала на смртну казну и сама би је извршавала (био би у гроб жив закопан). За остала дела депутати су ишли на суд.

Много нелогичности има и у овом делу о организацији скупштине. Са правом се може поставити питање зашто се скупштина, односно депутати, деле на четири дела. По којем критеријуму се саставља четвртина делегата? Зашто административно особље које ради у канцеларији скупштине има статус депутата? Но, најапсурдније од свега је могућност да скупштина у наведеним делима сама изриче и извршава казну према оптуженим депутатима.

Дотадашња организација скупштине у Србији очигледно није била узор С. Милутиновићу приликом израде његовог предлога.

were not allowed to participate in the elections. Deputies would receive written credentials, and in turn would provide a written pledge "to faithfully and always protect and promote the public good". Although elected, deputies would serve for life, except in cases of "serious or accidental infirmity or misfortune", in which case new deputies would be elected from the same district using the same procedure. A brief review of the text concerning the composition of the Assembly reveals the author's illogical attempt to combine election with hereditary principle. In many bourgeois countries of that time, there were bicameral parliaments with hereditary and elected members, but nowhere was there such a combination of elected and hereditary mandate deputies. However, for Milutinović, an elected peasant deputy from among the people – even if elected for life – was an appropriate counterweight to the Prince and the Council in their efforts to rule without limits.

Milutinović's thoughts on the organisation of the Assembly are also interesting. The Assembly would not convene in plenary, but every three months, a quarter of the deputies would sit in session (i.e., if there were 204 deputies, 51 would be in session for a period of three months at a time). Only during the session would deputies receive a per diem of one ducat and travel expenses for the days spent on the road. Deputies in session would work in an office that employed four clerks, two secretaries, a manager, and a chief of the office. These individuals had the same decision-making authority as the deputies, but were also required to meet the same personal and moral standards. Deputies would elect their president by drawing lots. His mandate would last four months and could not be renewed until all deputies had served in that role. The president would open and close the Assembly with a speech. The Assembly would not have special committees, but debates on the issues to be decided would be held in the office before the session. Decisions at the session (by one-fourth of the deputies) were to be made unanimously. If a deputy was accused of acting against the constitution and order, the Assembly would sentence him to death and carry out the execution itself (he would be buried alive). For other offenses, deputies were subject to trial in court.

There are many illogical elements in this part of the proposal concerning the organisation of the Assembly. It is legitimate to ask why the Assembly (i.e., the deputies) should be divided into four parts. What criteria determine the composition of one-quarter of the delegates? Why does the administrative staff working in the Assembly office have the same status as deputies? But the most absurd aspect of all is the Assembly's ability to both sentence and execute capital punishment against its own members.

The previous organisation of the Assembly in Serbia clearly did not serve as a model for Milutinović when creating his proposal. Assemblies

Скупштине је раније по правилу сазивао кнез, отварао их и закључивао беседом. Сви депутати заседали су у пленуму, без обзира да ли су бирани или су по другом основу учествовали у раду скупштине. С обзиром на поменуте чињенице, тешко је прихватљива теза да је његова концепција скупштине продужетак идеје о скупштини као старој самоуправној институцији[4].

Значајан део овог предлога посвећен је процедури доношења одлука на скупштини. Истина, у предлогу није таксативно наведена посебна надлежност скупштине, али ниједна појединачна одлука совјета или кнеза као ни одлука којој постоји сагласност оба органа, није могла да се спроведе у цело уколико се скупштина не сагласи. У процедури одлучивања предвиђена је могућност да скупштина може три пута узастопце одбити предлог поменутих органа, након чега би предлог био пуноважан. Предлози који потичу од скупштине а упућени су кнезу или совјету на мишљење, не могу бити одбијени ни после три узаступна враћања скупштини. Неприкосновеност скупштине у одлучивању ставља је у први план као органа државне власти.

Овај предлог, као што је већ речено, није био предмет разматрања нормативног регулисања, а није вршио ни одређени утицај на касније предлоге и законе о скупштини. Међутим, он је интересантан не само као први посебан предлог о положају скупштине који је везан за име човека који је био поборник поштовања устава и који је припадао уставобранитељској групи, али није био уставобранитељски идеолог, јер су се његова размишљања о уређењу Србије дијаметрално разликовала од идеја уставобранитељских првака. Према томе, С. Милутиновић је овим предлогом изражавао пре свега своје лично виђење унутрашњег уређења српске државе у којем је скупштини дао најистакнутије место. С. Милутиновић је заорао бразду каснијем нормативном регулисању положаја скупштине и њеном све значајнијем положају. Његов предлог на нов начин разрешава постојеће политичке несугласице. Он је народним представницима наменио значајну улогу у разрешавању тих сукоба. Очигледно много већу улогу него што су они у том политичком тренутку могли имати.

II

Други документ у којем је одређен положај скупштине потиче из 1847. године и везан је за име Фрање Заха[5]. У свом нацрту устава

4 Ј. Милићевић, оп. цит., 383.

5 Ф. Зах је дошао у Србију 1843. г. Обављао је разне дужности у Србији и ударио је темељ стручном војном образовању. Био је генерал и министар војске. Завршио је правни факултет и учествовао у политичком животу Србије. Текст овог нацрта сачуван је у целини. Архив СРС, Фонд И. Гарашанина, 225.

were previously convened by the Prince, who also opened and closed them with a speech. All deputies sat in plenary sessions, regardless of whether they were elected or participated on other grounds. Given these facts, it is difficult to accept the thesis that his concept of the Assembly was a continuation of the idea of the Assembly as an old self-governing institution[4].

A significant part of this proposal is dedicated to the procedure for decision-making in the Assembly. Although the proposal does not explicitly state the specific jurisdiction of the Assembly, no individual decision of the Council or the Prince – even if agreed upon by both – could be implemented in full without the Assembly's consent. The decision-making procedure envisioned that the Assembly could reject a proposal from the Prince or Council three times consecutively: (if repeated) afterwards, the proposal would become valid. However, proposals originating from the Assembly and submitted to the Prince or Council for opinion could not be rejected, even after three returns. The Assembly's inviolability in decision-making positioned it as the foremost state institution.

As already mentioned, this proposal was never discussed or formally adopted, nor did it have a direct influence on subsequent proposals or laws on the Assembly. Nonetheless, it is significant not only as the first specific proposal concerning the Assembly's position, associated with a man who was an advocate of constitutionalism and part of the Defenders of the Constitution group – though not one of its ideologues, as his views on Serbia's political organisation were in stark contrast to those of the leading Defenders of the Constitution. Therefore, through this proposal, S. Milutinović expressed above all his personal vision of Serbia's internal political structure, in which he gave the Assembly a most prominent role. His proposal paved the way for the later normative regulation of the Assembly and its growing importance. His ideas offered a new way of resolving ongoing political disagreements, assigning the representatives of the people a much greater role than they were realistically able to assume at that political moment.

II

The second document in which the position of the Assembly is defined dates from 1847 and is associated with the name of František Zach.[5]

4 J. Milićević, op. cit., 383.

5 F. Zach came to Serbia in 1843. He held various positions in Serbia and laid the foundations for professional military education. He was a general and Minister of the Army. He graduated from the Faculty of Law and participated in Serbia's political life. The full text of this draft is preserved. Archives of the Socialist Republic of Serbia (SRS), Personal Fond of I. Garašanin, 225.

Ф. Зах је посебну пажњу посветио врховним органима државне власти. Он мења или допуњава одредбе устава од 1838. године[6]. Значајно место у систему власти по овом нацрту добила је скупштина. Ф. Зах је сматрао да би поновно увођење скупштине довело до већег утицаја народа на правитељство, јер по његовом мишљењу, совјет не може заменити скупштину, зато је његова критика устава из 1838. године усмерена на многа питања из организације и делатности постојећег совјета. Но, иако је сигуран да је Србији као уставној монархији потребна скупштина, он је свестан да она не може бити организована као модеран буржоаски парламент, зато је у недоумици: а) од којих се чланова има скупштина саставити; б) ко ће бирати чланове скупштине; в) која су својства скупштине и г) колико ће се пута и у којим случајевима састајати.

У погледу организације Ф. Зах предлаже две алтернативе: или поделу скупштине на два дома или једнодомну скупштину која би се звала „Општа народна скупштина".

Уколико би била прихваћена алтернатива да скупштина буде подељена на два дома – горњи и доњи – Зах уводи неке принципе за избор односно именовање посланика. Горњи дом би био састављен од високих државних функционера. У њему би учествовали сви чланови совјета (њих 17); четири попечитеља, чланови кабинета који нису попечитељи; митрополит и три владике; пет судија врховног суда; председник апелационог суда; помоћници попечитеља иностраних и унутрашњих дела; начелник санитета; ректор лицеја; по један професор Филозофског факултета и правословних наука и по један најстарији чиновник из попечитељства правосуђа, просвете и финансија. Доњи дом би био састављен од изабраних депутата и депутата који улазе по функцији или звању. Из сваког среза бирало би се по пет кметова (270). Из вароши, по правилу, по један депутат изузев Београда који би бирао три депутата, Јагодина и Смедерево два депутата (30). Депутати који би улазили по функцији и звању су: 17 окружних начелника; затим из сваког среза по један свештеник изабран од среског свештенства (54); па по један учитељ из сваког округа које именује попечитељ просвете у споразуму са попечитељем унутрашњих дела (17); сви председници окружних судова (17); председник београдског варошког суда и два чиновника из финансијске струке које попечитељ финансија именује, и на крају, начелник војног гарнизона.

Уколико би скупштина била једнодомна онда би се неки чланови могли изоставити, а у случају поделе, кнез би имао право да именује још неке чланове.

6 Љубица Кандић, „Необјављени нацрти устава у Србији у првој половини XIX века" *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 5/6, Београд 1972,781–785.

In his draft constitution, F. Zach devoted particular attention to the highest organs of state power. He also modified or supplemented the provisions of the 1838[6] Constitution. In this draft, the Assembly occupied a significant place within the system of government. Zach believed that reintroducing the Assembly would increase the people's influence over the government, as in his view, the Council could not replace the Assembly. His criticism of the 1838 Constitution was therefore aimed at many aspects of the organisation and functioning of the existing Council. However, although he was certain that Serbia, as a constitutional monarchy, needed an Assembly, he was aware that it could not be organised as a modern bourgeois parliament. Thus, he was uncertain about: a) who would comprise the Assembly; b) who would elect its members; c) the characteristics of the Assembly; and d) how often and under what circumstances it would convene.

Regarding its organisation, Zach proposed two alternatives: either a bicameral Assembly or a unicameral one called the "General National Assembly".

If the bicameral option were adopted – divided into an upper and lower chamber – Zach introduced certain principles for electing or appointing deputies. The upper chamber would consist of high-ranking state officials. Its members would include all Council members (17); four ministers; cabinet members who were not ministers; the metropolitan and three bishops; five Supreme Court judges; the president of the Court of Appeals; assistants to the ministers of foreign and internal affairs; the head of the health department; the rector of the Lyceum; one professor each from the Faculty of Philosophy and the Faculty of Theology; and the most senior official from the ministries of justice, education, and finance each. The lower chamber would consist of elected deputies and deputies who entered by virtue of their office or title. Each district (*srez*) would elect five village headmen (totaling 270). From each town, one deputy would typically be elected – except Belgrade, which would elect three, and Jagodina and Smederevo, which would each elect two (30 total). Deputies by office or title included: 17 district chiefs; one priest from each district elected by the district clergy (54); one teacher from each district, appointed by the Minister of Education in agreement with the Minister of the Interior (17); all district court presidents (17); the president of the Belgrade town court; two financial officials appointed by the Minister of Finance; and finally, the commander of the military garrison.

If the Assembly were unicameral, some members could be omitted, and in the bicameral case, the Prince would have the right to appoint additional members.

6 Ljubica Kandić, Необјављени нацрти устава у Србији у првој половини XIX века [Unpublished Constitutional Drafts in Serbia in the First Half of the 19th Century], *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, no. 5–6, Belgrade 1972, 781–785.

Има се утисак да је Фрањо Зах одређивао састав дводомне скупштине по једном логичном плану. Предвидео је горњи дом са релативно малим бројем депутата, али са огромним утицајем, јер су у њему седели највиши државни функционери. Доњи дом је имао готово шест пута више посланика, од којих преко 300 изабраних, но равнотежу доњем дому чинили су именовани депутати. Истакнемо ли податак да је за један број именованих депутата била потребна сагласност попечитеља унутрашњих дела, као и да је кнез могао именовати један број депутата, онда постаје јаснија његова концепција о положају и месту скупштине у систему власти. Ф. Зах није предвидео међусобни однос домова нити његову надлежност, већ надлежност скупштине у целини.

Надлежност скупштине по овом нацрту је доста скучена. Она је одлучивала о порезу, подносила кнезу народне молбе и жалбе које су се тицале пореза и неких питања из унутрашње политике. Одобравала је законе који су се сматрали основом државног уређења. На пример, устав не би могао ступити на снагу уколико га скупштина не би одобрила. Према томе, скупштина по овом нацрту није постала неприкосновени законодавни орган власти. Истина, она је иницирала доношење неких закона и одобравала најзначајније законе, али није била замишљена као оперативно законодавно тело које би заседало према потреби и чија би основна делатност била законодавна. По овом нацрту скупштина би се састајала једанпут годишње, а уколико то није могуће, онда једанпут у три године. Јавност рада, по Заху, била би одлика скупштинског рада, што је у оно време представљало напредну одредбу.

Иако је Ф. Зах желео да скупштина буде ослонац кнезу и противтежа совјету, он јој није дао адекватан значај, па се таква скупштина није могла супротставити совјету који је и по овом нацрту остао значајан орган државне власти. Захов концепт о скупштини није одговарао нити се могао применити у тадашњим условима у Србији. Његову идеју о дводомној скупштини, а посебно о саставу домова, није прихватио ни кнез, ни совјет, а поготову не народне масе. Захова скупштина овако састављена врло брзо би се претворила у бирократско тело, јер из њеног састава није био искључен ниједан значајнији функционер, било да учествује у раду горњег или доњег дома. Уосталом и Зах је имао многе дилеме поводом одређивања положаја скупштине у свом уставном нацрту.

Уставним нацртом као и претходним уставима, тешко је било одређивати уставни положај скупштине при постојећој уставној организацији државне власти. Увођењем скупштине реметила би се каква-таква равнотежа између кнеза и совјета. За оба ова органа скупштина је представљала опасност, јер се није увек могло предвидети како ће реаговати депутати. Некада је њихов револт био ствар-

It appears that František Zach designed the bicameral Assembly's composition according to a logical plan. The upper chamber, though relatively small in number, would hold significant influence, as it was composed of the highest state officials. The lower chamber had nearly six times more deputies, over 300 of whom were elected, but the appointed deputies served as a counterbalance. Notably, for some appointed deputies, the consent of the Minister of the Interior was required, and the Prince could appoint others as well – making Zach's concept of the Assembly's role and place within the state apparatus clearer. Zach did not define the relationship between the two chambers, only the Assembly's authority as a whole.

That authority was rather limited. The Assembly was to decide on taxation, submit popular petitions and complaints to the Prince regarding taxation and certain internal matters, and approve laws deemed foundational to the state structure. For example, the constitution could not take effect without the Assembly's approval. Thus, the Assembly was not envisioned as an inviolable legislative body. Although it could initiate and approve some important laws, it was not meant to function as an active legislative institution meeting regularly and focused primarily on lawmaking. According to Zach's draft, the Assembly would convene once a year, or at least once every three years. Public access to its work, as envisioned by Zach, was a progressive provision for the time.

Although Zach wanted the Assembly to serve as a support to the Prince and a counterbalance to the Council, he did not assign it sufficient importance. As such, this Assembly could not oppose the Council, which, even under this draft, remained a dominant organ of state power. Zach's concept of the Assembly did not fit Serbia's political realities at the time. Neither the Prince nor the Council – nor, most importantly, the general population – accepted his idea of a bicameral Assembly, particularly its composition. An Assembly structured in such a way would quickly turn into a bureaucratic body, since nearly every important official would be included in either chamber. Indeed, Zach himself had many doubts when defining the Assembly's role in his draft.

As with previous constitutions, it was difficult to define the Assembly's constitutional status under the existing organisation of state power. Introducing the Assembly would disrupt the fragile balance between the Prince and the Council. Both saw the Assembly as a potential threat, since it was impossible to predict how the deputies might behave. At times, their rebellion genuinely reflected popular dissatisfaction; at others, manipulated deputies sided with one organ of power over the other.

ни израз народног незадовољства, а некада су се манипулисани депутати стављали на страну једног или другог органа власти.

Овај уставни нацрт такође није прошао законску процедуру и остао је као предлог у покушају нормативног регулисања положаја скупштине.

III

Први пројекат закона о скупштини од 1848. године везан је за Петровску скупштину. Било је потребно скоро пола века од првог устанка до Петровске скупштине да се посебним законом регулише положај скупштине. Не упуштајући се овом приликом у објашњавање политичких претпоставки које су довеле до овог законског пројекта, сматрамо да је најзначајнија тековина Петровске скупштине управо поменути законски пројекат. Пројекат је прошао ондашњу одговарајућу законску процедуру која је текла од момента подношења предлога од стране депутата скупштини, па преко комисије која је разматрала предлоге депутата по окрузима, до изјашњавања совјета и кнеза о предлозима комисије и каснијег обавештавања скупштине о пројекту закона.

Пројекат закона о скупштини има три главе: 1. састав и надлежност; 2. унутрашње устројство и начин рада скупштине; 3. избор народних посланика. Свака глава има одговарајући број чланова а цео пројекат закона 42 члана. Мада је комисија која је састављала пројекат закона извршила поделу материје по главама, може се уочити да није извршена стриктна подела одредаба како је назначено, већ се испреплићу одредбе све три главе.

Скупштина је по овом пројекту састављена само од изабраних посланика. Сваки срез и округ бирали су по једног посланика. У окружним варошима избор се вршио непосредно, а по срезовима посредно преко изборних скупштина. Наиме, свако мање село у срезу бирало је једног или двојицу, а веће село до пет депутата. Они су чинили изборно тело среза – среску скупштину која је бирала у име среза једног посланика. Предвиђени су услови за активно и пасивно бирачко право. Активно бирачко право имали су сви пунолетни рођени и природјени Срби који нису кажњавани а имају домицил у вароши односно селу. Ово право нису имале слуге које раде „по кућама, меанама, дућанима и трговини”[7]. Пасивно бирачко право поред услова предвиђених за активно бирачко право, имала су лица са навршеном тридесетом годином која су поседовала кућу и имање

7 Архив СРС, Државни совјет, 278/1848.

This constitutional draft also never passed through the legislative process and remained only a proposal – an attempt to regulate the Assembly's position through normative means.

III

The first draft law on the Assembly from 1848 is related to the Saint Peter's Day Assembly. It took almost half a century from the First Uprising to the Saint Peter's Day Assembly for the position of the assembly to be regulated by a special law. Without delving into the political assumptions that led to this draft law, we consider it to be the most significant achievement of the Saint Peter's Day Assembly. The draft went through the appropriate legislative procedure of that time, starting from the submission of the proposal by deputies to the assembly, then through the commission which reviewed the proposals by districts, to the opinions of the council and the prince on the commission's proposals, and finally notifying the assembly about the draft law.

The draft law on the Assembly consists of three chapters: 1. Composition and jurisdiction; 2. Internal organisation and working procedures of the assembly; 3. Election of the national deputies. Each chapter contains an adequate number of articles, with the entire draft law having 42 articles. Although the commission that prepared the draft law divided the material by chapters, it can be observed that a strict separation of provisions was not implemented as intended, but rather the provisions of all three chapters are interwoven.

According to this draft, the assembly is composed only of elected deputies. Each district and county elected one deputy. In county towns, elections were direct, while in counties they were indirect and performed through electoral assemblies. Specifically, each small village in a county elected one or two deputies, and larger villages up to five deputies. They formed the electoral body of the county-the county assembly which elected one deputy on behalf of the county. Conditions were prescribed for active and passive voting rights. Active voting rights were granted to all adult native-born Serbs who were never sentenced in a court of law and verified residents of the town or village. This right was excluded for servants working "in houses, taverns, shops, and trade"[7]. Passive voting rights, in addition to the active voting conditions, required candidates to be at least 30 years old and possess a house and property or have a decent livelihood and occupation. It is considered that a deputy is elected

7 Archives of the SRS (Socialist Republic of Serbia), State Council, 278/1848.

или пристојно живљење и занимање. Сматра се да је изабран посланик који добија већину гласова, а у случају подједнаког броја гласова, као изабрани посланик, сматраће се онај који је старији по годинама. Изабрани посланик добијао је пуномоћје оверено од стране изборне скупштине. Пуномоћје поред података о посланику, могло је да садржи молбе и жалбе које су изборне скупштине упутиле скупштини, односно Правитељству на решавање. Изабрани посланици су били не само представници својих изборних јединица, него и целог народа. Пројекат закона предвиђа слободне изборе под претњом кажњавања изабраног посланика од три месеца до три године, уколико свој избор оствари претњом, обећањем, поклоном или другим недозвољеним средствима. Чиновник би поред наведене казне био лишен и звања. На одговарајући начин би била кажњена и остала лица која учествују у наведеним акцијама.

О надлежности скупштине говори се само у два члана закона, што је и у сразмери са предвиђеним положајем скупштине по овом пројекту. Скупштина је постала посредник између народа и правитељства, тј. кнеза и совјета, па она у том својству: а) подноси правитељству жалбе народне „противу какови постојећии неугодностии", б) извештава правитељство о народним потребама уколико оне имају везе са државним пословима и подноси правитељству у своје име или у име изборне јединице чији је посланик, а овлашћен је у пуномоћју да такве захтеве постави.

Скупштина није могла ниједну одлуку самостално донети, па чл. 5. изричито предвиђа да „Сва њена дејанија остају у стању молбе или представленија, док им правитељство упражњавајући власт, која му је уставом определена, друго обвезателно значење не да"[8]. Скупштина би заседала једанпут годишње (септембра или октобра) а ванредно по одлуци кнеза и совјета.

Више од половине чланова предвиђа унутрашње устројство и начин рада скупштине. Очигледно за аутора овог пројекта закона то је био декор да прикрију крајње неповољан положај скупштине у одлучивању. По проблематици која се третира у овој глави, могу се уочити три групе чланова: они који се односе на припрему заседања, заседање и организацију скупштине. По доласку у место заседања посланици предају пуномоћја совјету на верификацију. Скупштину отвара беседом кнез или његов представник. Скупштина заседа у пленуму а заседању поред изабраних посланика могу присуствовати чланови совјета и попечитељ. Они су износили своја мишљења, али нису били чланови скупштине нити су могли гласати. Заседања су у принципу јавна, изузев ако је природа предмета таква да захтева

8 *Ibid.*

if they receive the majority of votes, and in case of a tie, the older candidate is considered elected. The elected deputy received a certificate authenticated by the electoral assembly. This certificate, besides the deputy's information, could contain petitions and complaints from the electoral assemblies addressed to the assembly or the government for resolution. Elected deputies were not only representatives of their electoral units but also of the entire people. The draft law provided for free elections under the threat of penalising an elected deputy with imprisonment lasting from three months to three years if their election was secured by threats, promises, gifts, or other unlawful means. In addition to imprisonment, officials would lose their rank. Other participants in such actions would be similarly punished.

Only two articles in the law discuss the jurisdiction of the assembly, reflecting the limited position of the assembly according to this draft. The assembly became an intermediary between the people and the government – that is, the prince and the council, and in that capacity: a) it submitted complaints of the people "against existing grievances" to the government, and b) it reported the needs of the people to the government if they were related to state affairs, submitting requests either in its own name or in the name of the electoral unit whose deputy was authorised by the certificate to do so.

The assembly could not make any decisions independently; Article 5 explicitly states that "All its acts remain in the state of petitions or representations until the government, exercising the power assigned to it by the constitution, gives them binding significance."[8] The assembly would convene once a year (in September or October), and extraordinary sessions could be called by decision of the prince and the council.

More than half of the articles deal with the internal organisation and working procedures of the assembly. Clearly, for the author of this draft law, this was a formality to disguise the extremely unfavourable position of the assembly in decision-making. Three groups of articles can be identified regarding preparation for sessions, the sessions themselves, and the organisation of the assembly. Upon arrival at the meeting place, deputies submitted their certificates to the council for verification. The assembly was opened with a speech by the prince or his representative. The assembly met in plenary sessions, and besides elected deputies, members of the council and ministers could attend. They expressed their opinions but were neither members of the assembly nor could they vote. Sessions were generally public unless the nature of the matter required secret sessions;

8 *Ibid.*

тајно заседање, онда по одлуци Правленија, или на захтев посланика скупштина може одлучити да буде тајно заседање. Пројекат закона практично даје широке могућности за тајно заседање скупштине. Обезбеђење од „публикума" односно од лица која присуствују заседању а нису посланици (што је била пракса и на ранијим скупштинама) врши се преко удаљавања таквих лица са заседања. Скупштина не може радити пуноважно ако заседању не присуствује најмање 2/3 посланика, а одлуке се доносе већином гласова односно најмање половина гласова плус један. Саветовања и решења скупштине објављују се у правитељственим новинама. Гласање је јавно, изузев ако 10 посланика захтева тајно гласање. Скупштина је једнодомна. Она бира председника, потпредседника и два секретара.

Летимичан поглед на одредбе пројекта закона о скупштини, указује да су уставобранитељи учинили све да скупштини дају што мањи значај. Безмало цео пројекат закона односи се на састав, начин рада и организацију скупштине, што би било значајно да су скупштини дата шира овлашћења, овако не значе ништа, јер скупштина ни о чему није могла да одлучује. И совјет и кнез су могли да утичу на рад скупштине, јер је совјет заседао у јој, а кнез председавао. Чак нека прогресивна начела опредељења као: избор посланика, право слободног изражавања мишљења, јавност рада скупштине, обнародовање саветовања и решења у новинама не могу да негирају напред наведену оцену о положају скупштине у пројекту закона о скупштини. Рекли бисмо, да се на овом пројекту закона може применити Марксова оцена дата поводом Устава из 1848. у Француској. Маркс, не спорећи неке напредне одредбе устава из 1848, каже: „Сваки параграф устава садржи у самом себи своју сопствену негацију, слободу у општој фрази, укидање слободе у специјалној клаузули[9]".

Овај пројекат закона о скупштини показује не само став уставобранитеља према скупштини као институцији, већ представља показатељ у којој мери су уставобранитељи били спремни да удовоље захтевима народних депутата постављених на Петровској скупштини. Но, чињеница да је то први пројекат закона о скупштини који је у оквиру њене оскудне надлежности признао право народу, односно њеним депутатима да остварују своја права на овај начин. Скупштина се, као што је познато, раније одржавала, па чак у појединим периодима имала шира овлашћења, али је њен положај углавном одређиван обичајним правом (изузев Устава од 1835). Овај пројекат закона није могао да се мимоиђе у каснијем правном регулисању положаја скупштине.

9 Осамнаести Бример Луја Бонапарте, Бгд., 1948, 18–20.

then, by government decision or at the request of deputies, the assembly could decide to hold secret sessions. The draft law practically provided wide opportunities for secret sessions of the assembly. Protection from the "public" – persons attending sessions who were not deputies (a practice in earlier assemblies) was ensured by removing such persons from sessions. The assembly could not validly operate if less than two-thirds of deputies were present, and decisions were made by a majority of votes, i.e., at least half the votes plus one. Consultations and resolutions of the assembly were published in government newspapers. Voting was public, unless ten deputies requested a secret ballot. The assembly was unicameral, electing a president, vice-president, and two secretaries.

A cursory look at the provisions of the draft law on the assembly shows that the Defenders of the Constitution did everything to minimise the assembly's importance. Almost the entire draft law relates to the composition, working methods, and organisation of the assembly, which would be significant if the assembly had wider powers; however, as it was, it meant nothing, since the assembly could not decide on anything. Both the council and the prince could influence the assembly's work, as the council sat in it and the prince presided. Even progressive principles like the election of deputies, the right to free expression of opinion, openness of assembly work, and publication of consultations and decisions in newspapers cannot negate the above assessment of the assembly's position in the draft law. We might say that Marx's assessment regarding the 1848 French Constitution applies here: without denying some progressive provisions of the 1848 constitution, Marx said, "Every paragraph of the constitution contains its own negation: freedom in the general phrase, abolition of freedom in the special clause."[9]

This draft law on the assembly shows not only the attitude of the Defenders of the Constitution toward the assembly as an institution but also indicates the extent to which they were willing to meet the demands of the people's deputies set forth at the Saint Peter's Day Assembly. Still, the fact remains that this is the first draft law on the assembly which, within its limited authority, recognised the right of the people or their deputies to exercise their rights in this manner. The assembly had been convened earlier and even had wider powers at times, but its position was mostly determined by customary law (except for the 1835 Constitution). This draft law could not be overlooked in later legal regulations of the assembly's position.

9 The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte, Belgrade, 1948, 18–20.

IV

Период од 1848. до 1858, био је бременит политичким сукобима. Постојале су иницијативе за промену неких одредаба устава 1838. године – посебно одредаба о положају совјета. На томе су уз кнежеву сагласност посебно радили И. Гарашанин и А. Петронијевић[10]. До промене устава није дошло, али су у међувремену прављени уставни нацрти који су потицали од кнеза и совјета[11], како би се прецизније одредио њихов међусобни однос. Касније се радило на посебном пројекту закона о уређењу совјета. Овај закон је припреман 1856, а усвојен је 1858. У међувремену је дошло до Тенкине завере (1857) којој су уставобранитељски прваци били не само наклоњени, него су неки учествовали у њој. Обреновићевска група видела је своју шансу у оваквој политичкој разједињености, а либерална група знатно организованија и утицајнија у односу на 1848. годину, није пропустила прилику да се залаже за скупштину, јер је очекивала да ће преко скупштине, захваљујући изабраним народним представницима моћи имати више политичког утицаја на прилике у Србији. Међутим, преварили су се овог пута, јер је постојећа олигархијска структура на власти била замењена другом не мање бирократском. У таквој ситуацији донет је закон о скупштини 1858. и измењен 1859. на Светоандрејској скупштини.

Закон о скупштини од октобра 1858[12] донет је поводом заседања Светоандрејске скупштине, и прављен је по угледу на пројекат закона из 1848. године. У њему су унете измене које се односе на састав скупштине, иначе све остале одредбе су готово идентичне. Садржина овог закона, као и по пројекту закона из 1848. подељена је у три главе са истим насловима. Оба закона имају готово исти број чланова. У оба закона направљена је грешка у пагинирању чланова[13]. Формулације неизмењених чланова су безмало идентичне, а неки чланови су идентично формулисани.

Постоји извесна разлика у објашњавању мотива због којих се издаје закон о скупштини, односно пројекат закона. У пројекту закона од 1848. истакнута је жеља и захтеви народа за одржавањем скупштине у циљу „полезног течения обштенародни послова”[14], а у закону од 1858. подвучено је да се народ у скупштини скупља према

10 Јаша Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе*, Београд, 1936, стр. 115.

11 Нил Попов, *Србија и Русија*, 351., Ј. Продановић, оп. цит., 116.

12 „Српске новине”, новембар 1858. бр. 123.

13 Због грешке у пагинирању чланова, пројекат закона из 1848. нема 43 већ 42 члана а закон о скупштини из 1858. уместо 40 има 39.

14 Архив СРС, *Државни совјет* 278/1848.

IV

The period from 1848 to 1858 was fraught with political conflicts. There were initiatives to amend some provisions of the 1838 Constitution – especially those concerning the status of the councils. With the prince's consent, particular efforts were made by I. Garašanin and A. Petronijević[10]. Although the constitution was not changed, constitutional drafts originating from the prince and the councils[11] were prepared in the meantime, in order to define their mutual relations more precisely. Later, work was done on a separate draft law regulating the councils. This law was prepared in 1856 and adopted in 1858. Meanwhile, the Tenka's plot occurred (1857); not only were the leaders of the Defenders of the Constitution sympathetic towards it, some even participated. The Obrenović faction saw its chance in this political disunity, while the liberal group, significantly more organised and influential than in 1848, did not miss the opportunity to advocate for the assembly, expecting that through elected representatives it would have more political influence on Serbia's circumstances. However, they were again deceived, as the existing oligarchic power structure was replaced by another that was no less bureaucratic. In such a situation, the Assembly Law of 1858 was passed and amended in 1859 at the Saint Andrew's Assembly.

The Assembly Law of October 1858[12] was enacted for the session of the Saint Andrew's Assembly and was modeled after the 1848 draft law. Amendments were made concerning the composition of the assembly; otherwise, all other provisions are almost identical. The content of this law, like the 1848 draft, is divided into three chapters with the same titles. Both laws have nearly the same number of articles. Both contain pagination errors.[13] The formulations of unchanged articles are almost identical, and some articles are identically worded.

There is a certain difference in explaining the motives for issuing the Assembly Law or draft law. The 1848 draft emphasised the people's desire and demands for convening the assembly to ensure "the beneficial conduct of public affairs"[14], while the 1858 law stressed that the people gathered in the assembly according to custom to consult on

10 Jaša Prodanović, *Уставни развитак и уставне борбе* [*The Constitutional Development and the Struggle for the Constitution*], Belgrade, 1936, p. 115.

11 Nil Popov, *Србија и Русија [Serbia and Russia],* 351., J. Prodanović, *ibid*., 116.

12 Српске новине [Serbian News], November 1858, no. 123.

13 Due to a pagination error, the 1848 draft law contains 42 articles instead of 43, while the 1858 Law on the Assembly contains 39 articles instead of 40.

14 Archives of the SRS (Socialist Republic of Serbia), *State Council*, 278/1848.

народном обичају ради саветовања о „обштенародним делима". Различито објашњење мотива због којих се тражи законско регулисање положаја скупштине одражава и различите ситуације у Србији које су наметале доношење поменутих аката. Иако се са народним захтевима као претпоставком нормативног регулисања положаја скупштине, манипулисало у оба случаја, ипак стоји чињеница да је Петровска скупштина била плод озбиљнијег народног незадовољства, а Светоандрејска више резултат сукоба између политичких група које су кроз цео уставобранитељски период водиле међусобну борбу. За одржавање скупштине и закон који ће се донети на скупштини били су Вучић и Гарашанин, либерали и обреновићевци. Свако је имао своје разлоге за сазивање скупштине[15].

Скупштина је по закону од октобра 1858. знатно бројнија али не и демократскија. Док су по пројекту закона из 1848. срезови и окружне вароши бирале по једног посланика и скупштина била састављена само од изабраних посланика, по закону се на 500 пореских глава бирао један посланик и на вишак од 250 још један. Окружне вароши су такође бирале по једног посланика иако нису имале пуних 500 пореских глава. Избори у варошима су и по закону и по пројекту непосредни а у срезовима посредни. Међутим, док су по пројекту закона мала села бирала једног депутата, већа по два, а највећа до пет депутата за среску скупштину, по закону, свако село које има мање од 50 пореских глава бирало је два депутата, а преко 50 пореских глава на сваких 50 по два депутата. Изабрани депутати за среску скупштину и по пројекту закона и по закону бирали су посланике за скупштину. Време и начин избора посланика, одређивала је влада. Главна разлика између пројекта закона и закона је у томе, што закон предвиђа и посланике по положају а пројекат само биране. Посланици по положају по закону из 1858. су: председник касационог суда, два председника апелационих судова и председник суда вароши Београда. Затим 17 окружних начелника, управитељ вароши Београда и на крају 17 протојереја из округа и четири „настојатеља" манастира из епархија.

Услови за активно бирачко право углавном су исти као и по пројекту, осим што је закон предвидео „да право бирања може сваки грађанин упражњавати само у оном месту где пребива или где има начин живљења или где има непокретни добара". У пројекту од 1848. нема трећег елемента. Постоје разлике и у условима за пасивно бирачко право. На пример, чиновници по пројекту нису имали пасивно бирачко право, а по члану 31. Закона, пасивно бирачко право нису имали: совјетници, попечитељи, архијереји као и чиновници и

15 Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд. 1933, 352–353.

"public matters". The different explanations reflect the distinct situations in Serbia that necessitated these acts. Although popular demands were used as the normative basis in both cases, it remains a fact that the Saint Peter's Day Assembly was the result of grave public discontent, while the Saint Andrew's Assembly was more a product of conflicts between political groups that had been fighting throughout the governance of the Defenders of the Constitution. Advocates for convening the assembly and the law to be passed at the assembly included Vučić, Garašanin, liberals, and Obrenović supporters. Each had their own reasons for convening the assembly.[15]

According to the October 1858 law, the assembly was much larger, but not more democratic in nature. While the 1848 draft law assigned one deputy per district and district towns, the 1858 law allocated one deputy per 500 taxable households and an additional deputy for every surplus of 250. District towns also elected one deputy even if they did not have a full 500 taxable households. Elections in towns were direct, and in districts indirect, under both the law and the draft. However, while the draft law assigned one deputy for small villages, two for larger ones, and up to five for the largest in a district assembly, the 1858 law provided that each village with fewer than 50 taxable households elected two deputies, and for every 50 taxable households, two deputies were elected. Elected deputies for district assemblies elected the deputies for the national assembly under both the draft and the law. The timing and manner of electing deputies, the governor of the city of Belgrade, and finally the 17 protoierei distinguished the draft law from the law, as the law also provided for deputies by position, while the draft only had elected deputies. Deputies by position under the 1858 law included: the president of the Court of Cassation, two presidents of appellate courts, and the president of the Belgrade city court. Then 17 district chiefs, the governor of the city of Belgrade, 17 protoierei from the districts, and four "custodians" of monasteries from the dioceses.

Conditions for active voting rights were mostly the same as in the draft, except that the law stipulated "that every citizen may exercise the right to vote only in the place where he resides or where he has his livelihood or immovable property" (emphasis by Lj.K.). The 1848 draft lacks this third element. Differences also existed in conditions for passive voting rights. For example, officials had no passive voting rights in the draft, while Article 31 of the 1858 law denied passive voting rights to council members, overseers, archbishops, as well as officials and priests of both

15 Slobodan Jovanović, *Уставобранитељи и њихова влада [The Defenders of the Constitution and Their Government]*, Belgrade, 1933, 352–353.

свештеници мирског и монашког реда[16]. Лишавање чиновника и совјетника пасивног бирачког права по Закону од 1858. тумачи се наводно спрегом Гарашанина и његове групе са кнежевом групом да би онемогућили Вучића да у било ком својству уђе у скупштину[17]. Чини нам се да је ово објашњење доста једнострано, јер је и либерална група имала утицаја на садржину овог Закона, посебно дела који се односи на састав скупштине. Околност да су либерали прихватили посланике по положају, не значи да би прихватили бирократску структуру скупштине. Уосталом, сматра се да је заслугом либерала повећан број бираних посланика. Ово утолико пре што у закон није унета одредба која фигурира у пројекту да совјетници и министри могу да учествују у раду скупштине, али без права гласа.

У погледу надлежности скупштине готово су идентичне одредбе закона и пројекта. У закон је унета нова одредба по којој скупштина даје мишљење о предлозима кнеза и совјета уколико они нађу за сходно да то од скупштине траже. Но, изричита је одредба закона по којој предлози Народне скупштине „немају обвезатељне силе, докле их кнез са советом сходно Уставу не озакони". (Приметно је да се Закон врло често позива на Устав, јер је познато да је Порта била против скупштине и Закона о скупштини.) И одредбе о надлежности скупштине показују негаторски став уставобранитеља према скупштини, јер је и по овом закону скупштина била само саветодавно тело, и то у оној мери колико су кнез и совјет то желели. Уосталом, овај закон о скупштини представља логичан континуитет уставобранитељске политике и њихов страх од незадовољства народа које је долазило до изражаја управо у овом телу. Пратећи логику Гарашаниновог става о скупштини, видимо да је он био против скупштине као органа власти јер се плашио „разуларености гомиле". За њега је скупштина погодно место за политичке сукобе. „Тога ради – пише Гарашанин у једном писму поводом Светоандрејске скупштине – ја нисам хтео да доцниа скупштина сама врховну власт у руке узме, јер сам и онда и увек уверен био да наша скупштина није способна да ту власт у руке узме, а да се анархија не изроди[18]". Околност да је Гарашанин заједно са Вучићем желео одржавање Светоандрејске скупштине није произлазила из његовог промењеног става према скупштини, већ из његовог настојања да скупштину супротстави кнезу А. Карађорђевићу у чему је и успео, јер је управо Светоандрејска скупштина означила крај његове владавине.

16 „Новине српске", 7. новембар 1858. г. бр. 123.

17 Ј. Грујић, Записи, књига I, 168, Сл. Јовановић, оп. цит., 373.

18 Архив СРС, Фонд И. Гарашанина, 1073.

secular and monastic orders.[16] The deprivation of officials and councilors of passive voting rights under the 1858 law is allegedly explained by a coalition between Garašanin's group and the prince's group to prevent Vučić from entering the assembly in any capacity.[17] This explanation seems somewhat one-sided, as the liberal group also influenced the contents of the law, especially the assembly's composition. The liberals' acceptance of deputies by position does not imply their acceptance of the assembly's bureaucratic structure. It is generally believed that the liberals were responsible for increasing the number of elected deputies. Moreover, the law did not include the provision from the draft allowing councilors and ministers to participate in assembly work, but without voting rights.

Regarding the assembly's authority, the provisions of the law and the draft are almost identical. The law introduced a new provision whereby the assembly gives opinions on proposals from the prince and councils if they deem it appropriate to request such opinions. However, the law explicitly states that proposals from the National Assembly "have no binding force until the prince and council legalise them in accordance with the Constitution". (Notably, the law often refers to the Constitution, as it is well known that the Ottoman Porte opposed both the assembly and the Assembly Law.) The provisions on the assembly's authority demonstrate the Defenders of the Constitution's dismissive stance towards the assembly, as under this law, the assembly was only an advisory body to the extent desired by the prince and the council. This law represents a logical continuation of the Defenders of the Constitution's policy and their fear of public discontent expressed through this body. Following Garašanin's logic about the assembly, we see he opposed it as a governing body because he feared "the unruliness of the masses". For him, the assembly was a suitable place for political conflicts. "For that reason", Garašanin wrote in a letter regarding the Saint Andrew's Assembly, "I did not want the assembly to take supreme power into its own hands later on, because I have always been convinced that our assembly is incapable of taking such power without descending into anarchy"[18]. The fact that Garašanin, together with Vučić, wanted the Saint Andrew's Assembly to convene did not stem from a changed view of the assembly, but rather from his attempt to oppose Prince Aleksandar Karađorđević, which he succeeded in, as the Saint Andrew's Assembly marked the end of his reign.

16 Novine Srbske [Serbian News], November 7, 1858, no. 123.

17 J. Grujić, *Заūucu [Memoirs]*, vol. I, 168, Sl. Jovanović, *ibid.*, 373.

18 Archives of the SRS (Socialist Republic of Serbia), Personal Fond of Ilija Garašanin, 1073.

Закон о скупштини усвојен на Светоандрејској скупштини 1858. још више је сузио права скупштине. Но, пошто је закон донет у промењеним политичким приликама у Србији, он одражава то стање. Став уставобранитеља се није променио према скупштини, али сада владајућа политичка група обреновићевци у спрези са уставобранитељима који су их подржали и уз одговарајући утицај либералне политичке групе направила је по својој мери закон о скупштини који је усвојен са значајнијим променама на Светоандрејској скупштини 1859. године.

The Assembly Law adopted at the Saint Andrew's Assembly in 1858 further narrowed the assembly's rights. However, since the law was passed in changed political circumstances in Serbia, it did reflect the current situation. The Defenders of the Constitution's stance on the assembly had not changed, but the ruling political group – the Obrenović faction, in alliance with Defenders of the Constitution who supported them, and with corresponding influence from the liberal political group – crafted an Assembly Law to their liking, which was adopted with significant amendments at the Saint Andrew's Assembly in 1859.

Рад приспео / Paper received: 8. 5. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 19. 5. 2026.

Теодора СТАНКОВИЋ*

Могенс Херман Хансен, *Полис – старогрчка култура града-државе*, са данског превела Јелена Лома, Карпос, Београд 2025, 200.

Аутор дела, Могенс Херман Хансен (*Mogens Herman Hansen*, 1940–2024) био је дански историчар и један од водећих истраживача атинске демократије и полиса. Студирао је историју и класичну филологију на Универзитету у Копенхагену, где је касније и радио. Био је гостујући професор на бројним универзитетима, члан Краљевске данске академије наука, Британске академије и Немачког археолошког института. Био је директор Копенхашког центра за истраживање полиса од 1993. до 2005. године. Након што је посветио деценије свог живота проучавању историје старогрчке културе, Хансен даје резиме овог рада у књизи од 200 страна. Књига је првобитно објављена у оригиналу почетком XXI века, док је српски превод објављен 2025. године, чиме је домаћој јавности коначно постало доступно ово важно дело.

Хансен приступа појму полиса систематично. Он прецизно изучава урбанистички, економски, географски и политички аспект. Циљ ове књиге је да полис стави у шири контекст светске историје градова-држава, а не само у контекст античке Грчке. Књига је подељена у две целине: први део се односи на шири преглед појмова града-државе, а други део књиге бави се конкретним описом старогрчког полиса.

Како и сам аутор истиче, до његовог рада, када је реч о полису, велики број студија је занемаривао мале полисе и главни извор је била Атина. Полазећи од општих питања – када је полис настао, шта појам

* Студенткиња прве године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, *tstankovic2006@gmail.com*. Рад је настао у оквиру вежби из предмета Упоредна правна традиција.

полис означава и како се може дефинисати – Хансен је ову материју систематски обрадио у књизи и читаоцима дао кратак преглед.

Регион подељен на више градова-држава представља оно што Хансен назива „културом градова-држава“. У светској историји забележено је најмање 37 таквих култура, које су се налазиле у југоисточној Европи, Блиском истоку, југоисточној Азији, западној Африци и Централној Америци. Према аутору, највећа и најзначајнија била је старогрчка култура градова-држава.

Један од значајних доприноса књиге јесу обимни емпиријски подаци. Током истраживања у каталогу центра полиса анализирано је 1035 полиса. Аутор је имао велики број примера и мале шансе да генерализује појам. Истиче да се на основу једног примера не могу утврдити организација власти, величина територије и густина насељености који би важили за све полисе, јер су се значајно разликовали.

Хансен се ослања на дела античких историчара и филозофа као што су Херодот, Тукидид и Аристотел, који му пружају важне податке о изгледу полиса, народу и урбанизацији, али се такође и ограђује од њих јер и они у својим делима пишу о појединим полисима. Поред писаних извора, археолошка истраживања су ту да прошире и утврде сазнања. Већина полиса је имала бедеме који су их окруживали, па је са великом поузданошћу могла да се израчуна површина њихове територије.

На основу података прикупљених у оквиру Копенхашког центра за истраживање полиса, аутор уводи квантитативне податке и анализира број полиса, њихову величину, број грађана и територијалност. Ови подаци омогућавају већу научну објективност без генерализовања. Применом компаративне методе аутор упоређује полисе и указује на њихове сличности и разлике. Књига је превасходно усмерена на историјску и емпиријску анализу, док су савремени теоријски оквири мање заступљени, што отвара могућност за даља теоријска тумачења.

У главном делу, под насловом „Култура градова-држава у античкој Грчкој“, Хансен обрађује кратак преглед грчких градова-држава од 650. до 323. године п.н.е. на скоро сто страница (стр. 31–134) кроз 20 поглавља (3–23). Напомиње се да наслови поглавља понекад покривају само део садржаја и да су нека питања обрађена у више поглавља. Иако постоје поглавља о почетку и крају полиса, ово није историјски хронолошки опис, већ систематичан. Описано време углавном покрива 5. и 4. век п.н.е., са фокусом на структуру, институције, становништво и политичке односе у полису.

Хансен разматра настанак полиса, који не тумачи као изненадан догађај, већ као дуготрајан процес. Корени полиса налазе се у заједницама које су се развијале након пропасти микенске цивилизације, а кључну улогу имао је процес синокије, односно уједињавања више мањих насеља у једну политичку целину. Полис настаје онда када се успоставе заједничке институције, закони и јасна подела између грађана и оних који то нису.

Аутор не жели да дефинише полис очима модерног историчара, већ се фокусира на оно што су Хелени подразумевали под полисом. Реч „полис" имала је у архајском и класичном периоду два значења – насеље и заједница. Насеље је представљало град, а институционализована политичка заједница – државу. Тако да је полис делом град, делом држава. Становништво је централни елемент полиса јер оно је кроз колонизацију довело да настанка полиса. У оквиру полиса постојала је јасна подела становништва на грађане, робове и странце. Пунолетни мушкарци су једини имали политичка права, док жене, робови и странци нису учествовали у политичком животу полиса. Територија полиса била је ограничене величине, што је било неопходно за његово функционисање као мале државе. Аутор наглашава специфичне особине грчког полиса, јер су са овим карактеристикама грчки градови-државе формирали највећу бројчану мрежу градова-држава у историји света, што их издваја од других култура градова-држава у светској историји.

Један од кључних разлога за то јесте активно и директно учешће грађана у вршењу власти, које је било могуће само у заједницама мањег обима, у којима се грађани међусобно познају. Према Хансену, полис чине грађани, а не град у урбанистичком смислу. Зато јасно раздваја појмове град и полис, јер град може постојати и без грађана и њихових заједница, док полис не може постојати без насеља.

Посебно се истиче разноврсност полиса, јер није постојао јединствен модел, већ су се разликовали по величини, политичком уређењу и броју становника. Премда Хансенова књига представља изузетно научно дело, потребно је указати на одређене карактеристике које могу представљати изазов за читаоце, нарочито за почетнике.

Стил писања је претежно сув и аналитичан, са изразитим ослонцем на податке и систематизацију, што може отежати читање онима који се први пут сусрећу са овом тематиком. Ипак, овакав приступ је разумљив и оправдан, имајући у виду научни карактер дела. Поред тога, књига захтева одређено предзнање из античке историје. О разним појмовима и личностима се не пише детаљно, већ се подразумева да их читалац познаје. Одређена ограничења

проистичу из саме природе античких извора: често су непотпуни, поготово када се ради о систематизацији мањих и мање познатих полиса. Нејасни и непотпуни извори не могу се приписати аутору као пропуст током рада, већ као објективна потешкоћа свима који се баве античком историјом.

У целини посматрано, Хансеново дело одликује се изразито систематичним и емпиријски утемељеним приступом, што га чини значајним доприносом проучавању полиса. Иако захтевна за читање, књига представља значајну литературу за све који се баве античком политичком и правном историјом.

Рад приспео / Paper received: 20. 4. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 13. 5. 2026.

Растко АРАШКОВ*

Слободан Јовановић, *Поруке и путокази* (прир. Јовица Тркуља), Catena mundi, Београд 2020, 543.

Књига „Поруке и путокази“ Слободана Јовановића једна је од најзначајнијих књига нашег политичког, али и друштвеног живота у емиграцији после Другог светског рата. Ова књига се претежно састоји из прилога, есеја и других текстова Слободана Јовановића у листу „Порука“, али и од текстова његових сарадника у истом листу, текстова посвећених осамдесетогодишњици од рођења Слободана Јовановића и текстова посвећених његовом лику и делу уопште. На самом крају књиге налази се комплетна библиографија Слободана Јовановића која је врло детаљна, те због тога и врло значајна.

После Другог светског рата Слободан Јовановић је живео у Лондону, где је наставио своје списатељске и публицистичке активности. Био је један од најзначајнијих учесника у јавном животу југословенске емиграције и сарадник бројних емигрантских листова. На његову иницијативу августа 1945. године основан је Југословенски народни одбор, с циљем да делује као главни орган југословенске емиграције. Након пет година, припадници овог одбора дошли су на идеју да покрену лист „Порука“, који је излазио у Лондону од 1950. до 1959. године као гласило Југословенског одбора. Аутори текстова, есеја и осталих прилога у овом листу били су угледни политичари, академици, правници и професори универзитета из послератне југословенске емиграције. „Порука“ је бележила све релевантне активности у раду Југословенског народног одбора и догађаје из живота припадника југословенске емиграције, а објављени текстови представљали су брану и главни начин одбране против тоталитарних режима у Ев-

* Студент прве године основних студија Правног факултета Универзитета у Београду, araskovrastko@gmail.com

ропи. Као оснивач и сарадник листа „Порука“, Слободан Јовановић је у периоду од 1950. до 1958. објавио шездесетак прилога. У сваком броју писао је текстове који представљају његово сведочење о најзначајнијим догађајима у Југославији и свету у првим деценијама после Другог светског рата. Аутор је сам бирао теме о којима је желео да пише и оне су потврда самосвојног животног искуства и начелног опредељења. Главна теза његове анализе је немогућност конституисања демократске правне државе и владавине права у Федеративној народној републици Југославији. Јовановић је овим текстовима понудио теме за дијалог о судбоносним изазовима и проблемима који су стајали пред тадашњом Југославијом, југословенском емиграцијом и светском јавношћу. У тим текстовима он је истакао своје ставове који су се односили на западне демократије и њихове либералне вредности.

Први део књиге представља главне текстове и есеје у којима се огледа Јовановићева политичка мисао у својој најзрелијој фази. Текстови обухватају период од почетка педесетих година и прате кључне трансформације југословенског политичког система, односно развој комунистичке државе, њене институционалне облике и идеолошке промене. Битно је напоменути да све текстове Слободан Јовановић пише без острашћености и без осветничког тона. Текстови су критички, јасни и представљају његове уверљиве ставове против комунистичког уређења у Југославији. У књизи се налази прегршт текстова и есеја, па бисмо овде издвојили неке које сматрамо најзначајнијим. У тексту „Титоизам“, Јовановић анализира специфичан облик југословенског комунизма који се, након сукоба са Информбироом, формално дистанцира од совјетског модела, али задржава основне карактеристике једнопартијског система и централизоване политичке контроле. Он титоизам посматра као адаптивну идеолошку форму која мења спољашње обележје, али не и суштину власти. У тексту „Нови југословенски устав”, уставне промене се тумаче као институционализација већ постојеће политичке реалности, при чему устав има функцију легитимације власти, а не ограничења њене моћи. Сличан приступ присутан је и у анализи „Новог нацрта закона о универзитетима“, где се показује да се образовни систем ставља под директну идеолошку контролу, чиме се укида аутономија научног рада. Од посебног значаја су текстови „Титова демократија“ и „Крај Титове демократије“, у којима се критички разматра концепт социјалистичке демократије. Јовановић показује да се ради о систему у коме институције демократског типа постоје формално, али без стварне политичке конкуренције и слободног избора, те да се демократија своди на политичку форму без садржаја. У анализи

односа између Тита и Совјетског Савеза, као и у тексту о југословенској револуцији, Јовановић указује на континуитет комунистичког пројекта, упркос спољнополитичким разликама након 1948. године. Сукоб са Москвом тумачи се пре као политичка и стратешка разлика него као суштински идеолошки раскол. У тексту који се бави америчким проучавањима тоталитаризма, аутор се осврће на западне интерпретације комунистичких режима, указујући на настојање да се тоталитаризам објасни као општи политички модел XX века. Овде Јовановић уочава значај компаративне политичке анализе, али истовремено задржава критички однос према поједностављеним теоријским моделима.

Други део књиге има изразито документарни карактер и обухвата текстове, писма и обраћања упућена различитим међународним институцијама, владама и јавности у периоду од 1945. до 1958. године. Ови текстови сведоче о активном политичком деловању југословенске емиграције и њеном настојању да утиче на међународно разумевање ситуације у Југославији. Укупно посматрано, ови документи показују континуирану забринутост по питању легитимитета новог политичког поретка у Југославији, као и настојање да се питање послератног уређења државе интернационализује. Текст „Трагедија Југославије" један је од најзначајнијих у овом делу. У њему се истиче да је након 1945. године дошло до радикалног прекида са предратним правним и политичким поретком, што се тумачи као историјски дисконтинуитет у развоју државности. Југославија се посматра као држава у којој је револуција заменила континуирано стварање демократског парламентаризма, а политички поредак заснован на грађанским институцијама замењен партијском влашћу. У тексту „О Маршаловом плану" анализира се западна економска стратегија обнове Европе након рата. Југославија се у том контексту посматра као специфичан случај државе која се постепено приближава Западу, али без јасног напуштања комунистичког модела. Посебно се наглашава сложеност њеног међународног положаја у условима Хладног рата. Текст „Сукоб Москве и Тита" представља анализу Информбиро кризе, при чему се наглашава да су разлози сукоба пре свега политичке природе, док идеолошки оквир остаје у основи непромењен. Овај догађај се тумачи као кључна прекретница у позиционирању Југославије унутар источног блока и у међународним односима.

Трећи и четврти део књиге обухватају текстове различитих аутора који пишу о личности и делу Слободана Јовановића. Ови прилози имају меморијални, али и аналитички карактер, јер настоје да сагледају његов допринос српској правној и политичкој мисли. У овим текстовима Јовановић се представља као једна од кључних

фигура српске интелектуалне историје, чије дело превазилази оквире емиграције и има шири значај за разумевање политичке традиције. Посебно се истиче његов допринос историографији, правној теорији и анализи државних институција. Ови делови књиге, иако разнолики по стилу и приступу, заједнички доприносе формирању целовите слике о Јовановићу као научнику, мислиоцу и политичком аналитичару, али и као симболу интелектуалног отпора у емиграцији.

Књига „Поруке и путокази“ представља изузетно значајан документ политичке и интелектуалне историје југословенске емиграције у другој половини XX века. Она обједињује аналитичке текстове, политичке есеје и документарну грађу у јединствену целину која омогућава систематско сагледавање развоја југословенског комунистичког система из перспективе критичке интелектуалне дистанце. Ово издање истовремено доприноси потпунијем разумевању послератне судбине Слободана Јовановића и српске емиграције, али и борби против дуготрајне маргинализације његовог емигрантског стваралаштва у српској историји, књижевности, али и у целокупној култури уопште.

Рад приспео / Paper received: 16. 4. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 5. 5. 2026.

Lazarela GARIBOVIĆ*

INTERVIEW: PROFESSOR DR COLEMAN DENNEHY

Dr Coleman Dennehy is a legal historian who has taught at Maynooth, UCD, and University College London. He has also held visiting appointments at the Max Planck Institute for European Legal History in Frankfurt and the University of Vienna. Dr. Coleman Dennehy's research focuses on the history of early modern Ireland and England, particularly the Restoration period, as well as the history of law, crime and punishment, parliament and political representation, and administrative systems. His work also extends to contemporary criminology and hermeneutics. He is also a lecturer at the Department of Humanities at the Dundalk Institute of Technology. He currently serves as Director of Publications for the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions and is a Fellow of both the Royal Historical Society and the Society of Antiquaries of London.

Known for his refined style and wide-ranging interests, Coleman Dennehy is the author and editor of several influential works on early modern Irish history, legal history, and political institutions. His recent publications include *The Irish Parliament, 1613–1689: The Evolution of a Colonial Institution* (2019) and *Law and Revolution in Seventeenth-Century Ireland* (2020). He has also co-edited *Sir Henry Bennet, Earl of Arlington, and His World: Restoration Court, Politics and Diplomacy* (2021), while his forthcoming books include *Crime and Punishment in Early Modern Ireland: Developing a Colonial Institution* and *Earl of Cork & Burlington Diaries, 1650–73*.

Dr Coleman Dennehy held a lecture entitled "*Considering the attrition rate in Irish criminal justice trials: why were so few executed in an*

* Second-year undergraduate law student at the University of Belgrade Faculty of Law, lazarela.garibovic@gmail.com

early modern common law country?" at the Faculty of Law, University of Belgrade on January 23, 2026. This opportunity was used to conduct this interview.

Lazarela Garibović: *Good afternoon, Professor Dennehy. I am very glad to have you as my guest, and thank you for being here today.*

Professor Dr Coleman Dennehy: Thanks for having me!

L.G: *I would like to start with the story about your education and academic path since you have a very impressive biography. So, could you share a bit about your academic journey and what inspired you to specialize both in law and history? It would be interesting to hear what your education looked like back then.*

C.D: I grew up in the southwest of Ireland in a place called Kerry. I just went to a local elementary school, and most schools in Ireland tend to have a religious input, and it was quite interesting that my school was, actually, named after Saint Oliver Plunkett, who is someone I study. Later on in the 17th century, he was a martyr who died; he was executed in England during the very early 1680s. My primary education was pretty standard and pretty happy. When I was twelve years old, my father's job moved from the southwest of Ireland to the east coast, to the capital, Dublin, so I moved up. I began secondary school, which in Ireland you begin at about the age of twelve. Again, that was just a local school called 'Community School'; it was a very good school looking back on it. They taught everything, from very practical subjects like woodwork, metalwork, engineering, and also lots of academic subjects. I enjoyed school. I am not sure if I was good at it because I didn't fail my final exams, but I didn't do well enough to attend university in the course that I wanted. It's because I chose some subjects like chemistry, which I was not very good at. I've taken German, which I found okay. So when I repeated my exams, I dropped chemistry and took up what was "called 'Home Economics'", which was a subject at the time that people generally said was a subject for girls because it was cooking and things like that, but I loved it, and I still love cooking. I did okay in that test, and on the second attempt I got into university. I suppose, in terms of my academic interests and school, I always loved history. I think my father liked history a lot, so when we were young we'd talk a bit about history and we visited history sites. We had cousins who lived in England, so we went on holiday once in London and went to a place called „The Imperial War Museum", which is a very prominent museum in London, and it was just superior to any museum we'd had in Ireland. It had airplanes hanging from the ceiling and tanks you could get into. When you're an eight-year-old boy, that's very cool, and it's still kind

of cool, I suppose. I loved military history, history of 20th-century conflict and stuff like that. I always had an interest in history, and I was generally good at history, but my exam results were never that spectacular in history in high school. So, I was good; I could talk, I could engage with the teacher. It was frequently the case that I felt that I had a grasp on certain things that other people in class wouldn't have done. I think he recognized that he was a very good teacher actually; a guy called Tony Brady and a previous teacher called Dennis Finn were also excellent. Writing history in the way the examiners wanted me to write wasn't something I was particularly good at, but I suppose I was determined from that point to study history. I first entered university in 1996. In the Irish system, when you go to study arts or humanities as they might be called, the vast majority of our students will take two subjects. The way it worked at University College Dublin, where I was studying, was you start taking three subjects, and then you usually drop one of them. I started taking a history course, which was always the first one, English, because I found I was good at it and I enjoyed it reasonably well, and it works well with history because we write a lot in history in Ireland, and then also Celtic civilization, which is a little bit more niche. Ireland is, you know, a Celtic country and it's a very prominent part of its identity. We spent a lot of time just looking at Celtic history, archaeology, early history of Ireland, by which I mean the 5th, 6th, 7th, 8th centuries, and then some things on early Celtic literature, mythology, that sort of thing. At the end of my first year, I did reasonably well at my first-year exams in University cause I think it's approached differently to the way high school history is. So I found out I was kind of getting into my groove in university in ways that maybe I didn't in secondary school. From there I had an opportunity to take history just by itself, not with another subject. It was kind of a little niche group of people studying history by itself, and it was a very good, vigorous education because it was purely in history.

L.G: *It's a very fascinating story; it is reasonable to conclude that history holds immense value*.

C.D: One of the values of doing history with other subjects was something highlighted by a man called John Henry Newman, who has just recently been made a Catholic saint. He was an English scholar who converted to Catholicism and came to Dublin to set up the University in the mid-19th century. Among the things he valued was a wide spread of education. I think the University that I studied at, University College Dublin, still provides that. Very happy memories of that University. When it comes to the syllabus, we teach things like classics and archaeology quite separately from history. So, history in Ireland generally starts around the

mid-5th century when Christianity begins to emerge. The official arrival of Christianity was with Saint Patrick in the year 432 AD. We know that there are Christians in Ireland before this point, but from around the mid-5th century, Christianity takes off. It's not necessarily the case that Christianity means we have history all of a sudden, but it does emerge in Ireland that we have written sources beginning to emerge because the Irish people, they have forms of writing called "Ogham languages" that actually provides for useful legal markers of property in very early sense but it also allows us to get an emergence of very early forms of vernacular literature outside of Roman or Greek. The history syllabus spreads roughly half-Irish history and roughly half elsewhere. There were some very good scholars from Europe working in the University at the time in France and in Italy. I was particularly interested in early modern history, but then in the early days I was just thinking I may become a secondary school teacher. I didn't really have ambitions towards academia, but once I got into University I really started to enjoy it. When I started to study history by myself, I was essentially getting a double hit of history each semester, which was great. I covered lots of areas: medieval, very modern, faraway places from Ireland, a lot of Irish history as well.

L.G: *On that note, could you explain how the history programme was structured at your university?*

C. D: We have a three-year history degree, and we have to write a dissertation – a special study where we would actually undertake some real research, read real documents either in print form or potentially in manuscript form as well. I was searching around for a topic and was taught in second year by a man called James Maguire, who is a brilliant historian. In many ways, he facilitated a lot of other people's great work because he had edited a lot of important journals, and in particular he was an editor of a huge project called "The Dictionary of Irish Biography" which is a biography entry of anyone important in Irish history. It was a huge project that took a huge part of his career. James had a knack; several people had commented on finding the right topic for the right student, and it's not the talent that every supervisor has, but he had it, I think, in abundance. He had a good sense of what you thrive in. I initially went to him. I've been studying 17th and 18th century Protestant culture in Ireland as a module and I just read some random book about church courts which in Ireland most of the things that had been the part of Canon law had switched over to the secular state but one thing that had been left behind were essentially common morality issues and I was kind of interested in this cause there's always interesting stories. So that link between court and law, but also things like marriage, family, sexuality, gender, all of those sorts of things I

was curious about. Looking back, I think the sources were difficult; a lot of materials in Latin, and I didn't have Latin. He kind of skilfully managed to manoeuvre me from wanting to do Church courts. He said to me: „Parliamentary history is, actually, really interesting these days; there are a lot of interesting things happening, have you thought about studying the Irish parliament?" So, I walked into his office saying: „ I want to study Church courts" and I walked out saying: „ I want to study Parliament". I wrote a dissertation on issues surrounding the kind of anxiety around land settlement law in the mid-1660s in Ireland, and I enjoyed it. When I finished the degree, I went back to him and said: „I'd like to study postgraduate work and I'd like to do it with you", and he kindly accepted me as a student of his. It was a two-year research master's degree. It was just in the Parliament that sat between the years 1661 and 1666. James was, which I probably didn't realise at the time, but his supervisor studied at Cambridge and his PhD supervisor was Geoffrey Elton, who wrote mostly English history, mostly Parliamentary history. His own personal history is, actually, Central European. After all, he left the Czech Republic because he was Jewish and he ended up in England. He was a very good historian and had a very strong personality. His work on procedure is really interesting in Parliamentary history. From here, I suppose, I went from being a historian working primarily in Parliament in my own head to then becoming instead a historian who was working on legal procedure. In Ireland, I don't know if it's the same in the Balkans, but the Parliament is also the Supreme Court. The House of Lords, the Upper House of Parliament, is also the Supreme Court. They hear a huge number of cases, but not only are they creating law through legislation, but they're also judging law through cases that come before the Court. The House of Lords, which is made of hereditary aristocrats, is not lawyers by any means, but they sit as both judge and jury in a lot of these cases. Parliaments are a really interesting form, I think, to study legal history because it allows us to talk about law in lots of ways. After my master's, I stayed at University College Dublin, and I took a long time to do my PhD, far longer than I would appreciate a student of mine doing now. Mine took about eight or nine years. Standards at the time were, officially, three, but most people did it in maybe three and a half years. I was working in between, and I published a decent amount of material during the course of my PhD. So my excuse is that I was busy doing other things when I should have been doing my PhD, but I firmly believe that a long PhD can be a brilliant way to do a PhD. If we rush it sometimes, particularly when people receive funding to do a PhD, there's an urge from the funding body to ensure that the work is completed in three years. Sometimes a project takes longer. You can't always find a good dissertation that's writeable in three years.

I always say: „slow-cooked stew tastes much better than fast cooking". It is the same, sometimes, with research. Sometimes you have to give extra time to really understand what's going on.

L. G: *What was the central theme of your PhD?*

C. D: The PhD I worked on then was on Irish parliaments generally in the 17th century, but I was concentrating exclusively on the legal functions of Parliament. I was not interested in Parliamentary politics; I wasn't necessarily interested in any of the people who sat in Parliament; I wasn't interested in the biographies of members. I was literally interested in how the Houses and Parliament generally work. It's a bicameral parliament in Ireland, so there's the House of Commons, which represents the town and the gentry class of the rural areas, and then the House of Lords, which represents the aristocracy and also the bishops. I was really interested in the sort of administrative and legal history of Parliament – how it works, how bills are processed through the House and how Houses interact with each other? People have ambitions within their House, and we often talk about the rise of the House of Commons taking over from the aristocracy and how they interact then with the royal personality in Dublin. The King doesn't live in Dublin; he's always in London because Ireland, for the most part, is part of the English royal system at this point, but there is a representative who lives and resides in Dublin. My supervisor at that point was a fellow called John McCafferty. I am still friendly with my supervisors. Lots of people fall out with supervisors; it's not uncommon. I was very lucky with both of mine. He wrote a lot of religious history, but he was strong on politics and law as well. You are always going to be influenced by your supervisor just like a child influenced by parents. I was very lucky in terms of all the supervisors. John was excellent because he knew I had done a considerable amount of research already working with a previous supervisor, so he was willing to let me off the lead, so to speak, and so I could go and study and read what I wanted. He didn't pursue me too much, but when I came to him with issues he was always very quick to react. When I finished the PhD, it was about two years after the economic crash in 2008, so not a good time to be emerging into the world, looking for employment, especially in such a niche area. I had been doing work with another company, plus I was studying. That company had collapsed, and I got a payment as a goodbye. I was bored, and I had nothing else to do, but I was always curious about the law, so I decided then to engage in a master's of Laws also at University College Dublin, particularly in criminology. To me, criminology is essentially looking at things like sociology and psychology and even economics. It was taught within the law school at UCD. We studied the practical application of how

the law works and the human consequences of people who are victims of crime or offenders of crime, and then how the administration of a system works with things like prisons and parole and stuff like that – I just found that absolutely fascinating. I did something very different, even though it sounds more like legal history than studying criminology within the law context; that doesn't sound too radical, but I left the early modern period behind. I started studying things like prostitution and how the law is created around these things. Essentially, it can be a very private issue because nobody wants the State interfering in their private life, even though it sometimes does in things like abortion and contraception and things like that. There was a feeling within Ireland at the time, and I think the law that was created around the criminalisation of large parts of that industry. I don't think it necessarily worked well since then, but the research I was doing felt quite relevant at the time, more so, maybe, than legal history because it was something that was actually happening. So, I was a criminologist doing sort of investigations into the sociology of sex work. It was very useful to think about law from an entirely different perspective. You see things from a very different perspective, and it's really healthy, I think, for academics. You pick up different skills and different insights from different branches of academia, so what I am trying to do now is to gather all of these different strands and try to become a better academic, taking all of the best ideas from criminology, from law, from history and things like that.

I am currently working on a very practical master's in education. I don't know if it's the same in Serbia, but one of the things about academia is that we gather all of these clever people into buildings, into universities; primarily, it's about teaching young people, but we never actually learn how to teach well. After that, if time allows, at some point I'd probably like to study theology because it brings me another insight into ideas about how these things work.

L. G: *Yes, it's all about another perspective, and I see some similarities with our educational system, which leads us to my next question. In which exact moment did you know that you made the right choice when it comes to your career? You have been influenced by some important people at the time; therefore, I would like to know about that exact moment.*

C. D: It's a tricky one actually because when I finished my PhD, the employment prospects were not good. I finished my studies in criminology; I was very lucky to be awarded a Marie Curie Skłodowska award by the European Research Council, and that was a chance to go to London for two years and to spend another few years back in Ireland, all paid by the European Research Council. I published a lot. I had a lot of time to

research different projects, but even after that, again, the nature of employment in the academic sector, and I think it's the same across Europe, is that we produce more postgraduates than we do jobs available in academia. Postgraduate at anything is a brilliant training itself I would say, but I always say to students „I would like to have come and study postgraduate with me. I think it's a brilliant way to help develop people and critical thinking. There are never guarantees of employment", so in the practical sense until I got a permanent job I was never sure that I had taken the right decision to study. Aside from the practicalities of having employment and being able to pay rent, I think that I was always confident that I was doing the right thing for me, purely from a sort of personal and intellectual development kind of perspective. I always kind of felt that my research was interesting to me, so therefore I consider it to be interesting, that I was engaged with it, that I enjoyed doing it, and I suppose we often wonder whether it contributes anything to the academy generally because we become so wrapped up in our personal sort of projects. If it's the only thing you are studying, you're constantly thinking „this is the centre of the world" because for me in the next two years it is and it's all I am thinking about. Sometimes it is important to step back and say „is this important, is this contributing something useful?". Sometimes studies are undertaken, and articles are written, sometimes even books are written, and it's fair to ask, „does this actually help? Does this make our intellectual horizon any brighter?" When I was studying in London, there was a senior professor in our department called Margo Finn, who worked on 17th-century India. Somebody has done a paper on some random aspect of the past, and she legitimately would ask „So what? Why is this relevant? Why is this special?", „Why is this worth spending a year or two of your time?". Sometimes you see random studies that are conducted, which disappear; they don't really make any impact. In Ireland, when I was going to college, military history was not popular at all, and now two or three of the prominent universities have centres for military history. I think sometimes in legal history and parliamentary history things come in and out of fashion. When I was doing parliamentary history, to a point it seemed like it was not particularly fashionable because I was studying an institution, not people; I was studying systems of administrative control and governments and things like that. I was purposely trying to keep people out of my history, even though these systems obviously are staffed by people and are created by people, but ultimately I wasn't studying people; I was studying a system. A long way of coming back to the original question is, practically, I was never sure that I've made a good decision to study history as a PhD, although now I am very happy with it. Intellectually, I suppose I was always overconfident, or maybe in this place confident, that my work

was useful or helpful. I know these other historians who take the same approach that I do, and I think we're all fairly assured that our work is useful. We think it contributes, but only time will tell.

L. G: *Exactly. So, as you said, you didn't focus on people; you primarily researched institutions, but the interdisciplinary path naturally opened some political questions, and I would like to know what drew you specifically, in that context, to study especially parliamentary and representative institutions, and during that time did you have any person that you found influential at the time?*

C. D: Do you mean someone from the 17th century or a historian that I was reading?

L. G: *Someone from your research period.*

C. D: I suppose I will go back to starting my master's studies. That's where I started first looking at Parliament. The dissertation that I wrote was sort of half on parliamentary politics, and the other half was on how Parliament works. My supervisor, at the time, said: „ A lot of people who study politics in the 17th century, they kind of understand how politics works, but they don't always understand how the institutions of the state work". Sometimes there can be confusion between what people assume is a political manifestation of political intrigue or political disruption, and what can in fact be a normal administrative piece of work. If you don't understand the administrative side of the institution, you may not understand aspects of politics. So we can help political historians by explaining how things like courts and parliaments work and by creating a better understanding of the past. That's the kind of material I was sort of looking at. As I said, there had been a few historians, people like Geoffrey Elton or Michael Graves, who had been doing very interesting work on those practical sides of Parliament, and Elizabeth Read Foster, who wrote a brilliant book on the House of Lords, and I enjoyed approaching that from that sort of perspective. Is there any historical figure that I find interesting? There are a few. The Speaker of the Irish House of Commons went on a very peculiar sort of political journey, and he's not a very likeable sort of a figure. First, Ireland is in the midst of a colonial project. The Gaelic Irish, the kind of what we might call the original inhabitants of Ireland, were invaded in the 9th century by Viking invaders. Later on, in the 12th century, by Norman invaders basically coming from England, maybe originally from France. Then, in the 16th and 17th centuries, by more English colonisers or planters, who are distinctly Protestant as opposed to the population of Ireland. In the 17th century, you had this kind of battle for supremacy for people who would control local and national govern-

ment. People who control the Irish parliament – it's exclusively Catholic in the mid-16th century, but by 1613 the lower House of Commons has got a Protestant majority. By 1661 it's entirely Protestant, one hundred per cent. A few decades later, Parliament was exclusively Protestant as a result. Parliament could be used there as a way of seeing the colonial project in action. That's essentially what colonisation is, in some ways: the replacement of elites. We know other things like the replacement of religion, which is attempted but never completed because most of Ireland remains Catholic today. Then, things like language and the term „civilization". I am sure it's the same in the Balkans, as people come from different corners of the area, whatever it's from Turkey, from the North, from the East – they have different ideas of what a civilization is. This can be based on the language you speak, the way that you worship, the way that you dress. So this character in the House of Commons, for instance, is a figure who is a colonizer, and he has just got a very interesting history in how he's involved and how he becomes the Speaker of the House of Commons, which is a prominent political position, even though he is not necessarily popular with many other people. There's another figure, who again is not a very nice man, a judge in the 17th century. His name is Jerome Alexander; he was actually disbarred from practice in England. He was kicked out of the profession because he had been forging documents, which, for a lawyer, is as bad as it gets. Absolutely *persona non grata* in England. This, to my mind, says everything that's of interest in the colonial project. So, if you are unpopular in England and you've been thrown out of your legal profession – you are disgraced. Then, he comes to Ireland, and within a few years he is made a judge. He believes in harsh punishment a lot of the time, so he is known as a hanging judge. One of the most interesting things is that we have his will, which we don't always have. He leaves his books to Trinity College Dublin, and he leaves some money for the poor protestants of Dublin, which is not typical at the time. He leaves everything to his daughters under one condition – that they don't marry anybody from Ireland, protestant or catholic. So, when he comes to Ireland, he is a judge, but he hates the Irish and everybody from Ireland, whether they're protestant or catholic. He is almost like a cartoon character; he's like a bad guy in a film. I find him interesting because I suppose he is different. After all, he doesn't conform to what everybody else is doing in society. He's not a nice person; I wouldn't want him to be my friend, but he is interesting to read.

L. G: *Yes, he's not an ordinary person. So, as we can see, societies and legal systems are quite different, and from there comes my next question. What insights can studying crime and punishment overall provide into our knowledge about the structure and values of past societies?*

C. D: I think it's brilliant; I think it's so useful to look at. I mean you can study the values of societies and ideas of societies through a number of ways – through religion, through economics and many other sorts of things. The very valuable aspect of crime, I suppose, is that it's a study of society in individuals' reactions to events experienced at their most stressful. The moment in your life if you're a victim or if you're a perpetrator of a very serious crime, for example a murder, you will never forget that. Also, it shows humans at, I suppose, the moment of their worst crisis. Whether it's the 21st or 17th century, it's the same. The reactions to those harms that have been done to them tell us a lot. The talk that I am going to be giving later on today will be looking at a system of criminal justice that allows for very high levels of execution. We break down a law in Ireland, as in the common law system generally, with three categories of law. On the top we have treason – offences against the State, offences against the King, killing a diplomat, killing a monarch or somebody very important. It's a very serious crime with a very serious punishment. On the bottom level we have what might be called misdemeanours, which are relatively lighter crimes with relatively lighter punishments, which could be a corporal punishment, for example some sort of damage to the body, to the ears or the nose or simply just a fine or even simply humiliation. In between are felonies; almost all have death as the sentence. Relatively speaking, crimes against property and stuff like that. The law allows for huge numbers of criminals to be executed. The records suggest, as far as I can see at least, that levels of people being killed are actually relatively small. We have a PowerPoint for the talk which shows some results from trials. What I'm saying is while the State and the law provide for harshness, society prefers not to be so harsh because a lot of the time the jury will not find guilty, or sometimes they'll say: „This person is guilty and the threshold for what they stole is twelve pence." If it's above the value of twelve pence, it's death, and if it's below twelve pence they'll say it's just imprisonment or a fine. In one case, a man stole a silver cup which was worth thirty shillings, which is way more than a twelve-pence threshold. In that case they say: „He is guilty of theft, but we don't believe that silver cup is worth thirty shillings; we believe it's worth eleven pence." So literally just below the threshold for the death sentence. So what they're saying is he is a criminal, he's guilty of a crime, we think he should be punished, but we don't want a death sentence. That to me is a perfect calculation of a society as a whole that rejects the ultimate sanction of death in a lot of cases. So I'll be asking questions tonight like „What does it tell us about our society?" Our society is violent. It's much more violent than today. You always hear people today who watch too much news saying: „Oh, society is becoming so violent." Then I pull my historical records, and I

say: „Well, hang on a second." In Ireland, on average in recent years, you might have a murder homicide rate of maybe fifty-five/sixty people. During Covid it dropped down to twenty, but when my grandmothers' grandmother was around in the 1880s the homicide rate was maybe a hundred and twenty-seven a year. Even though people are looking with nostalgia to the past as a nice time, where we didn't have much money, but everybody was happy, I think probably they weren't, and everybody felt safe. People use a phrase like: „You could leave your door unlocked back in the day." I don't think that's true at all: by the way, the murder rate was way higher. In the 17th century, it was way higher again, I think. Lots of people died in violent circumstances in the 17th century. The State was very violent; we had martial law in Ireland when there was no war. That means that military officers could execute people legally with no jury trial and the circumstances of such. During war, people think maybe that's acceptable because martial law and military laws are important to keep order when the courts can't function normally. In Ireland, the war stopped – military law continued for the next forty years in the early 17th century. In the 19th century, people, maybe in Germany or France or England, are saying: „We're civilizing people in Africa, and we are making them European – we're bringing our values, our religion and we are teaching people to dress nicely." The same sort of thing has been said in Ireland in the 17th century. The English are going to civilize the Irish, but the big irony about it is that in order to civilize people they're going to act in a very barbaric fashion. So the death rate, the killings, the violence, all of that sort of thing had the English acting in a barbarous manner. So the really interesting thing for me when I study criminal justice outside of the States' violence is when the community becomes involved because in Ireland we have a jury system – twelve people from the locality who reject State violence. They say: „We have the power to kill, but we're not going to use it." That to me is a really interesting point. In one case, a woman kills her husband, and then she claims that she is pregnant. She claims what's called the benefit of the belly. A jury comes into a courtroom; it's a jury of women, and they have her inspected. They say: „Yes, she is pregnant and because she's pregnant she can't be executed." In another case, a woman is having an affair with another man, and the two of them kill her husband, and that should be a case where society wants to see vengeance. So for me it's not just about crime and what the law says the punishment is or how the court works. The interesting thing about studying crime is that it's a window on society. I used to be a legal historian, and now I am a social historian because I am interested in how gender works with crime, how class works with crime, and how regional areas work with crime – how do rural people react to criminal activity vs how do urban people? Think about how people live in

very rural areas because the forces of the State aren't around as much. In the city centre, CCTV cameras are everywhere, and there's a much greater chance that we'll see people fighting. For me it's a useful window on Irish society in the 17th century, looking through crime but particularly something like how the lower levels of Irish society work because they don't write things in documents. It's easy to write the history of what we used to call „a great man" but to look at what, for today, we would use a phrase like „working class" or people from lower levels of society, women, homeless people. How does Irish society change in relation to people who move around? People who scare everybody in the town because they're outsiders, who travel in and away for a time and don't feel like they belong. So it's just really interesting to look at somebody at that level of society. Particularly things like homeless people, the Vagabond law, stopping movements of people, and criminalizing poverty. Also fear of things like diseases, fear of young men who are not married off and so represent a potential chaos within the society – it's a really interesting window into how society sees these people. Sometimes the criminal justice system allows us to see these things.

L. G: *And speaking of that sentence as a very important category in criminal law that divides past societies from present societies, since today we don't have many systems with death sentences, but overall it is a question that's related to international law. So, what insights can studying crime and parliamentary law tell us and make us better understand the social development of both historical and contemporary societies? Because cancelling the death penalty is also a result of developing law. I would like to know your opinion*.

C. D: It's a very interesting point. Personally speaking, I am not in favour of the death penalty; I think most people probably aren't. Occasionally, I can speak only from Irish experience; traditionally in the 20th century, by the 1950s and early 1960s, we stopped the death penalty. We did not have a huge number of cases. A colleague of mine, Lynsey Black, did a brilliant book on women and the death penalty in Ireland, where we have about twenty women who are convicted. I think Irish society, now, is happy that we don't have a death sentence. Traditionally, after the 1950s and 1960s, the only people that could be sentenced to death were those guilty of what today we would call „treason" or, in Ireland, offences against the State. For example, the sentence for killing a policeman in Ireland, if I am not mistaken, is about forty years. You are not just attacking the policeman, you are attacking the State as well. You will occasionally hear people say: „Maybe we should have the death sentence for killing a policeman." But I think it's a good thing that societies moved past the

death sentence, obviously. I also think we need to be careful not to be too smug or too self-congratulatory about the States' criminal justice system because the death sentence is not a good thing. We make mistakes, but I don't think it's civilized to kill other people even when they've done terrible things, and many people have done terrible things. At the same time, putting people into a prison for a very long time isn't always a perfect system either. I don't have a better system to replace it with. These people are far cleverer than you and me, who have thought about this for a very long time and haven't come up with a better system either. Sometimes the system of incarceration doesn't produce good results. Longer sentences – where politicians want to show just how angry they are to get votes, obviously and they just keep on increasing the sentences. Instead of having a war on crime, maybe we might consider having a war on poverty or a war on educational standards or a war on an inclusive society that doesn't create and push people to the margins. It's not necessarily purely about the law. We still don't have a perfect criminal justice system, and it still needs huge thinking. It doesn't necessarily need a huge investment because you can help the issues around crime in a cheaper manner. What we used to call the „Celtic Tiger" before the Economic crash, I am not perfectly sure of these figures, but I seem to remember that the cost of incarceration of a person in an Irish prison was about €96.000 a year, probably more now. The cost of sending somebody to the most expensive private school in Ireland is about €22.000 a year, so that's five times more expensive to send somebody to a prison than it is to send them to the most expensive school. If you invest in things like breakfast clubs in school or things that create an inclusive society where children feel valued, they don't engage in crime and later on you save much more money. You need to consider that our society still has a long way to go. I think European society, generally, needs to think about those sorts of things. There's a lot of progressive stuff going on across Europe; some countries are better than others. Some of them have improvements to make, but nobody in my mind has a perfect situation.

L. G: *What do you think the international criminal law system lacks the most? Speaking in general, not about any specific country, since we can agree that there are things that could be done better. Do you have any specific thing in mind?*

C. D: I've done a couple of modules as a student on international criminal law, but it seems that it's increasingly sort of out of date. I suppose one of the things to keep in mind, right now, about international criminal law is probably under severe pressure as a system. Things like people threatening to take over other countries like Greenland, and things going on in the

Middle East. I am not an international criminal lawyer, but I did study it a little bit as a student. I wouldn't have a huge amount to say on it, but I suppose one of the most interesting things and the very obvious point is that the system of international criminal law in terms of bringing perpetrators to justice seems to be under severe pressure. Americans, for example, were so strong in creating things like international criminal courts, then don't engage with them themselves, don't make their own politicians or soldiers appear before courts, and it's unlikely that they ever will be sort of prosecuted. I say „unlikely" for political reasons. It's always a political form of justice at some point. Even just this week, things like what's going on in the Middle East, what's going on in Eastern Europe, what's going on with places like Greenland. Those things suggest that the international criminal law system is under severe pressure. To a point, realistically, it always had political elements to it. Common law systems, like the one that I come from, have had law developing over such a long period of time, hundreds of years. You could argue that a common law developed and reacted to a society that accepted it. If you take what is maybe a Western tradition of international criminal law and plant it on the world and say: „Everybody has to obey this now." I think overall ideas behind it are good, but the way the law is actually played out doesn't always see satisfactory results for everybody in terms of philosophy of justice.

L. G: *Exactly, I just wanted to make a full story on the topic, and thank you very much for expressing your opinion. So now I would go back to your current career since you have been appointed as* ***Director of Publications for the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions****, and previously you have served as Co-Editor of* ***Parlements, États & Représentation****. As well as Fellow of* ***the Irish Legal History Society****. Therefore, I would like to know how these experiences have shaped your perspective on the historical legal system and, of course, in terms of your research?*

C. D: I think they've been a huge benefit to me – I really enjoyed interaction. I suppose whilst there is ultimately academics' temptation to disappear into your studies and never leave. Occasionally give a lecture to someone and retreat in. We work mostly by ourselves; occasionally you'll have collaborative projects but not that often. For me, there was great value in interacting with both the *International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions* and also *the Irish Legal History Society,* as they gave you contact with other scholars. Most of the people in the Irish Legal History Society are either from Ireland or working in Ireland. We've got a lovely mix of academic historians, academic lawyers, legal practitioners and also judges – which is not always common in legal

history societies in other parts of the world. Access to people with very different perspectives, the people who work in the law, within the universities and the legal systems... It's a brilliant way to talk, listen, and read what people are working on. For me, just that chance to interact, to listen and to learn from other people is like travelling; you need to go and see other places to really appreciate the world around you. The Parliamentary History Commission for me is brilliant because we always work on the same topic – parliamentary history for the most part. First of all, we meet once a year, usually in early September for a conference. I hosted one in Dublin over ten years ago. We visited Spain, Norway, the Czech Republic, Austria, France... I'd love to come to Serbia sometime. I don't know if anyone would take it upon themselves to organize one, but I think it would be a brilliant occasion. We usually visit Parliaments; we might visit courts as well. We are usually hosted at the university. It's a good way to learn how academia can be done. So we need to be aware that even simple words, which we think we know and understand, can have very different meanings, but also just understanding what words like representation mean. In Ireland, we have a system called proportional representation for elections, and people in Ireland, both academics and the public generally, have a lot of confidence in that system. They think it's a good system because it allows for representation of minorities, and it's a system that we know, we're comfortable with, and we like it. Go to somewhere like England where they have some uses of proportional representation in some of their regional parliaments, but in the main parliament of Westminster, they have a first-past-the-post system, which isn't really as representative as it could be, but it's one that the English are comfortable with because they've been using it for centuries, and they like it – and that's fine. I'm not saying it's a bad system per se, but they wouldn't like proportional representation because it's not their system, and they've thought about bringing it in and they've rejected the idea of it. So it's very interesting for someone like me to go to lots of different countries to see how different systems work, to appreciate that other systems work well, that maybe it wouldn't work well in Ireland, but it works well in Serbia. So the contact that I have with other people, the ability to visit other places and to really get in under the skin, if you understand the phrase, to get under the skin of a different system of representation, to understand maybe how politics works, how the institutions work, just to visit the physical buildings. I'm writing a piece at the moment on parliamentary history for a book. It's a co--authored piece. It tells us a lot about COVID times. When I started writing the piece, I'd never met the other two historians I was working with. We met online; that's it. I'd never physically met them in person. But we started writing this chapter together for a book. It's part of a much bigger project. So we're

looking at architecture. We're looking at space in a room. How does, for instance, in the English Parliament, traditionally, it's based on an old chapel, St. Stephen's Chapel in Westminster. So in the Latin Christian tradition, I know here in St. Sava's, it's a big, wide open space, but in English churches, it's a long, narrow space, and if you look even at the House of Commons today in England, if you've ever seen it on TV, it's like a corridor. So it's a long, narrow space. Whereas in Ireland, in our House of Commons in the 18th century, we had a large octagonal space, eight sides – more like a circle. So looking at those spaces can be very useful. How is the decoration? What kind of colour is on the furniture? For instance, in Ireland, we rarely have the monarch in our parliament because they don't reside in Ireland, but they do sometimes put up a picture, a portrait of the monarch. So you have to pay respect to the picture or to the coat of arms. The symbolism of things like that can be very interesting. In Ireland, for instance, they've got a gallery on the top of the House of Commons, and there's a very famous picture by a guy called Wheatley of the Irish House of Commons. At the top, it's full of women. Now, traditionally, women didn't appear in parliament in Ireland until 1918. That's not to say that they're not politically aware. It's not to say that they're not politically active. It's not to say that they don't understand politics, or that they're not involved in politics, or that some of them don't have very strong and robust opinions on politics or what's going on. We can see from that painting, and we have documentary evidence otherwise, to show that they're heavily involved, consuming politics. They're observing the chamber. I often wonder if there's ever interaction with some politicians. We have a phrase called „playing to the gallery", trying to impress the people up in the gallery. It's very interesting to know things like that, and you can learn a lot by looking at the differences and the similarities. So when you go abroad, when you interact with scholars from other parts of the world, you gain from their experience. It's a learning experience. For me, being involved in international organizations or organizations where I'm interacting with different professionals, it's the only good thing that comes out of it, I think.

L. G: *Yes, there's always a space to improve your knowledge, which leads us to my next question. Your career has also been marked by teaching across Europe. You have taught in several countries and at many universities across Europe. So how have these experiences shaped your approach to research and teaching within your main fields of interest?*

C. D: I've taught in a number of Irish universities, and again, like I was just saying about being involved with different organizations, seeing how different institutions work, and mostly Irish universities work more or less in the same manner. It depends on the size sometimes. I suppose

the nature of my work in several different Irish universities is a reflection of the academic job market as much as it is my happiness to travel around and work in different places. Generally speaking, it's been very good. When I was teaching in Maynooth, which is a historic university to the west of Dublin, that was founded in 1795 as a reaction to things like the French Revolution, because a lot of Irish clerical students, students who wanted to become priests, had been travelling to the continent and the English government think where they had been particularly hostile towards Catholics in seminaries in the 17th century, by the 18th century, they say: "Hang on, Catholic clergy could represent a bastion of conservatism within Ireland, anti—republicanism", so they fund a university. And so that's working as one of the biggest seminaries in the Western world. By the 19th century, Ireland was exporting priests all over the world. And when they took in secular students in the 20th century, and by the time I was teaching there, the university had largely been secularized with the exception of, I think, philosophy, theology, and sacred music. So there are still priest students, and then there are lots of regular secular students, we might call them. So occasionally I'd be teaching students; occasionally priests who were studying history would come into my lectures. So it was a very interesting interaction to have young men, 19, 20 years old, studying history, and I'll be teaching maybe early modern history, which inevitably means I'm teaching religious history. So the diversity of the student body for me is brilliant. I love it. Ireland was largely, let's say, fairly monocultural for most of the 20th century. But then, for instance, in the early 21st century, we had a lot of people from parts of Eastern Europe, including the Balkans. That brings diversity, and it's interesting to listen to them and to their experiences and things. And lots of people say, for example, from the Far East or from Western Africa, which again is bringing different experiences, different ideas. That diversity of the student body is really interesting to me. When I went abroad then, I worked at University College London for two years, and I taught for a time at the University of Vienna after that. Two very different universities. At the University of Vienna, I always found Vienna a kind of fairly conservative sort of city, and the student body, the lawyers, I think, reasonably, seemed to be a little bit more conservative. I don't mean that in a bad way. It's not a negative. It just seemed a little bit different from what I was used to in Ireland. Just the kind of thing that people would dress up for on a Sunday, for example, whereas in Ireland, they tend not to. So it was really interesting teaching. I taught medieval English legal history in Vienna. The students were quite interested, even though they didn't necessarily study a huge amount of common law tradition. They knew a little bit about it, but they were enthusiastic. We used to teach three-hour lectures there. So my teaching

responsibility was that module, and I taught three hours on a Wednesday morning, 9 to 12, and that was exhausting as a teacher because you're performing when you're teaching. It's almost like coming off the stage in a theatre. You're kind of buzzing a little bit after a lecture, but it's a long three hours, so it's exhausting in many aspects, and you need to be mentally really kind of ready for it. The University of Vienna is very big. The law school is very big. They have a department of legal history that has maybe six or eight academics plus postgraduate students. They also have a department, I think, of ancient lawyers. So they've got two that are concerned with the history of law, whereas most Irish universities might have one or two lawyers who are interested in history. So in Ireland, there's a specific genre that must be taught in the university. Some universities, I think, actually don't teach any legal history, or not much anyway. So in the end, it was very good that they have ring-fenced legal history in a specific area, and that's its whole department. It's a big law school. You've got a big law school here as well, compared to the two others in Ireland that I've worked in. So that's a very interesting way to organize a department that can guarantee the idea of teaching legal history. My colleague, Professor Nina, was telling me that legal history is a first-year subject here. It's an obligatory subject. So in Ireland, it's generally third or fourth year, where if somebody's interested, they will take it, but it's not obligatory anymore. And so that's really interesting to learn about. It's been really interesting to take on that. When I went to London and when I was in London, it was like living in Disneyland for historians, because the location of University College London is in the heart of the academic district of the city. So the University is not too far from King's College London. It's very close to both the British Library, which is one of the UK's legal deposit libraries and was, I think, about a 10– or 15-minute walk from my office, and also the Institute of Historical Research, which is a kind of umbrella organization that welcomes historians from universities across the UK and beyond. At the Institute of Historical Research, there were always seminars every evening. You can go online and watch some of them. They have maybe 20 or 30 different seminar series, and they meet once every two weeks. So on a Monday, there may be four seminars, and on a Tuesday, another four. There was always something to see, and it was interesting just to have access to the seminars. Now, I know we can go online and watch seminars, but there's something lovely about being in the room, and there's a social aspect afterwards. Everybody goes for a drink afterwards, maybe. Sometimes that's just fun, but you learn a lot. You make contacts with people. I have published four significant books during my time as an academic, and I have others in the pipeline. They all began life—maybe I shouldn't say this out loud—in the pub. You're having a drink with some-

body, and you kind of say, "God, isn't it weird that nobody's ever written a book on this?" Then, two days later, you get a text saying, "Why don't we write a book on this?" So we did, as collaborative projects with colleagues. So the ability to meet people, to talk to people, to listen to people, either in a formal academic environment, but then the informal, what happens afterwards, to my mind, is part of the process as well. Because sometimes when you're relaxed, and you can be more informal, you can ask people questions, you can say what you're thinking, maybe that we don't always, because we don't always like to speak up in a classroom. I was an undergraduate once in Ireland; our students are notoriously quiet in the classrooms; they may not ask many questions in the classroom, but afterwards they may have very strong ideas. And maybe it's the same here. And so it's a great way: that informal seminar afterwards, which relocates maybe to a cafe or a bar, allows people to interact. And sometimes it can be very productive. And so it's the same with getting involved with the Parliamentary History Commission. The social side of us allows people to interact, and it's very healthy, I think.

L. G: *The connections are very important. Speaking of your lecture today, here at the faculty, at Forum Romanum focuses on the attrition rate in Irish criminal justice trials and why the executions were relatively rare in an early modern common law country. How does this research reshape our, as an audience, understanding of the early modern criminal justice system?*

C. D: I suppose I used the word „attrition", and this is coming off an article that I've written. It's not yet published; I'm hoping it will be published in the coming months. The editor asked me: „Are we sure about attrition, that word?" It's kind of got two meanings, I suppose. Attrition rate, in part, is around the number of people being killed, the conventional understanding of the word attrition. But also in some criminology circles, we use the word attrition rate around cases. So particularly in cases, my lecture this evening isn't specifically about rates of sexual assault, but in Ireland in cases, because there's a very high attrition rate in those cases where a case may start or a complaint is made, but it doesn't come to fruition for a whole host of reasons, it's something specific to those sorts of crimes because the success of the cases is never, the percentages are very low for conviction. So that word attrition is used both in the sense of executing criminals in the 17th century, but also the number of trials that fail. That word attrition is around the trial, also. So, to talk tonight is going to set up a premise that Ireland is a colonised country; I don't think I'm going to go to the argument with that, although sometimes in the modern world people find it difficult to use the word colonising around one European country with another European country. But the Balkans, I'm sure you've

used it; I don't know if you do, but it certainly could be used in those contexts with people invading from other parts. Certainly in Ireland, we use it as well. Colonised country, the forcing of one legal tradition onto another, that a kind of a distinctive indigenous Irish legal system, which is a sophisticated system, in the 17th century is put out and the English system is essentially placed on, along with other issues around religion and societal norms generally, around dress and language and things like that. I'll bring out a legal book that has a long list of punishments, and it's death, death, death, death, death, huge amounts of crimes, yet the practical application of the law in Irish society, which is a mixture of Irish people, indigenous Irish people, English people and also Scottish people that ultimately all of those societies tend to reject the death sentence. Now, people are executed on some occasions, but most of the time, when it's possible, they are not. So what I'll be asking the question is, traditionally, I would normally teach that a successful legal system is one whereby the people consent to the law; that if the community doesn't buy into the legal system, it won't work very well. So they have to accept judgments for property, or society generally has to accept punishments for individuals. And if the punishment is seen as too harsh, society won't accept it. And that criminal law, like all other forms of law, where society generally can agree, this is good behavior, we accept it; this is poor behavior, we won't accept this. So the people who steal and murder and are violent and things like that must be rejected, and they must be punished for the transgressions of what is normative behavior. And this idea of normative behavior is really important because what's normal to an Irish person may not be considered normal to an English person. What's considered good and decent behavior to one class of society may not be considered good and decent behavior to another. So to a point, you need consensus in society as to what is good or bad behavior. But in a colonizing society, it's very hard to find consensus because English people will say one thing is civilising, Irish people may consider something else to be civilised behavior. So the paper is trying to understand where Ireland is at this moment, when law is being enforced onto the majority of the population, which essentially is a foreign law to an extent; how do they adapt to that law, and does Irish society as a whole accept it? And to my mind, the execution rate might suggest that in this instance, they don't accept it. Because there's an Irish tradition of their indigenous law system. It's largely a system of what we would call in the common law system – „torts". I don't know if you use the terminology in the legal system here in Serbia. A tort is essentially when you sue somebody for harm that's been done to you. So if somebody crashes into your car, you may have to go to court to get recompense to pay for the damage to the car. The Irish system works the same way in that if somebody does

you harm, you get a payment as a result. The legal system was comprehensive across Ireland in the early Middle Ages. And what that means is that the state doesn't punish people in the way it does in the common law system. What happens is you essentially bring your case before judges, and they award compensation. Now, I'm not necessarily saying that's a good system or a bad system, because in the modern age, I think we'd all be horrified if you could just compensate somebody after you killed their father or compensate somebody if you commit a crime against somebody. But the positive of the system is that we don't execute people who commit crimes in that Brehon law system in Ireland. For the most part, there's no corporal or capital punishment –– it's all fine, it's all financial. So it takes the violence out of the system for the most part, but it does replace it just with money. And if you're wealthy, you can essentially buy out of a punishment. So it's, like I say, it wouldn't work in today's society because what's so civilized about a system that executes everybody? From the perspective that to say that that represents civilized behavior, because as we were saying earlier, death sentences are not considered a civilized way to progress anymore.

L. G: *We can say that there is something that's common for both the common law system and the European system, even though they are completely different. My last question, personally my favourite, since most of our students are pursuing criminal law and commercial law after finishing their studies, and as you said, legal history isn't always obligatory. In Serbia it is, but speaking generally... So my question is what advice would you give to young law students on why engaging with legal history is important for their careers and also in their lives as professionals?*

C. D: I can't say specifically how, particularly in Serbia where obviously I'm not an expert in Serbian law, you can make a successful career in the law, obviously, without having perfect knowledge of legal history. I know that people who study legal history bring a certain sort of roundedness to their knowledge of the law to really understand where, I would say this with history in general, to understand where we are, we need to know where we've come from, and we need to have an understanding of how society develops. I would always say to my students, this sounds terribly arrogant, but I would say to students that historians, and I include legal historians in this number, have 20/20 vision because we've already seen everything that's happened. There's nothing that hasn't happened in the past that isn't happening today. So to understand the world around us– the politics of Russia or America or China or everywhere else– we've studied all the things that have happened in the past; we can't say we're surprised by things that are happening today. Because the human past is

so complete in so many ways. And so from a legal history perspective, when you're zooming in on the law, we can see how the law has developed over longer periods of time. So we can see the big trends that are emerging. And so if you want to understand the law now, and particularly the law as it's developing into the immediate future, legal history can give you a sense of having a little bit of, it's kind of like the ability to look into a crystal ball and to see how things are developing. And so just to have a greater understanding and not be surprised by developments in today's world, because we've seen those trends and we have an understanding. I know that sounds a bit abstract, but I do think there's a practical benefit for us to understand; to really understand the law, I think you need to understand where it's coming from.

L. G: *Absolutely, that's why, here at the faculty, we study legal history as an obligatory subject. I wanted to hear an answer because I think that legal history should be more popular and it's sometimes kind of underrated.*

C. D: In Ireland in recent years, we've seen surges of popularity. It's something; I think it's the course that used to be seen as a sort of a free hit in that in a lot of law schools, you have obligatory modules on, you know, contract law, European law, criminal law, constitutional law, all of the things that you have to have to go into the profession in law. And then you get some interesting things that you can study if you like, but we've increasingly seen numbers rising in legal history. And the fact that a lot of the significant sort of academic lawyers and significant academic practitioners are very interested in the law. We've got a number of very senior judges in Ireland who are active legal historians. They write legal history. They're not just coming along to listen politely to the paper and have a coffee afterwards. They are actually writing books on legal history. It's fascinating. And sometimes they have time because cases are held off at this time to spare, and they write a little bit of history. But we've got great support from the, particularly the senior judges within the profession, who are not just attending our meetings out of a sense of, you know, some sort of sense of professional obligation. I think they are actually fundamentally very interested in legal history. So I think that's a lesson for everybody that if the senior academics and the senior legal professionals are engaging in legal history, I think it's something that we all should be.

L. G: *I have one more question that now came to my mind as we were speaking. Aside from your job, in your free time, do you have any area of history that you like to read about? For example, Roman law or something similar?*

C. D: I'm reading a lot; from my reading at the moment, I'm reading a lot of theology at the moment. Right now, I'm reading a recently pub-

lished book on organized religion and sexuality by a guy called Diarmuid McCullough, who's a professor of church history in Oxford or Cambridge, and he writes in a lovely style; it's very readable. You know, I think the real test of a great historical writer is somebody who's a really sharp academic and knows all the little details, but can actually write in a way that's easily read by people who are not professional historians or not professional lawyers. So, I think that book is good for that reason, in that it's very easy to consume. So, I found myself reading a lot of early church history, kind of first-, second-, third-, fourth-century histories of the church, you know, in these two places like Greece and modern-day Turkey and places like that, and it's quite interesting. I've also been, I mean, I read around things like church courts; it's not sometimes teaching just legal history, I suppose, really. What else have I been reading recently? I've read a book recently on the history of jokes, which I found very, very interesting. It's, again, just fun, but I often find, particularly if I'm teaching a double lecture, if I'm teaching a two-hour lecture, I give little spaces in my teaching. So, the theory of teaching is that students have a certain limited space in their head for concentration; they zone out. So, if you break up your class, and increasingly, because we're always on phones and iPads, our concentration is even less. So, I break up my teaching sometimes with little stories, little vignettes, mostly about history, but sometimes if I'm teaching an intense topic, I'll just take a tiny break and say, 'interesting story about, in relation to what I've just said, did you know blah blah blah blah blah,' and it just gives the students a little rest. And then, so, it might be just 30 seconds, and then we go back into the lecture. So, sometimes when you're broadly read, if you can find things, like I said, something about the history of jokes, there was a guy in England who wrote a history of farting, which I found fascinating, and it's funny, and it's interesting, and it's a social convention, and there's a whole lot around societal expectations around what is good behavior, and something that can seem very vulgar, and maybe even saying it, it makes me vulgar in the process, but it's a very important, it's like, you know, 100 years ago, people would not write on the history of sex, and now everybody writes the history of sex. People who have no interest in the history of gender– everybody writes about the history of gender now, you know. And so, I suppose reading about the past, a comprehensive look into areas that have traditionally been considered vulgar or inappropriate or things like that, I find interesting. That's why I was interested in those church courts originally, because they dealt with people who misbehaved, and it's probably also why I found working on the criminology of law relating to prostitution as interesting, because, again, it's people who reject normal behavior, civilized behavior. But then again, as I say, the criminal law is always about people who are transgressing norms.

But in fact, we're all criminals. Who can say they're not a criminal? We've all broken the law. For most of us, it's only small things, thankfully. Most of us aren't murderers, but nobody can say they're not criminals, I think. So it's all about us, to a point, you know?

L. G: *I didn't think about it in that way. What an interesting perspective. Thank you very much for your answers. Once again, it was my pleasure to have you here.*

C. D: Thank you for having me!

L. G: *I am sure that our readers and viewers will have an opportunity to learn a lot from you since we talked about many interesting themes. So thank you for being our guest.*

C. D: Thank you very much!

Рад приспео / Paper received: 10. 3. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 2. 4. 2026.

Luka I. BABIĆ*
Ivona Ž. ILIĆ**

CONFERENCE REPORT: THE 7TH INTERNATIONAL STUDENT CONFERENCE "IUSTORIA 2026: IN THE SHADOW OF EMPIRES"

At the University of Belgrade Faculty of Law, students from all over the world have gathered during the Iustoria 2026 conference. The conference was held from May 11 to 13, for the seventh time, continuing the tradition of the unique legal history event for students. Iustoria is one of the few academic oases where students from bachelor's, master's, and doctoral programs can share their finished research and those still in progress, as well as get to know colleagues with the same field of interest and improve their work together.

This year, students from Serbia, North Macedonia, Poland, Italy, Montenegro, Republika Srpska, Federation of Bosnia and Herzegovina, France, Slovenia, Russia, Germany, and India have been part of the international student conference. Research has been presented in 9 sessions, arranged in chronological order from Roman law to the modern age, and the official working languages of the conference were Serbian and English. The theme of this year's conference, "In the Shadow of Empires", provided the framework for the formulation of students' research topics covering a wide range of issues concerning the organization of empires and their influence on international relations throughout history. The choice of this year's theme was inspired by the fact that 2026 marks the 1,550th anniversary of the fall of the Western Roman Empire in 476 CE. Each day of the three-day conference began with the keynote lecture. The conference was officially opened by the Vice Dean for International Cooperation of

* Second-year undergraduate student at the University of Belgrade Faculty of Law, email adress: *za.lukababic@gmail.com*.

** Third-year undergraduate student at the University of Belgrade Faculty of Law, email adress: *ilicivonapf@gmail.com*.

the University of Belgrade Faculty of Law, Prof. Dr. Dalibor Đukić, and the chair of the Organising Committee, Prof. Dr. Nina Kršljanin. They welcomed all participants, emphasizing both the significance of this year's conference theme and the important role the conference plays in fostering research collaboration in legal history and in bringing together students and scholars engaged in these topics.

FIRST DAY OF THE CONFERENCE

The first day was dedicated to ancient and medieval legal history, and it started with Prof. Dr. Natale Rampazzo's (University Federico II of Naples) keynote lecture titled *Imperium sine fine*. The professor, connected from Naples via video link, spoke about the Roman institutions as the forerunners of international law. The lecture was moderated by Dr. Valentina Cvetković Đorđević, a Professor of Roman Law at the University of Belgrade Faculty of Law. The lecture was followed by three student sessions.

The first session was held in English and had three speakers: Miljan Stojanović (University of Belgrade Faculty of Law), Maria Monika Miś (University of Warsaw Faculty of Law and Administration) and Petar Đorđević (University of Niš Faculty of Law), who discussed the topics related to Rome, the application of ancient law into modern times and the ancient public law theories. The session was chaired by Asst. Dr. Vukašin Stanojlović (University of Belgrade Faculty of Law). The discussion after the session was highly inspiring, and it underlined the importance of knowledge of the historic experiences when creating a modern framework.

In the second session, speakers were students from Serbia and Montenegro: Aleksandra Stoiljković (University of Belgrade Faculty of Law), Uroš Tutunović (University of Belgrade Faculty of Law) and Tijana Vidaković (University of Donja Gorica Faculty of Law). They presented their cognitions about the Roman private law curriculum-related questions, but also about the legal transplants of Roman law into 19th-century Montenegrin law. The session was chaired by Prof. Dr. Valentina Cvetković Đorđević (University of Belgrade Faculty of Law).

The third session was about Byzantine and Serbian medieval law. The discussion was mostly held about public law in the Byzantine Empire and especially about the relation between state and canon law at the time. The final session of the first day, the third session overall, featured the following speakers: Andrija Mirović (University of Belgrade Faculty of Law), Živan Labus (University of Banja Luka Faculty of Law) and Lazarela Garibović (University of Belgrade Faculty of Law). The session was chaired by Dr. Tamara Ilić (Institute of Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts).

After the third session, participants had the opportunity to visit the nearby Nikola Tesla Museum, where they learned about the Serbian-American engineer and practically tasted and used samples of his work.

SECOND DAY OF THE CONFERENCE

The second day started with the keynote lecture on *Stefan Dušan, a Roman Emperor,* by Dr. Srđan Pirivatrić from the Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts. The lecturer taught about the connection of Serbian Emperor Stefan Dušan with Roman ideas, features, symbolism, and learning.

The first session of the second day, or the fourth session overall, was dedicated to European imperial ideologies. In the session, participants talked about the empires, from the Byzantine to the Habsburg Empire. This session also had plenty of legal theory views on the different historical contexts of the empires. The speakers were Marko Andrejević (University of Belgrade Faculty of Philosophy, Department of History), Romain Hartung (University of Paris X Nanterre and the École Normale Supérieure of Paris) and Jan Košir (University of Ljubljana Faculty of Law). The session was chaired by Asst. Đorđe Stepić (University of Belgrade Faculty of Law). During this session, participants attended presentations addressing the status of the Isaurians in the Roman Empire, the influence of ancient and early modern political thought on Althusius's opposition to absolute royal sovereignty, and the significance of *ius spolii* as an instrument of Habsburg centralisation.

The fifth session was titled *Mongols, Ottomans, and Habsburgs: At the Frontiers of the Old World*. The session featured presentations by Nevena Maravić, Aron Čeh, Natalija Mićić and Tamara Čukić, students at the University of Belgrade Faculty of Law, and was moderated by Prof. Dr. Nina Kršljanin (University of Belgrade Faculty of Law). This session raised various questions concerning the formation of the Mongol Empire, the restoration of the Serbian Patriarchate in the Ottoman Empire, the Great Plunder of Perast, and the position of Serbs during the reign of Maria Theresa in the Habsburg Monarchy. Upon its conclusion, the session sparked a highly fruitful discussion, as it covered a broad range of topics, while the speakers received numerous suggestions and recommendations for further improvement of their research papers.

The last session of the second day was titled *Empires and the Balkans from the Second Half of the 19th to the Second Half of the 20th Century*. The session was moderated by Prof. Dr. Dalibor Đukić (University of Belgrade Faculty of Law), and the speakers were students from the University of

Belgrade Faculty of Law: Milena Ćorović, Mia Terzić, Anastasija Jovanović, Ivan Marinković and Jovan Đorović. This session covered topics of exceptional importance for inter-state relations in the Balkans during this period. The presentations included an analysis of the introduction of the national army and the attempt to establish a Balkan alliance during the reign of Prince Mihailo Obrenović; the dynamics of relations between Serbia, Bulgaria, and Russia in the context of the Treaty of San Stefano and the Congress of Berlin; the nature and purpose of the May Declaration; as well as the importance of Serbian writers in the development of diplomacy during this era. Finally, the session examined the subsequent influence of the socialist movement in the Kingdom of Serbia on the ideological views of the communist authorities of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, particularly regarding the formation of republican borders.

THIRD DAY OF THE CONFERENCE

All sessions on the final day of the conference were conducted in English. The last day of the conference began with the keynote lecture *Civilization-State and Empire: New Forms of Imperialism in International Law*, by Ass. Prof. Dr. Vyacheslav Kondurov (St. Petersburg State University Faculty of Law). The professor delivered the lecture online. Professor Kondurov primarily focuses on constitutional law and legal theory, while his scholarly work has also encompassed certain topics in legal history. Therefore, this lecture aimed to examine the historical and modern understandings of empires from different perspectives, highlighting their key characteristics and the ways in which they continue to shape the dynamics of international law today.

Speakers of the seventh session, titled *Empires and Lawmaking: Modern Russian and Serbian Experience,* were Andrea Bertaccini (University of Bologna), Andrey Andreyevich Kiosov (St. Petersburg State University Faculty of Law), Lyaysan Valeeva (Kazan (Volga Region) Federal University Faculty of Law), Sara Jovanović (University of Belgrade Faculty of Law), Alexandr Yuryevich Zakharov (All-Russian State University of Justice) and Peter Odrich (Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory). The session was opened with a historically and theoretically oriented presentation on imperial legality between ritual and norm, and this was followed by presentations examining issues related to the continuity of the history of Russian law and the Russian state, the influence of legislative codification and judicial reforms in Russia on the distinctive features of the Empire's legal order, as well as the territorial structure of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. The session also included a

presentation on the significant long-term influence of the Austrian Empire on the adoption of the Serbian Civil Code. Finally, the session concluded with a presentation analysing imperial legal legacies in the post-imperial world. The session was chaired by Prof. Dr. Nina Kršljanin (University of Belgrade Faculty of Law) and Ass. Prof. Dr. Vyacheslav Kondurov (St. Petersburg State University Faculty of Law).

The next session was dedicated to multinationalism and imperialism. The moderator of the session was Prof. Dr. Miloš Stanković (University of Belgrade Faculty of Law) and the speakers were Petar Simonoski (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje Faculty of Philosophy), Aleksandra Rakhmanova (St. Petersburg State University Institute of History) and Tamil Iniyan A. (Central University of Tamil Nadu). The session began with a detailed presentation on the issue of the conflict between the Roman imperial legacy of the Byzantine Empire and the coronation of Charlemagne, followed by a presentation on the foreign policy of the British Empire towards Africa in the second half of the 19th century. The session concluded with a presentation examining the persistence of imperial legal reasoning behind the formal framework of sovereign equality in international climate law.

The speakers of the last session of the conference were Gabriela Szota, Natalia Bieniek, Marta Brodziak, Marta Pilarska (students at the University of Warsaw Faculty of Law and Administration) and Viktor Norkin (Ural Federal University/Yekaterinburg Orthodox Theological Seminary). The session was titled *Empires and Traditional Communities in the Modern Age,* and the moderator of the session was Prof. Dr. Branko Rakić (University of Belgrade Faculty of Law). The first presentation of the session focused on French and Austrian imperial aspirations in North Africa, with particular attention given to the persistence of customary law in this region. This was followed by a presentation devoted to the Sami people, who are primarily located in Norway. The research examined the international and domestic legal frameworks for the protection of their rights, placing this case within a specific context in which asymmetries of power reflect imperial elements even in the contemporary era.

The following presentation addressed the preservation of Byzantine canonical legal traditions in the Urals during the second half of the 20th century through the writings of the Old Believers. The session also included an analysis of the historical development of private law in Colombia, shaped by various influences throughout its history. The final presentation examined the broader context of how philosophical traditions endure despite colonial imperial influences on a state's legal system, thereby continuing to shape its contemporary law. This was illustrated through the

example of Ecuador, one of the Latin American states that experienced significant colonial influence.

CONCLUSION

Iustoria 2026 was distinguished by the diversity of its topics, which, from a variety of perspectives and through numerous examples, explored the ways in which empires have shaped political processes throughout history, as well as the practical implications of the enduring influence of imperial elements on contemporary law. Taken together, the presentations demonstrated that the legacy of empires remains deeply embedded in many of the social and legal processes witnessed today, reflecting the persistent existence of power asymmetries. At the same time, this influence cannot be viewed in isolation, as it is closely intertwined with historical traditions, the particular characteristics of individual peoples, cultural contexts, and the broader political and legal developments through which states pursue their interests.

The large number of participants from different countries reaffirmed the quality and continuity of students' research in the field of legal history. The presented papers were distinguished by the complexity of the research questions they addressed, with particular emphasis on the interdependence of various social factors and legal institutions across different legal systems. The students employed a variety of research methods and presented well-reasoned arguments, demonstrating a remarkable understanding of the historical and legal processes under discussion. All conference presenters will have the opportunity to publish the results of their research in the Herald of Legal History, an international academic student journal dedicated to the study of legal history of all countries and periods.

As in previous years, the conference once again demonstrated the breadth of legal history as an academic discipline, while the participants highlighted its significance and central role in understanding the past, the present, and the future.

Рад приспео / Paper received: 29. 5. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 1. 6. 2026.

Марко КНЕЖЕВИЋ*

ИЗВЕШТАЈ СА КОНФЕРЕНЦИЈЕ: „180 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА И 110 ГОДИНА ОД СМРТИ НИКОДИМА МИЛАША“

У свечаној сали Правног факултета Универзитета у Београду, од 15. до 16. априла 2026. године, одржала се јубиларна међународна научна конференција посвећена лику и делу Никодима Милаша, далматинског епископа и једног од највећих српских канониста и црквених правника 19. века. Конференција се састојала из четири сесије, током два дана трајања. Свака сесија је постављена као особена тематска целина: у првој сесији излагачи су се бавили Никодимом Милашом као епископом, канонистом и правником, у другој сесији појединим посебним аспектима његовог дела из области канонског права, у трећој сесији сложеним односом цркве, права, друштва и идентитета, као и правним наслеђем Никодима Милаша. У четвртој сесији тема је била рецепција римског права у канонском праву. На крају сваке сесије, уприличена је занимљива дискусија у којој су учествовали излагачи, гости са иностраних универзитета, као и заинтересовани студенти. Модератори сесија су били: др Милош Станковић, др Нина Кршљанин и др Валентина Цветковић Ђорђевић. Приступ је био мултидисциплинаран, будући да су на конференцији узели учешће, не само правни историчари, већ и стручњаци из области кривичног права, цивилистике и других области.

ПРВИ ДАН КОНФЕРЕНЦИЈЕ: СЕСИЈА ПРВА

Конференцију је свечано отворио проф. др Бојан Милисављевић, декан Правног факултета Универзитета у Београду, посебно поздрављајући присутне професоре, колеге и сараднике, као и госте

* Студент треће године основних академских студија на Универзитету у Београду – Правном факултету, имејл адреса: knezevicmarko253@gmail.com.

из домаћих научних установа и иностранства. У свом обраћању, нагласио је важност и вредност проучавања лика и дела Никодима Милаша и изразио задовољство чињеницом да је он био предмет стратешког истраживачког пројекта Правног факултета. Након обраћања декана, реч су узели и др Далибор Ђукић и др Милош Станковић. копредседници организационог одбора научног скупа, који су поздравили све присутне и захвалили се др Вукашину Станојловићу, секретару организационог одбора, на уложеном напору у циљу остварења овог захтевног пројекта. Проф. др Далибор Ђукић се, укратко, осврнуо на укупан значај Никодима Милаша у српској и општој православној црквеноправној књижевности. Након навођења основних биографских чињеница, постављања хронолошког оквира и историјских околности у којима је живео и деловао Никодим Милаш, реч је дата говорницима.

Присутнима се први обратио проф. др Зоран Мирковић са Правног факултета Универзитета у Београду са говором на тему која је гласила „Духовни светови Никодима Милаша у огледалу његове библиотеке". Своје излагање професор Мирковић је започео увидом да је Милашев духовни свет обележен следећим градивним елементима: православном духовношћу, припадности српској и (преко мајке) италијанској нацији и завичајној привржености својој Далмацији. Књиге за своју библиотеку је почео да сакупља рано, још у време боравка у Кијевској духовној академији. Његова библиотека је у тренутку смрти бројала 4200 наслова. Иако је све своје књиге завештао Правном факултету до оснивања Богословског факултета, сплетом историјских околности целина библиотеке је, нажалост, нарушена, нарочито у току Другог светског рата. Ипак, у Архиву САНУ постоји књига у којој је Никодим Милаш извршио попис библиотеке, на основу које би заинтересовани истраживачи имали могућност да крену у реконструкцију духовних интересовања Никодима Милаша. Милаш се служио свим великим европским језицима: свега 60% књига било је написано ћириличним писмом, а и од тога велики број је био на руском језику. Потом следе књиге на италијанском, латинском и немачком језику. Велики број књига је имао богословску садржину, мада Милаш није скривао да га је највише занимало црквено право због „реалистичке црте његовог карактера", како је умео да говори. Друге по заступљености су историјске књиге, будући да је једно време био студент историје у Бечу. Професор Мирковић је своје излагање завршио оштроумном Милашевом мишљу, формираном дубинским хришћанским разумевањем, да „народ који је успешно прошао кроз све фазе христијанизације губи способност за дивљачко поступање".

Друга говорница била је др Станка Стјепановић са Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, је у свом релативно кратком обраћању говорила о значају Никодима Милаша у тумачењу Законоправила Светог Саве, а своје излагање је започела читањем тропара Никодиму Милашу. Професорка је скренула пажњу на значај Милашевог дела из 1884. године „Крмчија савинска". У уводном делу, Милаш је разобличавао уврежене погрешне називе тог дела и потенцирао важност коришћења веродостојног наслова „Законоправило". Др Стјепановић је, узгред, подсетила скуп на први уџбеник из православног црквеног права Јевтимија Јовановића, писан према „Законоправилу", али који је остао заборављен још од савременика. Његово дело користио је и Никодим Милаш, као и четири доступна преписа „Законоправила", посебно Милешевски. Истакла је важност Милашевих боравака у Русији, где је могао да стекне увид о важном месту „Законоправила" у тамошњем црквеном животу, као и да дође до преписа који су били од посебног научног интереса. Нарочито што је могао да дође до документа прворазредног значаја, новгородског примерка „Крмчије". На крају, подвукла је важност памћења речи Никодима Милаша да је „за Србина понос да је прва законска књига по којој су се сви православни Славени кроз толике вијекове свој црквени живот упорављали потекла од предака његових".

Након професорке Стјепановић, скупу се обратио проф. др Далибор Ђукић са Правног факултета Универзитета у Београду са темом о односу државне и црквене власти у српској и широј црквеноправној књижевности Милашевог времена, са идејом да идентификује Милашеве ставове у посматраном контексту. Већина тадашњих теоретичара је сагледавала односе државе и цркве из конфесионалног угла, који је нетипичан за каснија времена у којима доминира поглед са становишта државног поретка. Код грчких аутора доминантан је интелектуални утицај византијског права. Хиљаду осамсто седамдесет друге године у Цариграду, објављен је најстарији грчки уџбеник из црквеног права, који у византијском периоду налази узор за обновљену грчку државу. То је био манир свих каснијих грчких теоретичара. Сличан став заузима и Никодим Милаш, али у византијском праву покушава да пронађе елементе који би указивали на постојање неке врсте аутономије цркве. Анализирајући римокатолички и протестантски модел, ипак долази до закључка да је у православним државама православље државна вера. Никодим Милаш подвргава критици и османски и аустроугарски начин регулисања односа државе и цркве, али потоњи доживљава као бољи и себи ближи. Привлачи пажњу чињеница да Милаш не посвећује превелику пажњу православним државама свог времена. Касније тенденције у овој области

показују да византијски и уопште конфесионални модел регулисања односа државе и цркве све више губи на значају, да би кроз двадесети век постао потпуно превазиђен.

Последње излагање у првој сесији конференције са темом „Никодим Милаш о цркви у Русији" имала је проф. др Нина Кршљанин са Правног факултета Универзитета у Београду. Пуно вредних података налази се у Милашевом најважнијем делу „Православно црквено право", у којем аутор наводи важеће изворе црквеног права у више држава. У тој нумерацији, посебно је занимљива Русија, у којој је Милаш студирао и коју је добро познавао, будући да је имала специфичан поредак још од времена реформи Петра Великог. У Милашевој аутобиографији, пружени су подаци о његовом боравку и студијама на Кијевској духовној академији од 1867. до 1871. године. Др Кршљанин је посебно истакла значај интелектуалног утицаја који је професор црквеног права Петар Лашкарев (Петр Лашкарев) остварио на Милаша. У истој књизи Милаш говори о томе да је једини предмет о којем је стекао солидна знања на Академији било црквено право. У тој мери се заинтересовао за материју ове области права, да је имао намеру да постане професор у Кијеву. Међутим, у том науму га је омела породична трагедија, због које је морао да се врати кући. Милаш говори да су на основу „Регламента" Петра Великог донесени и сви каснији прописи, од којих истиче „Устав духовних конзисторија" и још четири документа: „Упутство свештеницима који надзиру округе", „Упутство за надзорнике више манастира", „Права и дужности парохијских одбора који издржавају цркве" и „Права и дужности епитропа парохијских цркава". Професорка Кршљанин је дошла до закључка да је кључне чињенице о „Регламенту" и о „Уставу" Милаш преузео из уџбеника Николаја Суворова „Курс црквеног права". Једно питање је, међутим, оставила отвореним за будућа истраживања: који су други канонисти од којих је Милаш могао да сазна за ова четири прописа и извршти селекцију црквеноправних извора?

ПРВИ ДАН КОНФЕРЕНЦИЈЕ: СЕСИЈА ДРУГА

На почетку друге сесије др Игор Вуковић, професор Универзитета у Београду – Правног факултета, излагао је на тему „Кривичноправног и православног погледа на самоубиство условљено принудом". Професор је представио примере морално занимљивих случајева у житијама светих. Прича у тим текстовима се, у ствари, одвија на сличан начин. Рецимо: у османском периоду, виђени грчки младић преће у исламску веру. Врло брзо, под утицајем породице и гриже савести, одлучи да се врати у хришћанство. Међутим, под те-

ретом савести, уз благослов свештеника, пријави се да поново посети кућу где је примио ислам. Како је то било недопуштено, следила је смртна казна и лице је стицало мученичство. Постоји и скуп прича у којима су жене хрлиле у смрт ради заштите свог девичанства, које посебно бележи Св. Јован Златоусти. Професор Вуковић је поменуо и савременији пример жене из Енглеске, која је припадала Јеховиним сведоцима. Наиме, одбијајући сексуални однос, њен партнер ју је повредио ножем, због чега је завршила у болници. Услед своје припадности поменутој верској заједници, она је одбила трансфузију крви и умрла. Да је прихватила, преживела би. Предмет је правно занимљив, јер отвара дилему: како овакви случајеви утичу на идеју урачунавања и кривичне одговорности? Суд у Енглеској је, ипак, видео каузалитет смрти у повреди ножем и урачунао је смрт у кривичну одговорност учиниоца. Немачки аутори, пак, ствари тумаче потпуно супротно. Др Вуковић је поменуо и оце западне цркве. За разлику од Св. Августина, који у акту самоубиства у неким случајевима види оправдање у божјем призиву, Тома Аквински је доста крући – нема оправдања за самоубиство жене да би избегла мањи грех другога, без обзира на претњу да буде обешчашћена. Августинов став о призиву је близак ставу Св. Јована Златоустог. Сигурно је једно: из угла православне сотериологије спасења, забрањено је проузроковати мученичку смрт.

Други говорник био је др Милош Станковић, професор Правног факултета Универзитета у Београду, који је говорио о „Међузависности хришћанских вредности и садржине световног права у делима Никодима Милаша“. Према проф. Станковићу, тај утицај не мора да буде анахронизам у данашњем времену, што је показао у светлу три хришћанске вредности: љубави, вере и наде. Кад је реч о љубави, истакнут је Милашев текст о „Неодољивој мржњи као бракоразводном узроку у Аустријском грађанском законику“. Милаш није посматрао неодољиву мржњу толико као правни, већ пре као психолошки појам, који је суштински супротан хришћанском концепту брака заснованом на љубави. Према Милашевом мишљењу, узрок престанка брака могу бити само физичка смрт, духовна смрт (промена вере) или морална смрт (прељуба). Љубав је конститутивни елемент брака као свете тајне. Ако ње нестане, Милаш је понудио одговор правећи следећу аналогију: као када човеку оболи уд, не треба да га одстрани, већ излечи. Никодим Милаш је сматрао да су аустријски судови морали консултовати и православне епископе, ако би се појавио овакав случај. Др Станковић је веру (поверење) описао кроз доктрину симфоније државе и цркве. Никодим Милаш, наиме, критикује и цезаропапизам и папоцезаризам. За њега није било прихватљиво ни државно мешање у црквена питања, нити да се свештеници баве ци-

вилним стварима. Баш као што би цар требало као хришћанин да буде подређен патријарху, тако би требало и патријарх као грађанин да буде подређен цару. Ипак, идеја симфоније није опстала до данас, сем, по излагачевом мишљењу, у правном статусу Православног богословског факултета. Најоригиналнија Милашева идеја односила се на наду, што је приказано кроз рефлексију на кривично право. Никодим Милаш је сматрао да кроз систем црквених санкција не треба одбацивати грешника, већ га приволети на покајање и преумљење. Постоје сличности са тим ставом у савременом кривичном праву, што се види у брисању из казнене евиденције или забрану дискриминисања учинилаца након издржавања казне. На крају, др Станковић закључује да „право лишено љубави постаје превише хладно и техницистичко, али и да љубав по себи, без правног оквира, може да прерасте у анархију".

Након професора Станковића, реч је узео др Димитрије Ћеранић са Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву са говором на тему „О завјету Светог Никодима Милаша". Др Ћеранић је, на почетку, истакао Милашеву оштроумност у мисли да су „творци цивилизација не људи, него њихови богови", коју ће много касније изрећи Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington). Никодим Милаш је имао занимљив став да православна црква не може бити „јуридичка особа", тј. правно лице, јер је једна, света, саборна и апостолска црква. Милаш има привилеговано место као канониста, јер је постизао изворно тумачење канона, користећи изворне текстове на грчком језику. Наводећи Милашеву енумерацију извора црквеног права, професор се осврнуо на важно место грађанских закона. Грађански пропис из византијског периода, „Еклога", означио је крај периода када је породица била „школа дисциплине" и почетак периода када ће бити „школа врлине". Значај христијанизације потврдио је дански филозоф Серен Кјеркегор (Soren Kierkegaard), који је рекао да „свеколико наследно и породично право, али и остало грађанско и савремено европско право, свој извор има у ромејском христијанизованом праву". Говорник се осврнуо на значај Никодима Милаша и у ширим оквирима. У документу „Основи социјалне концепције Руске православне цркве" (Основы социальной концепции РПЦ), Никодим Милаш је најцитиранији извор у делу који се тиче брака и породице. Правне норме из брачних правила СПЦ о сродству се и данас примењују у Србији, на основу чл. 4 Закона о неважности из 1946. Како је докторирао на материји права усвојења, било је најприродније да излагач да следећи доказ за своју тврдњу: познато је да када престане усвојење, престаје и сродство из усвојења. То правило се може пронаћи само у црквеноправним изворима (где једино изричито пише

„престанком усвојења престаје и сродство по усвојењу"), будући да га нема у Српском грађанском законику и Општем имовинском законику. Слично важи, рекао је професор, и за тазбинско сродство.

Четврти говорник био је гост са Правног факултета Универзитета у Санкт Петербургу др Вјачеслав Кондуров. Говорио је на тему „Традиционалне вредности и трансформације принципа секуларне државе у савременој Русији". Прво је навео да је разлог за бављење овом темом изражено интересовање Никодима Милаша за државно – црквено право. Тема је значајна и за односе државе и цркве у Русији данас. Наиме, модерна држава настала је као резултат секуларизације. То значи да је уставни принцип секуларне државе основ државности у модерном времену. То је процес који је имао своје развојне фазе, чији почетак сеже још у 11. век у време борбе за инвеституру. Тада се сматрало да ауторитет световног владара деривира од папиног ауторитета. Најзначајни даљи кораци били су Нантски едикт и Француска буржоаска револуција. Нантски едикт је прописао да лице може бити грађанин без обзира на верску припадност. У руском контексту значајна је појава Бољшевичке револуције. Ипак, секуларицација није спровођена аналогно западној Европи. Више је била у питању атеистичка политика, него просто раздвајање државе и цркве. Политички идентитет се више није заснивао на религијском, а интервенција државе у црквена питања је, бар у начелу, забрањена. Прокламована је равноправност свих верских заједница. У поређењу с тим, правни систем савремене Русије познаје појам „традиционалних вредности". Две хиљаде двадесет и друге године донесена су два документа, који су представили и објаснили овај појам. „Традиционалне вредности" нису религијске, већ секуларне и важеће и за вернике и за оне који то нису. Ипак, оне су настале под утицајем религија, посебно руског православља. Фигурира и појам „традиционалних руских вредности". Она су фундамент руског грађанског (секуларног) идентитета. Др Кондуров даје своје тумачење ове хронологије: поменута два документа представљају начин преиспитивања либералне концепције из Устава од 1993. године, иако оно не подразумева одбацивање модела секуларне државе.

Последњи говорник друге сесије био је Александар Васиљевић са Института за европске студије, који је изложио тему „Православно градитељство: канонско наслеђе Никодима Милаша". Како је рекао, задатак овог истраживања је био да се са становишта аутономног права православне цркве, конкретно кроз канонско наслеђе Никодима Милаша, укаже на специфичности црквених норми у времену експанзије црквеног градитељства. Изградња сакралних објеката регулисана је и нормама црквеног и нормама државног права. У погле-

ду државних прописа истиче се разлика између верских објеката и богослужбених простора, док их цркве појмовно не раздвајају. Епископ Милаш у свом делу „Православно црквено право“ је у поглављу о светим местима дао своју поделу црквених објеката на цркве (лат. *templum*), у којима се врше богослужења и чувају свете мошти. Разликовао је саборске и парохијске храмове. Полагање темеља је у надлежности епископа, онда следи поступак изградње, који не сме бити дужи од три године. Након што се објекат изгради, врши се освећење храма и полагање моштију светитеља. Милаш у света места убраја и гробља, која се оснивају посебним црквеним обредом и молитвом. Отуђење црквене имовине могуће је само у неким случајевима и то потпуно (продајом, даривањем и заменом) или условно (путем наследних дажбина, земљишне залоге и антихрезе). Правило је да се, ако има потребе за отуђењем црквених ствари, мора почети од покретних ствари, па се онда може прећи на непокретне ствари. Али, ствари којима се врши света литургија се не могу отуђити, као ни верски објекти. Изузетно, црквена имовина се може отуђити из следећих разлога: ослобађања заробљених ратника или цивилног народа, исплате дугова и пореза, набавке богослужбених предмета и изградње или реконструкције црквених објеката. Последњи пример који Милаш наводи је пружање помоћи држави. Своје излагање говорник завршава речима да се на тај начин потврђује континуитет канонског начела неприкосновености трајне намене верских објеката, што, у извесној мери, надилази оквире позитивног права.

ДРУГИ ДАН КОНФЕРЕНЦИЈЕ: СЕСИЈА ТРЕЋА

Модераторка прве сесије др Валентина Цветковић Ђорђевић дала је реч првом говорнику др Војиславу Станимировићу са Правног факултета Универзитета у Београду. Његово излагање је било на тему „Црквено брачно право по Никодиму Милашу“. Према Милашевом ставу изложеном у „Православном црквеном праву“ брак је једна од седам светих тајни, што јасно надилази институт грађанског брака као сагласности воља. Милаш је ишао још даље, тврдећи да је брак „најстарија установа божанског права“ и тачка „спајања божанског и човечанског права“, цитирајући римског правника Модестина (Herennius Modestinus). Три су основне црте брака: физичка, етичка и правнорелигијска. Најважнији услови за склапање брака су слободна воља („заједничка привола“) оних који ступају у брак, сагласност са општим прописима за сваки законити уговор, нормално умно стање, способност за одржавање брачних дужности и дозвола старијих у случају малолетника. Потом, Милаш је говорио о веридби и о пред-

брачном испиту. Потоњи се састојао из два дела: испуњења брачних предуслова и познавања хришћанске науке. Склапање брака се врши у цркви, обично пре подне, у данима када нема великих црквених празника. Разликовао је потпуне и условне брачне сметње. Потпуне чине брак ништавим од почетка. Др Станимировић је истакао занимљив став Никодима Милаша о рукоположењу за свештеника као брачној сметњи. Милашев рад из 1907. године, који је третирао ову тему, довео је до бурних реакција и до његовог пензионисања. Није одобравао развод брака и држао се правила из Новог завета: „што је Бог саставио, човек да не раставља". Брачне парнице биле су у надлежности црквеног суда. Професор је поменуо и важну чињеницу из Милашевог личног живота. Наиме, Милаш, који је тада носио световно име Никола, био је на прагу венчања са извесном Софијом. Суочен са захтевима њене трговачке породице, доживео је крах те љубави, што је довело до његовог замонашења. То је, свакако, обележило његов живот и дело. Према др Станимировићу, догматичност и ригидност које се приписују Никодиму Милашу могу бити делом последица његове изгубљене љубави.

Следећи говорник био је др Марко Ђурђевић са Правног факултета Универзитета у Београду са темом „Течење црквене имовине из перспективе модерних правила српског права о стицању права правним пословима". Професор се, прво, осврнуо на значај Никодима Милаша и правне историје уопште: „правна садашњост остаје празна и неразумљива, ако немамо сазнања о томе како се до ње дошло", истакао је у уводним речима. Помало архаичан израз „течење црквене имовине" из наслова теме, преузет је из Милашевог одељка о управљању црквеном имовином. Милаш користи модификовани појам црквене јурисдикције, различит од данашњег, у значењу управљања цркве својим добрима. Течење црквене имовине је, у ствари, правни промет субјективних имовинских грађанских права (или сукцесија). Црква се много чешће појављује као стицалац одређеног имовинског права, него у улози правног претходника. У сукцесији постоје два основна појма: појам субјекта и појам правног основа сукцесије. Да би црква учествовала у правном промету, она мора да се оличи у признатом правном субјективитету. Међутим, искрсава проблем: без обзира што је СПЦ јавно регистрована као правно лице, својим унутрашњим актима она је одредила „правна лица"[1] која је персонификују. Ту су, поред епископија, увршћене црквене општине, манастири и поједини месни храмови. Поставља се питање да ли су они правни субјекти у смислу грађанског права, с обзиром на то да

1 Наводнике ставио М. К.

нису регистровани као такви? Професор је закључио да то јесу били, до законских прописа из 2006. године. То потврђује и немала судска пракса, која кроз пресуде негира њихов субјективитет ако нису регистровани. Друго питање је правни основ промета. У питању су уговорно и тестаментарно стицање. Најчешћи је уговор о поклону. Ако неко лице, пак, жели да поклони своју имовину, нпр. појединоm манастиру или цркви, то се остварује посредно, односно уговором о поклону са налогом. Продаја црквене имовине подлеже посебним ограничењима (одобрењу вишег црквеног органа), а ако је у питању имовина веће вредности, тражи се одобрење Патријаршије. Професор, међутим, оставља отвореним питање: како то ограничење уговарања утиче на пуноважност правног посла о отуђењу имовине, предузетог без одобрења?

Проф. др Сања Глигић са Правног факултета Универзитета у Београду говорила је на тему „Правила *ne bis in idem* и *nullum crimen nulla poena sine lege* у радовима Никодима Милаша". Та два правна института, која су дошла још из римског права, немају у канонском праву уобичајено значење. То се види у појединим црквеносудским пресудама, где је приметно одступање од наведених правила. Разлог лежи у томе што је у канонском праву санкција духовни лек, за разлику од кривичног права где је ретрибутивна мера. Одступање се огледа у својеврсном попуњавању правних празнина када су учиниоци одређених дела или кажњавани за дела или су им изрицане санкције које нису претходно предвиђене канонима. У праву се то назива применом обичаја *praeter legem* (на основу слободног судијског уверења) или применом обичаја *secundum legem* (у складу са аналогијом). Никодим Милаш је проналазио оправдање за наведене методе у својим правноисторијским анализама канона Васељенских сабора и канона светих отаца, где је приметан недостатак у прописивању расположивих санкција. У канонском праву постоје корективне и виндикативне казне. Корективне казне имају за циљ да поправе грешника (епитимија, укор) за разлику од виндикативних (свргнуће, искључење из цркве), које су репресивне. Према Милашу, епископ има право и без црквеног суда да изрекне казну, без уписа у казнену евиденцију. Оправдање за то налази у пракси руске Конзисторије. Слична права има и бискуп у римокатоличкој цркви, који може лишити лице свештеничког чина, додуше, у ограниченом временском периоду. Одступање у погледу правила *ne bis in idem*, присутно је у случајевима када се осуђеном у првом степену једном, у другом степену изрекне друга казна. Др Глигић је као пример те праксе навела случај бившег Владике рашко – призренског СПЦ Артемија, који је, на крају, искључен из црквене заједнице одлуком Сабора СПЦ, без црквеносудске пре-

суде. Професорка је закључила да разлог иза ове праксе лежи у самој природи и карактеристичној статичности канонских правила. Да је све као у световном праву, не би могли бити кажњавани сви они преступи који нису унапред прописани. У друштву које се динамично мења, исход би био крајње неповољан за црквени поредак.

Реч је, затим, добио асистент са Правног факултета Универзитета у Београду Ђорђе Степић са темом „Српско средњовековно законодавство о заштити црквене имовине". На почетку обраћања, као незаобилазан извор за ту материју, означио је Никодима Милаша као једног од водећих проучавалаца грчко – римског законодавства. У питању су канони православне цркве и византијски закони сабрани у номоканонским зборницима, у првом реду у Законоправилу Светог Саве. Даље, ту су средњовековне повеље и Душанов законик. Правна заштита црквене имовине је садржана у грађанским прописима о ограничењу отуђења црквене имовине, као и у кривичним прописима о противправним нападима на црквену имовину. Црква је имала привилегован положај у стицању имовине. Фигурирају примери симболичког плаћања за куповину имања, на пример, у облику неколико ведара вина или 20 кабала жита. Ограничење располагања имовином појављивало се у два вида: неопходног одобрења надређеног црквеног органа, као и у погледу правног основа. Било је дозвољено отуђити имовину само у циљу ослобађања ратних заробљеника и помоћи сиромашнима. Правило је било такво да су се отуђивале прво покретне, па онда непокретне ствари. Било је забрањено продавати свештене ствари за несвештену употребу световним лицима, јер је то био облик светотатсва (у ширем смислу светогрђа). И заиста, наглашава Степић, ретко се срећу примери када је црква прибегавала умањивању свог имовинског фонда. До тога је могло долазити само фактичким узурпацијама. За разлику од данашњег времена, правни субјективитет цркава и манастира је био неспоран у српском средњовековном праву, као што је било неспорно и правно заступништво од стране старешине храма. Што се тиче спорова око манастирских имања, они су се најчешће завршавали одустанком тужилаца од даљег вођења спора. То је праћено, чак, и неретким даривањем цркве са којом је тужилац претходно био у судском спору.

Ову сесију је окончао Атанасиос Лоис говором на тему „Употребе словенског језика у светој литургији, папског поимања и политике према Методију код Никодима Милаша". Западна црква је селективно користила словенски језик, према којем је имала аверзију у складу својом доктрином по којој богослужбени језици смеју бити само латински, грчки и хебрејски. Отуда је Милаш сматрао да су Ћирило и Методије били доследнији и да су заступали православно гледиште.

Он је то видео, чак, као структурални елемент њихове мисије. Откуд у наслову теме, онда, само Методије? Зато што је баш он био највише укључен у спор са римским папом и франачким клером око језичког питања, питања власти и јурисдикције. Никодим Милаш је био на становишту да се истраживања морају заснивати на званичним документима, а не толико на житијама и сличним изворима. Он је доста студиозно анализирао папска писма (посланице) чији је адресат био управо Методије, превасходно од 880. до 885. године. Излагачево становиште је да је ово тачка од које папска политика постаје историјски видљива. Суштина Милашевог мишљења била је да је касније присвајање Свете браће од стране Римокатоличке цркве настало из жеље за ширењем утицаја међу словенским народима, без обзира што су њих двојица, по Милашевим речима, увек припадали православној цркви. Мишљење Свете столице о језичком питању се, међутим, колебало: папа Адријан II је допустио словенску литургију, папа Јован VIII је два пута забрањује, па је опет допушта. На крају, папа Стефан V је поново забрањује и анатемише двојицу грчких проповедника. Папа Адријан II је, чак, поставио Методија за архиепископа Моравске. Ипак, то почетно прихватање Методијеве мисије Милаш не види као саглашавање папе са његовим схватањима, већ као део плана ширења утицаја на Илирик и Панонију и одупирања могућим притисцима Византинаца са истока и Франачке државе са запада Европе. Касније папе задржавају прагматичан однос према том питању у сличном маниру. Други ватикански сабор (1962 – 1965) коначно је дозволио употребу народног језика у богослужењима и вратио се становишту солунске браће из деветог века. Излагач закључује да је највећи допринос Никодима Милаша у томе што је показао да се питање језика мора схватити као значајно еклисиолошко и историјско питање.

ДРУГИ ДАН КОНФЕРЕНЦИЈЕ: СЕСИЈА ЧЕТВРТА

На последњој сесији конференције, први је говорио др Душан Ракитић са Правног факултета Универзитета у Београду на тему „Перспектива епископа Никодима Милаша на етнички и национални идентитет Далмације у делу „Православна Далмација“. По сопственом признању, „Православна Далмација“ је Милашева омиљена књига. Она је својеврсна комбинација политичке и црквене историје. Из наслова књиге, ипак, јасно је да Милаш није имао намеру да говори о националном, колико о верском идентитету Далмације у великом распону од настанка цркве до средине XIX века. Дело је било контроверзно, јер је у њему Милаш изнео своју тврдњу о непреки-

нутом континуитету православне супрематије у Далмацији. Разлог за спорења др Ракитић налази у израженој политичкој осетљивости тренутка у којем је Милаш стварао, јер је тада била присутна тежња разних народа вишенационалне Дунавске монархије за стварањем својих националних држава. Током целог излагања у књизи јасна је подела на приморске градове и залеђе, због различитог етничког супстрата. Према Милашевом ставу, континуирано се, још од великог црквеног раскола, одвијао један значајан историјски процес: тежња римске цркве да латинизира (романизира) Далмацију. Значајан тренутак за опстајање православља је био долазак православних Срба у Далмацију крајем XIII и почетком XIV века. То је ојачало православни елемент, након што су се Хрвати приклонили унији са папом, за шта криви политичке амбиције хрватских краљева Томислава и Петра Крешимира. Никодим Милаш је оспоравао писање источног римског цара Константина Порфирогенита да су Хрвати у седмом веку примили хришћанство и тврди да се то догодило у доба мисије Ћирила и Методија. Милаш је био склон томе да криви цара Душана што није више пажње посветио Далмацији и заштити православних. Када је говорио о народном јединству Срба и Хрвата, био је мишљења да ће оно бити могуће само када се Хрвати буду вратили „у крило православне цркве". Своју слику верског идентитета Никодим Милаш је градио у односу на сложену етничку структуру Далмације.

Наредни говорници сесије били су правни романисти са Правног факултета Универзитета у Београду. Др Валентина Цветковић Ђорђевић говорила је на тему „*Adfinitas* у римском праву и својдба у православном црквеном праву". Римски институт *adfinitas* односио се на тазбинско сродство, али уџбеници римског права га ретко обрађују. У Милашевом делу „Православно црквено право" помиње се управо тај институт, истина врло језгровито, али исцрпно. Поставља се питање: могу ли се установити сличности и разлике између својдбе у римском праву и у Милашевој књизи? Релевантан је Модестинов фрагмент у 38. књизи Дигеста под насловом „О степенима сродства, о тазбини и о њиховим називима". Модестин говори о когнатском, агнатском и тазбинском сродству. По Модестиновим речима, тазбинско сродство је однос вештачког сродства једног супружника и крвних сродника другог супружника, који се заснива на законитом браку и постоји докле и тај брак опстаје. Преовлађује мишљење да веридба није конституисала тазбинско сродство у класичном римском праву, иако постоје извесна спорења у науци. Такође, границе тазбинског сродства су дате у римском казуистичком маниру и дају се наслутити само из појединачних случајева. Крајем IV века, продором хришћанства, тазбинско сродство се све више

разматра у контексту крвног сродства. Тако почињу да се рачунају степени тазбинског сродства и то у правој и у побочној линији. У конституцијама Диоклецијана и Максимијана, било је прописано да тазбинско сродство нема утицаја на законско наслеђивање. Милашева перцепција тазбинског сродства (својдбе) је дефинитивно формирана у духу постклацичног римског права. Које би, међутим, биле разлике? У црквеном праву својдба се рачуна и између крвних сродника једног и крвних сродника другог супружника, што није било могуће у римском праву. Што се тиче брачних сметњи, у црквеном праву су забрањени бракови у правој линији својдбе без обзира на степен сродства. У побочној линији брачна сметња постоји закључно са петим степеном, док је у шестом степену могуће закључити брак под условом да не дође до „смесе имена", што подразумева ситуације у којима млађе лице заузме сроднички положај старијег и обратно. Сучељавање римске либералне концепције са хришћанском концепцијом брачних правила јасно произилази из наведених примера.

Након професорке Цветковић Ђорђевић, реч је добио др Вукашин Станојловић. Говорио је на тему веридбе у постклацичном римском праву као примеру утицаја јудеохришћанске религије. Поставио је питање: на које начине су црквени канони могли трансформисати римски институт веридбе? Веридба је дуго у римском праву била формални правни посао. Крајем периода Републике, међутим, види се одсуство формализма, а веридба је губила на значају. Под утицајем хришћанства, до повраћаја значаја веридбе је дошло у позном класичном римском праву. Веридба се по значају скоро изједначавала са браком и поново су се тражили начини да се формализује кроз уговорну казну у случају кривице једне стране за несклапање брака у одређеном року. Због оспоравања моралности такве праксе, уговорна казна је била забрањена. Проблем обезбеђивања склапања брака морао је да буде решен алтернативним средствима, тј. заложним правом. У том погледу повлачи се паралела са јеврејским (талмудским) и хришћанском правом. Још једна важна сличност била је у сакралном карактеру веридбе. У јеврејском праву, веридба је чин посвећења жене, односно будуће супруге. Цар Константин у једној својој конституцији прописује да се веридба сматра закљученом онда када су се двоје пољубили. Наизлед неформални акт је, ипак, имао битне имовинскоправне последице. Говорник ту чињеницу илуструје следећим правним правилом из поменутог документа: ако се вереници пољубе и вереник дарује вереницу, а умре пре него што брак буде закључен, вереница је добијала право да наследи ½ поклона. У супротном, вереница није наслеђивала ништа. Случај је био доста другачији ако би вереница поклонила веренички дар веренику и умрла

пре склапања брака. Без обзира на то да ли су се пољубили или не, њени родитељи би повратили поклон у целини.

Последњу сесију конференције закључио је др Владимир Вулетић са темом „Никодим Милаш и традиција римског права: поводом сто осамдесет година од рођења и сто десет година од смрти". Цитирајући словеначког и југословенског глумца Стеву Жигона да се вера и наука суштински не могу сусрести, професор Вулетић је у свом излагању поставио питање да ли је то, ипак, било могуће кроз историју. Одговор је пронашао у почецима појаве универзитета у Европи. Универзитет је, према речима др Вулетића, настао на праву и на канону. Дао је пример Болоњског универзитета, који је настао 1140. године и био центар изучавања права. Глосаторска и остале школе римског права дефинисале су Болоњу као „мајку права" (лат. *mater legum*). Др Вулетић је утврдио да тада да право и није постојало без црквеног канона. Онај ко би завршио студије носио би титулу „доктора оба права" (лат. *doctor iuris utriusque*): римског и канонског права. Универзитет је виђен као заједница професора, који су тада били свештеници, и студената. Свештеници су први изучавали и предавали право. Према професору Вулетићу, чак је и персирање настало у Болоњи. Професори су персирали својим студентима, јер су претходно студенти персирали својим професорима као свештеницима. Организована настава права је била конципирана тако да су студентима представљани различити спорови, у оквиру чега им је била давана прилика да полемишу под надзором професора. Глосатори су заслужни за унапређивање сазнања о многим правним институтима, од којих се неки налазе у самим темељима права, као на пример институт добре вере (лат. *bona fides*). Развили су учење о два облика несавесног понашања, а то су превара и обмана. Разликовали су две врсте преваре: узрочну и инциденталну. У случају узорчне преваре, купац је имао право раскида уговора, док је код инцидентално имао право да тражи сразмерно умањење цене. Свети Тома Аквински је, поред Милаша, такође, пример свеца, канонисте и (на неки начин) правника који је полазио од Аристотеловог схватања да ниједна страна није смела да се обогати на рачун друге. Ослањајући се на класично римско право, у томе је видео нешто неправедно и недозвољено. Правна историја текла је, у ствари, под снажним утицајем хришћанског идеала.

Рад приспео / Paper received: 10. 5. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 26. 5. 2026.

Милош ИВКОВИЋ*

ИЗВЕШТАЈ СА МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СЕМИНАРА „ЖЕНА ИЗМЕЂУ ПОТЧИЊЕНОСТИ И ЕМАНЦИПАЦИЈЕ – ИСТОРИЈСКИ И САВРЕМЕНИ АСПЕКТИ РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ“

У свечаној сали Правног факултета Универзитета у Београду је 26. маја 2026. године одржан међународни научни семинар под називом „Жена између потчињености и еманципације – историјски и савремени аспекти родне равноправности“. Семинар је окупио истакнуте професоре и истраживаче из Србије и Италије са циљем да се, кроз историјску и савремену правну перспективу, размотре различити аспекти положаја жена, родне равноправности и правне заштите од родно заснованог насиља.

Семинар су отворили проф. др Далибор Ђукић, продекан за међународну сарадњу Правног факултета Универзитета у Београду, и проф. др Валентина Цветковић Ђорђевић, редовна професорка на предмету Римско приватно право, која је као организатор семинара осмислила програм који је окупио еминентне домаће и стране стручњаке из различитих области правне науке. Поздрављајући учеснике, проф. др Валентина Цветковић Ђорђевић истакла је да се питање родне равноправности не може посматрати искључиво као савремени правни изазов, већ као сложен историјски, друштвени али и културни феномен. Она је нагласила значај интердисциплинарног и компаративног приступа, указавши да управо повезивање историјских искустава и савремених правних решења омогућава потпуније разумевање положаја жена и изазова у остваривању стварне родне равноправности.

---

* Студент друге године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, milosivkovic011@outlook.com.

Прва сесија семинара, под називом „Родно засновано насиље и правна заштита“, била је посвећена једном од најзначајнијих савремених правних и друштвених питања. Проф. др Марија Вирџинија Сана (*Maria Virginia Sanna*), редовна професорка Римског права и директорка Департмана за правне науке Универзитета у Кањариј у, у излагању „Корени родно заснованог насиља“ указала је да савремено насиље над женама има дубоке историјске корене. Анализирајући положај жена у римском праву и друштву, показала је како су бројни патријархални обрасци, засновани на неједнаким односима моћи и схватању жене као објекта мушке власти, обликовали правну традицију и оставили трага у каснијим европским правним системима. Посебно је истакла значај разумевања историјских узрока дискриминације као предуслова за ефикасну борбу против родно заснованог насиља у савременом друштву.

Због оправданог одсуства услед повреде, проф. др Силвија Ору (*Silvia Orrù*) са Правног факултета Универзитета у Кањариј у није била у могућности да лично изложи рад под називом „Родно засновано насиље и грађанскоправна заштита: нормативни оквир и питања примене у италијанском правном поретку“. Уместо ње, припремљено излагање прочитао је проф. др Самир Аличић. У раду је анализирана грађанскоправна заштита жртава родно заснованог насиља у Италији, кроз заштитне мере у породичним односима и систем накнаде материјалне и нематеријалне штете, уз осврт на међународне стандарде, пре свега Истанбулску конвенцију и директиве Европске уније. На крају је указано на практичне проблеме, попут спорости судских поступака, као и на налазе из извештаја тела GREVIO.

Сесију је закључило излагање проф. др Иване Крстић, која је говорила о родним стереотипима у правосуђу и њиховом утицају на приступ правди за жене. Посебан акценат стављен је на потребу превазилажења формалног схватања једнакости и изградњу правосудног система који ће у пуној мери обезбедити једнак приступ правди и ефикасну заштиту права жена. Након излагања уследила је жива и садржајна дискусија у којој су учесници разменили мишљења о савременим изазовима у области родне равноправности и могућностима унапређења правне заштите.

Након паузе, рад је настављен другом сесијом под називом „Жене у праву кроз историју – од римског до савременог доба“, која је кроз различите историјскоправне теме осветлила развој правног положаја жена.

Проф. др Мануела Тола (*Maneula Tola*) са Правног факултета Универзитета у Кањариј у представила је рад „Од мужевљевог

одобрења до директиве Women on Board. Путеви женског предузетништва", у којем је анализирала развој правног положаја жена у области привреде и предузетништва. Указала је на дуг пут од института мужевљевог одобрења, који је женама ограничавао правну самосталност, до савремених европских политика усмерених ка већој заступљености жена у органима управљања привредних друштава. Посебна пажња била је посвећена односу између принципа родне равноправности, афирмативних мера и слободе предузетништва.

У наставку је проф. др Самир Аличић са Института за упоредно право изложио рад под називом „Граматички род у римској правној терминологији". У свом излагању детаљно се осврнуо на специфичности употребе граматичког рода у изворима римског права, указујући на начин на који су римски правници конструисали правне норме и термине. Он је истакао да анализа граматичког рода у правним текстовима није само језичко питање, већ кључни елемент за разумевање правног положаја појединца, обухвата права и обавеза, као и ширег друштвеног и правног наслеђа које је римска правна традиција оставила савременим правним системима.

Потом је проф. др Андреја Катанчевић представио излагање под називом „Жене и легат у римском праву". Он је кроз детаљну анализу института легата сагледао специфичности имовинскоправног положаја жена у римском правном систему, с посебним освртом на њихову улогу као легатара, али и лица оптерећених легатом. Излагање је осветлило начине на које се обезбеђивала материјална сигурност женама, као и то како су се кроз овај институт преплитали породични интереси и законска ограничавања њиховог наследноправног положаја.

Последње предавање одржала је проф. др Нина Кршљанин, која је у раду „Жене као учиниоци и жртве у средњовековној Србији" осветлила сложен положај жена у средњовековном српском друштву, указујући како на њихов правни положај, тако и на различите улоге које су имале у оквиру тадашњег правног и друштвеног поретка. У контексту кривичног права, нарочито је размотрила кривична дела са јасном полном димензијом, попут сексуалних деликата или убистава члана породице, те изнела пар хипотеза о третирању жена као жртава или учинилаца других деликата. Након излагања уследила је завршна дискусија, током које су сумирани закључци семинара и истакнут значај историјске перспективе за разумевање савремених питања родне равноправности.

Посебну вредност овом научном скупу дало је учешће професорки са Правног факултета Универзитета у Кађаријy, чиме је додатно

оснажена сарадња две високошколске установе. Посета професорки из Италије представљала је и значајан корак у развоју међународне академске сарадње, будући да је том приликом потврђено партнерство Правног факултета Универзитета у Београду и Правног факултета Универзитета у Кањаријy кроз програм Еразмус+, које ће студентима и наставницима омогућити нове облике мобилности, заједничких истраживања и академске размене.

Одржавањем овог семинара Правни факултет Универзитета у Београду још једном је потврдио своју посвећеност развоју научне мисли и неговању међународне сарадње. Захваљујући пажљиво конципираном програму и успешној организацији проф. др Валентине Цветковић Ђорђевић, учесници су имали прилику да кроз различите правне, историјске и компаративне перспективе размотре питања родне равноправности и положаја жена, чиме је овај научни скуп дао значајан допринос даљем развоју научног дијалога и академске сарадње између домаћих и иностраних правних институција.

Рад приспео / Paper received: 10. 6. 2026.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 13. 6. 2026.

ПОЗИВ ЗА ПРЕДАЈУ СТУДЕНТСКИХ РАДОВА ЗА ТЕМАТСКИ БРОЈ *ВЕСНИКА ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ*

In memoriam професорима Драгомиру Стојчевићу (1913-1986) и Обраду Станојевићу (1934–2011)

Редакција *Весника правне историје* позива студенте основних, мастер и докторских академских студија права, као и студенте других друштвено-хуманистичких дисциплина, да доставе своје радове за **посебан тематски број посвећен римском праву**, који се објављује поводом годишњица смрти двојице великана српске романистике – 40 година од смрти проф. др Драгомира Стојчевића и 15 година од смрти проф. др Обрада Станојевића.

Драгомир Стојчевић био је редовни професор и декан Правног факултета Универзитета у Београду (1975-1977), писац чувеног уџбеника римског права и, као коаутор (са Антом Ромцем) састављач збирке латинских сентенци Dicta et regulae iuris. Учествовао је у формирању и раду Правних факултета у Нишу, Новом Саду и Титограду (Подгорици).

Обрад Станојевић био је такође редовни професор и декан Правног факултета Универзитета у Београду (1991–1993), као и дугогодишњи шеф Катедре за правну историју. Сем знаменитог уџбеника, аутор је више монографија: *Зајам и камата: историјско-упоредна студија* (1966); *Gaius noster – прилог историји римске јуриспруденције* (1976), као и приређивач текста, превода и коментара *Гајевих Институција* (1982).

Њихов научни опус обухвата римско приватно право, историју римске јуриспруденције, правну реторику и правно образовање.

CALL FOR STUDENT PAPERS FOR THE SPECIAL ISSUE OF THE *HERALD OF LEGAL HISTORY*

In memoriam for Professors Dragomir Stojčević (1913–1986) and Obrad Stanojević (1934–2011)

The Editorial Board of the *Herald of Legal History* invites undergraduate, master's, and doctoral students of law, as well as students of other social sciences and humanities disciplines, to submit papers for a **special issue dedicated to Roman law**, published on the occasion of the anniversaries of the deaths of two distinguished figures of Serbian Roman law scholarship—40 years from the death of Prof. Dr Dragomir Stojčević and 15 years from the death of Prof. Dr Obrad Stanojević.

Dragomir Stojčević was a full professor and Dean of the University of Belgrade Faculty of Law (1975–1977), the author of the renowned textbook on Roman law, and, together with Ante Romac, the co-editor of the collection of Latin legal maxims *Dicta et regulae iuris*. He also participated in the establishment and development of the Faculties of Law in Niš, Novi Sad, and Titograd (Podgorica).

Obrad Stanojević was, like his predecessor, a full professor and Dean of the University of Belgrade Faculty of Law (1991–1993), as well as a long-standing Head of the Department of Legal History. In addition to his celebrated textbook, he authored several important monographs, including *Loan and Interest: A Historical-Comparative Study* (1966) and *Gaius Noster: A Contribution to the History of Roman Jurisprudence* (1976), and prepared the text, translation, and commentary of *Gaius' Institutes* (1982).

Their scholarly work encompassed Roman private law, the history of Roman jurisprudence, legal rhetoric, and legal education. They were

Посебно су заслужни за осавремењивање наставе римског права у Србији, као и за увођење реторике у наставни програм Правног факултета. Били су оснивачи клуба љубитеља римског права и правне историје *Forum Romanum* и његови дугогодишњи председници.

Развој романистике у Србији током друге половине XX века нераскидиво је повезан са научним и педагошким делом ових истакнутих професора. Овим тематским бројем редакција жели да ода признање њиховом трајном научном наслеђу, али и да подстакне нове генерације истраживача да наставе проучавање римског права и његове рецепције.

Позивају се аутори да доставе оригиналне, необјављене радове који се баве, између осталог, следећим темама:

- римско приватно и јавно право;
- римски грађански поступак;
- историја римске јуриспруденције;
- рецепција римског права у западној Европи;
- византијско право као наставак римске правне традиције;
- римско право у српској правној култури;
- романистика у Србији;
- научно дело Драгомира Стојчевића и Обрада Станојевића;

Радови могу бити написани на **српском или енглеском језику**, у складу са упутством за ауторе *Весника правне историје*.

Прихватају се како студентски научни чланци, тако и прикази књига, преводи академских текстова и интервјуи који тематски одговарају концепцији овог броја.

Сви пристигли радови биће подвргнути двоструко анонимном рецензентском поступку, у складу са уређивачком политиком часописа.

Важни датуми

- Рок за достављање радова: **15. 11. 2026.**
- Објављивање тематског броја: **31. 12. 2026.**

Радове је потребно доставити у Microsoft Word формату путем система за електронску предају радова или на адресу електронске поште редакције, у складу са упутствима објављеним на сајту часописа.

particularly instrumental in modernizing the teaching of Roman law in Serbia and in introducing rhetoric into the curriculum of the Faculty of Law. They were also founders of the *Forum Romanum*, a club devoted to Roman law and legal history, and served for many years as its presidents.

The development of Roman law scholarship in Serbia during the second half of the twentieth century is inseparable from the scholarly and pedagogical work of these eminent professors. Through this special issue, the Editorial Board wishes to honour their lasting academic legacy and to encourage new generations of researchers to continue studying Roman law and its reception.

Authors are invited to submit original, unpublished papers dealing, among other topics, with:

- Roman private and public law;
- Roman civil procedure;
- the history of Roman jurisprudence;
- the reception of Roman law in western Europe;
- Byzantine law as a continuation of the Roman legal tradition;
- Roman law in Serbian legal culture;
- Roman law scholarship in Serbia;
- the scholarly work of Obrad Stanojević and Dragomir Stojčević.

Papers may be written in Serbian or English, in accordance with the Author Guidelines of the *Herald of Legal History*.

The journal welcomes student research articles, book reviews, translations of academic texts, and interviews that fit the thematic concept of this issue.

All submissions will undergo a double-blind peer-review process in accordance with the editorial policy of the journal.

Important Dates

- Submission deadline: **15. 11. 2026.**
- Publication of the special issue: **31. 12. 2026.**

Papers should be submitted in Microsoft Word format through the journal's electronic submission system or by e-mail, in accordance with the instructions published on the journal's website.

Редакција верује да ће овај тематски број представљати прилику да млади истраживачи покажу своје знање, допринесу савременим романистичким истраживањима и, у духу научне традиције коју су обликовали професори Стојчевић и Станојевић, наставе развој правноисторијске науке.

Редакција *Весника правне историје*

The Editorial Board believes that this special issue will provide an opportunity for young researchers to demonstrate their knowledge, contribute to contemporary Roman law scholarship, and, in the spirit of the scholarly tradition shaped by Professors Stojčević and Stanojević, continue the development of legal-historical studies.

Editorial Board of the *Herald of Legal History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

1. Профил часописа и врсте радова које се објављују

Весник правне историје / Herald of Legal History је међународни академски студентски часопис, посвећен проучавању правне историје свих земаља и свих раздобља. Издавач часописа је Правни факултет Универзитета у Београду. Часопис излази два пута годишње, у ограниченом штампаном тиражу и електронски у отвореном приступу.

Радове могу подносити како студенти основних и постдипломских студија права, тако и студенти других друштвено-хуманистичких наука. Прихватају се и радови аутора којима је престао статус студента, уколико су га имали у време истраживања, односно писања рада.

Текстови могу бити на српском или енглеском језику.

Прихватамо следеће врсте радова:

1. Студентске академске чланке; у случају коауторских радова, сви аутори морају да имају статус студента у високошколској установи. Радо примамо како радове који се тичу појединачних правног система, тако и оне који примењују упоредни приступ.
2. Приказе књига; предмет рада могу бити како скорашње, тако и давно објављене књиге, али приступ се мора прилагодити сходно томе. Уколико се ради о приказу старије књиге која је у међувремену доживела поновно издање, аутор прегледа мора дати пуне библиографске податке како о првом издању књиге, тако и о оном које је коришћено при писању приказа.
3. Студентске преводе академских чланака и изворних текстова са српског на енглески и обрнуто, или са било ког другог језика на један од два претходно поменута. Ако је текст већ превођен на дотични језик, мора се радити о приметно бољем и/или савременијем преводу. Преводилац је у обавези да, упоредо с преводом, поднесе сагласност аутора или другог носиоца ауторских права (или доказ да је текст у јавном домену, тј. слободан за коришћење), као и оригинални текст. Када год је могуће, оригинал и превод биће упоредо објављени.
4. Интервјуе значајних научника из области правне историје, које спроводе студенти, на академске теме. Упоредо са текстом интервјуа, интервјуиста има обавезу да поднесе доказ о дозволи и сагласности интервјуисаног (лица) да интервју буде објављен (нпр. електронска преписка или копија потписане изјаве о сагласности).
5. Пригодне текстове – извештаје с конференција, некрологе и сл.

AUTHOR GUIDELINES

1. Journal Profile and Types of Submissions

Весник правне историје / Herald of Legal History is an international academic student journal dedicated to the study of legal history of all countries and periods. The journal is published by the University of Belgrade Faculty of Law. It has two issues per year, in a limited number of physical copies and as an open access e-journal

Both graduate and postgraduate students of law, as well as of other social sciences and humanities, are eligible to submit papers for the journal. Submissions by authors who no longer have student status are also acceptable, as long as they possessed it during their research or writing.

Submissions are accepted in Serbian and English.

We accept the following types of submissions:

1. Academic articles written by students; in case of co-authored papers, all authors must have student status at an institution of higher education. We encourage both papers dealing with individual legal systems and those taking a comparative approach.
2. Book reviews written by students; both recent and older works can be reviewed, but the approach must be adjusted accordingly. If an older book that was later re-issued is reviewed, the reviewer must submit full bibliographical information regarding both the first edition of the work and the one that was used for the review.
3. Translations of academic articles or primary sources from Serbian to English or vice versa, or from any other language to either of these two, done by students. If a translation of the text into the language in question already exists, the translation has to be significantly better and/or more modern. Along with the translation, the translator must also submit the author's or another copyright holder's consent (or proof that the text is in public domain, i.e. free to use), as well as the original text. Whenever possible, the original and the translation will be published side by side.
4. Interviews with renowned scholars in the field of legal history, conducted by students, on academic subjects. Along with the text of the interview, the interviewer must submit proof of the interviewee's authorization and consent to the publication of the interview (e.g. email communication or a scan of a signed statement of consent).
5. Event-related texts – conference reports, necrologues etc.

Пожељно је да студенти који намеравају да поднесу преводе или интервјуе о томе унапред обавесте Уредништво, те да питају да ли текст који ће бити преведен или научник који ће бити интервјуисан одговарају профилу часописа. Може се послати и узорак преведеног текста (1–2 странице), како би се унапред проверио општи квалитет превода.

Радови који су већ објављени на другом месту не могу се предавати за објављивање. Ако је радна верзија неког рада учињена доступном на интернету, по објављивању рада је треба уклонити или заменити линком за рад на сајту *Весника.*

Радови предати за објављивање подлежу обавезној анонимној рецензији два рецензента којима није познат идентитет аутора, као што ни аутору није познат идентитет рецензената. Чланке и приказе књига ће рецензирати стручњаци из одговарајућег поља правне историје, док ће преводе прегледати стручњак у чију специјализацију потпада тема на коју се рад односи и филолог специјализован за језик на коме је текст написан. Интервјуи, као и други слични текстови (нпр. некролози) не подлежу анонимној рецензији, али редакција може сугерисати примерене измене.

Радови се шаљу у *Microsoft Word* формату на адресу **vesnik@ius.bg.ac.rs** или предају онлајн преко сајта часописа: *http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index*. Уколико аутор сматра потребним илустрације, табеле или неуобичајене фонтове, потребно је да их достави у виду засебних датотека. Оригинали превођених текстова се такође могу послати у PDF-у.

Видео апстракти за радове или уживо снимљени интервјуи су такође прихватљиви и биће објављени на профилима часописа на друштвеним мрежама (YouTube, Facebook, Instagram, итд.) упоредо с електронском објавом радова на које се односе. Слање видео апстракта или интервјуа не ослобађа аутора обавезе да пошаље писани апстракт с кључним речима, или транскрипт интервјуа. (Уколико интервју није вођен на српском или енглеском језику, превод транскрипта на један од та два језика је неопходан.) Видео снимци и друге крупне датотеке могу се слати преко бесплатних сервиса за дељење датотека (попут *WeTransfer*, *FileMail*) истовремено с подношењем рада или недуго након.

Рокови за подношење радова су: 30. април за први број, и 31. октобар за други. Аутори ће бити обавештени чим њихови радови буду примљени.

Аутори су дужни да се при писању радова придржавају међународних академских и етичких стандарда. Чином предавања рада за објављивање сваки аутор гарантује да рад не садржи никакво кршење ауторских права, плагијат или етички преступ, као и да рад није раније био објављен, није прихваћен за објављивање нити у поступку разматрања за објављивање на другом месту, те да ће евентуалне радне верзије уклонити или заменити линком за верзију објављену у *Веснику* ако рад буде прихваћен за објављивање.

We encourage students intending to submit translations or interviews to inform the Editorial Board of their intentions in advance, and to inquire whether the text to be translated or the scholar to be interviewed fit in with the journal's profile. An example of the translation (1–2 pages long) can also be provided, in order for the overall quality of the translation to be assessed in advance.

Papers that were already published elsewhere cannot be submitted. If a work in progress version has been made available online, once the paper has been published, it should be removed or replaced with a link to the paper on the *HLH* website.

All submissions will be evaluated by two external reviewers. The peer review is double blind. Articles and book reviews will be evaluated by experts in the relevant field of legal history, while translations will be reviewed by one expert in the field of the translated text, and one philologist specializing in the language in question. Interviews, as well as other similar texts (e.g. necrologies) are not subject to anonymous reviews, but the Editorial Board may still suggest appropriate changes.

All submissions should be sent in Microsoft Word format to **vesnik@ius.bg.ac.rs**, or submitted online through our website: *http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index*. If illustrations, tables or non-standard fonts are needed, they should be included as separate files. Originals of translated texts can also be sent as PDFs.

Video abstracts for papers or recorded live interviews are also acceptable and will be published on the journal's social media profiles (YouTube, Facebook, Instagram etc.) once the issue they are related to is published online. Sending a video abstract or interview does not eliminate the author's obligation to send a written abstract and keywords, or the transcript of the interview. (If the interview is conducted in a language other than English or Serbian, a translation of the transcript to either of those languages is also required.) Videos and other large files can be sent over free file-sharing services (e.g. WeTransfer, FileMail) together with, or soon after the textual submission.

Deadlines for submissions are the 30th of April for the first issue and the 31st of October for the second. Authors will be notified when their submission is received.

Authors are obliged to follow international academic and ethical standards in the writing of their papers. By submitting a paper for publication, every author guarantees that the paper contains no copyright infraction, plagiarism or ethical misconduct, as well as that the paper has not been previously published, accepted for publication nor is under consideration for publication elsewhere, and that any work in progress versions will be removed or replaced with a link to the version published in the *HLH* if the paper is accepted for publication.

Аутори задржавају ауторско право на своме делу. Међутим, услов за објављивање у *Веснику правне историје* јестеда аутори издавачу дозволе да објави дело, да гарантују право да ће *Весник* бити наведен као изворни издавач у случају поновног објављивања и да неискључиво уступе овлашћење на умножавање, те овлашћење да се текст учини доступним јавности и да се дистрибуира у свим облицима и медијима. Објављени текстови се дистрибуирају под условима лиценце „*Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)*".

2. Форматирање и стил писања

Радови се пишу у фонту Times New Roman, величина 12. Текстови на српском се пишу ћириличним писмом. Текстови на енглеском могу да користе било британски или амерички варијетет енглеског језика, под условом да се један користи континуирано кроз цео рад.

Латинске и друге стране речи и изрази, као и интернет адресе, пишу се курзивом (*italic*), уколико је то могуће за писмо које се користи. За језике који не користе латинично или ћирилично писмо (нпр. грчки), молимо вас да користите фонт сличне величине и да фонт доставите уз свој рад.

Страна имена која се помињу у тексту, а која користе другачије писмо или транскрипцију од онога у тексту, треба да се при првом спомињању напишу у оригиналу у загради, курзивом. У даљим наводима користе се само транскрибована имена.

Пример: Као што истиче Игор Медведев (*Игорь Медведев*)...

Кад је цитат преведен с другог језика, треба навести и изворни текст уколико је могуће, било у главном тексту или у фусноти, у зависности од важности цитата. И обрнуто – за све цитате на било ком језику осим оног на коме је рад написан, морају се дати и преводи. Изузетак овоме су опште познате латинске речи и изрази, као што су *mutatis mutandis*, *de iure*, *a fortiori*, *et cetera*.

Не постоји минимална или максимална дужина рада, али рецензенти могу да сугеришу проширивање или скраћивање појединих целина у оквиру рада у зависности од важности за тему.

Ауторима је дозвољено да пишу у првом лицу једнине, првом лицу множине, или неутралним стилом, али би требало да кроз рад континуирано користе стил који су одабрали.

Ауторово име и презиме, са средњим словом, и академска титула се уписују у горњи леви угао. Презиме се пише великим словима – верзалом; може се користити редослед уобичајен у ауторовом матерњем језику. Установа на којој аутор студира или је запослен, ниво студија или друге афилијације и позиције, као и адреса електронске поште аутора, треба да буду написане у фусноти означеној звездицом. У истој фусноти аутор може, ако жели, додати и линкове за своје профиле на академским

Authors will retain the copyright in their work. It is, however, a condition of publication that authors transfer to the *Herald of Legal History* the non-exclusive right to publish the paper, to be cited as its original publisher in case of reuse, to reproduce, to make available to the public, and to distribute it in all forms and media. The published papers will be distributed under the „Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)" license.

2. Formatting and Writing Style

Papers should be written using the Times New Roman font, size 12. Texts in Serbian should be written in the Cyrillic alphabet. Texts in English can use either British or American English, but one must be used consistently throughout the paper.

Latin and other foreign words and phrases, as well as internet addresses should be written in verso (italic), if available for the script in question. For languages that do not use the Latin or Cyrillic alphabet (e.g. Greek), please use a font of a similar size and include the font with your paper.

Foreign names mentioned in the text that use a script or transliteration different than the one the paper is written in should be given in the original in parentheses (and in verso) when they first appear in the text. In subsequent mentions, only the transliterated name should be used.

Example: As Igor Medvedev (*Игорь Медведев*) points out...

When quotations translated from other languages are given, the original should also be provided if possible, either in the main text or in a footnote, depending on the quotation's importance. And vice versa – translations should be provided for all quotations given in any language other than the one the paper is written in. An exception to this are widely known Latin words and phrases, such as *mutatis mutandis*, *de iure*, *a fortiori*, *et cetera*.

There is no minimum or maximum length for submissions, but the reviewers may still suggest expanding or shortening a section of the paper based on its relevance for the subject.

Authors are free to write either in first person singular, first person plural or in a completely neutral style, but the same style should be used consistently throughout the paper.

The author's first and last name, initials of the middle name(s), and academic title should be placed in the upper left corner. The last name should be capitalized; the order common in the author's native language can be used. The institution of study and/or employment, study level, or other affiliation and position, as well as the author's email address should be given in a footnote indicated by an asterisk. The authors may also include, in the same footnote, links to their profiles on academic websites – the site of the institution

сајтовима – сајту институције где је запослен, некој академској мрежи попут *ResearchGate, Orcid, Academia.edu* и сл.

Како би се обезбедила анонимност рада, молимо вас да не уписујете своје име нигде осим на страни на којој је наслов. Ако се позивате на неке од својих других објављених радова, молимо вас да приликом навођења поступате са њима као са радовима других аутора, а да их притом не истичете као своје.

Уколико рад представља део семинарског рада, мастер или докторске тезе, ако је резултат истраживања у оквиру неког научног пројекта, или је излаган на некој конференцији, ове податке треба што детаљније навести у истој фусноти у којој је ауторова афилијација, у засебном пасусу.

Уз чланке (за разлику од других врста радова) треба доставити и апстракт, дужине 100–150 речи, са 3–5 кључних речи подесних за потребе онлајн претраживања и индексирања.

У интересу аутора је да наслов и кључне речи што верније и концизније одражавају садржај рада. Цео рад, укључујући и резиме на страном језику, подлежу стручној лектури и анонимним рецензијама. Уредништво задржава право да прилагоди текст стилу и формату часописа.

На крају рада, после библиографије, наводе се на другом језику часописа (на енглеском ако је рад на српском и обрнуто) име аутора са фуснотом, наслов рада, сажетак (који може бити до 500 речи) и кључне речи. Ако нисте у могућности да их преведете самостално, молимо вас да то назначите како бисмо обезбедили превод.

Наслов треба да буде центриран, откуцан великим словима – верзалом, величина фонта 14. Поднаслови би такође требало да буду центрирани и откуцани верзалом, величина фонта 12, и нумерисани консекутивно арапским бројевима.

Уколико поднаслов има више целина, оне такође треба да буду обележене арапским бројевима, и то: 1.1 – малим обичним словима (фонт 12), 1.1.1 – малим словима у курзиву (фонт 11), итд. са мањим фонтом.

Аутори чланака (и приказа, ако имају друге референце осим књиге коју приказују) су у обавези да поднесу библиографију цитираних дела, фонт 11, на крају чланка. Листа треба да буде подељена на изворе (историјске и правне, тзв. примарне изворе) и литературу (тзв. секундарне изворе), по азбучном реду презимена аутора. Извори без (познатих) аутора треба да буду наведени пре оних с ауторима, у азбучном реду по наслову.

Уз преводе треба доставити кратак увод у којем ће се у основним цртама изложити, за изворе, природа, значај и контекст настанка преведеног текста, а за научне чланке основни подаци о аутору и значај преведеног текста. Увод треба да буде на језику на који се текст преводи, и по правилу не треба да буде дужи од једне странице.

where they are employed, an academic network such as ResearchGate, Orcid, Academia.edu, etc.

In order to ensure your paper's anonymity, please do not include your name anywhere except the title page. If you are referring to your other published works, please treat them as you would any other author's, without singling them out as your own.

If the article is a part of a seminary paper, master or doctoral thesis, if it is the result of research within a scientific project, or it has been presented at a conference, this information should be indicated with as much detail as possible in the same footnote with the author's affiliation, in the next paragraph.

For articles (unlike other types of submissions), an abstract 100–150 words long should be included, together with 3–5 keywords suitable for indexing and online search purposes.

It is in the author's interest that the title and key words reflect the content of the article as closely as possible. The entire paper, including the abstracts, shall be subjected to proofreading and peer review. The Editorial Board reserves the right to adapt texts to the journal's style and format.

At the end of the paper, after the bibliography, the author's name with the footnote, title of the paper, abstract (this time up to 500 words) and key words are submitted in the other language of the journal (Serbian if the paper is in English and vice versa). If you are unable to translate them yourself, please indicate so, and we will provide the translation.

The title should be centred, typed in capital letters, font size 14. The subtitles should also be centred, typed in capital letters, font size 12 and numbered consecutively by Arabic numbers.

If the subtitle contains more than one part, they should also be designated with Arabic numbers, as follows: 1.1. – with lowercase letters in recto, font 12, 1.1.1. – with lowercase letters in verso, font 12, etc.

Authors of articles (and book reviews, if sources other than the reviewed book are quoted) are obliged to submit a bibliography of cited references, font 11, at the end of the article. The list should be divided into primary sources (historical and legal sources) and secondary sources (literature), both listed in alphabetic order by the authors' last names. Sources without (known) authors should be listed before those with authors, in alphabetic order by title.

Translations should include a short introduction which should outline in basic terms, for primary sources, the nature, significance and the context in which the translated text was created, and, for scholarly articles, the basic information about the author and the significance of the translated text. The introduction should be in the language into which the text was translated, and, as a rule, should not exceed one page in length.

У интервјуима, пре прве реплике сваког појединачног учесника, треба да буду наведена пуна имена како интервјуисте, тако и интервјуисаног, а потом само у иницијалима. Интервјуи би требало да садрже кратак увод са биографским детаљима о интервјуисаном.

За навођење цитата у чланцима и приказима књига, молимо вас да пређете на упутство за стил навођења литературе који се налази у наставку. Референце у превођеним чланцима треба да остану у стилу који је коришћен у изворном тексту.

3. Стил навођења литературе

1. Књиге: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, наслов – курзивом, издавач (ако је познат) и место издавања – курентом, година издавања.

Ако је број страна назначен, треба га написати без додатака (попут стр., p., pp., ff., dd. и слично).

После места издавања не ставља се зарез.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (нпр. 1993[2]), ако се аутору та чињеница чини битном.

Упућивање на фусноту треба да буде скраћено и нумерисано након броја стране.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, фн. 15.

Уколико се у књизи наводи више места издања, максимално се наводе три и раздвајају се цртом.

Пример: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

Уколико постоји више од једног издавача, максимално се наводе три и раздвајају се косом цртом.

Пример: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књиīа I*, БИГЗ / Југославијапублик / СКЗ, Београд 1990.

2. Чланци у часопису: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, назив чланка – курентом, под наводницима, назив часописа (правних прегледа или друге периодике) – курзивом, број и годиште издавања, распон страна без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Ако је назив часописа нарочито дуг, а цитира се више чланака објављених у њему, у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика надаље појављивати.

In interviews, both the interviewee's and the interviewer's full name should be used before each individual's first line, and initials should be used afterwards. Interviews should include a short introduction giving biographical information about the interviewee.

For references in articles and book reviews, please refer to the reference style guide below. References in translated articles should remain in the style used in the original text.

3. Reference Style

1. Books: author's first and last name (with other initials if present) in recto, title written in verso, publisher (if known) and place of publication in recto, year of publishing.

If the page number is specified, it should be written without any supplements (like p., pp., f., dd. or others).

The publisher's location should not be followed by a comma.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

If a book has more than one edition, the number of the edition can be stated in superscript (for example: 1993^{2}) if the author finds that information relevant.

Any reference to a footnote should be abbreviated and numbered after the page number.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, fn. 15.

If a publication lists more than one place of publication, a maximum of three should be listed in the reference, separated by dashes.

Example: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

If there is more than one publisher, a maximum of three should be listed, separated by slashes.

Example: Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića, knjiga I*, BIGZ / Jugoslavijapublik / SKZ, Beograd 1990.

2. Journal articles: author's first and last name (with other initials if present) in recto, article's title in recto with quotation marks, name of the journal (law review or other periodical publication) in verso, volume and year of publication, page range without any supplements (as in the book citation). If the name of a journal is particularly long, and multiple articles published in it are cited, an abbreviation should be offered in parentheses when it is first mentioned and used later on.

Пример: Sima Avramović, "Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)", *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. Када се цитира чланак у зборнику радова, име аутора и назив чланка се наводе као код часописа, а затим се наводе подаци о зборнику радова у истом формату као за књиге, и на крају распон страна, с тим што се после имена уредника у загради ставља скраћеница на истом језику на којем је објављен зборник – „ур." или „прир.", на српском, „ed." (односно „eds." код више уредника) на енглеском, „Hrsg." на немачком, итд.

Пример: Éva Jakab, "Financial Transactions by Women in Puteoli", Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. Уколико постоји више аутора или уредника (до три), раздвајају се зарезом.

Пример: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002[3].

Уколико има више од три аутора или уредника, наводи се само име и презиме првог, уз додавање скраћенице речи *et alia* (*et al.*) курзивом.

Пример: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System,* Stanford Law Books, California 2015.

5. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог текста, после првог слова имена и (целог) презимена аутора, следи само број стране и тачка (без додатака *op. cit.*, нав. дело и сл.).

Пример: A. Watson, 65.

Уколико се цитира више радова истог аутора, наслов се скраћује на највише три речи (не рачунајући предлоге, везнике и чланове).

Пример: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Или: S. Avramović, "Mixture of Legal Identities", 25.

6. Уколико се цитира више страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртицом, после чега следи тачка.

Пример: G. Thür, 238–276.

Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље" с тачком на крају.

Пример: G. Thür, 244 и даље.

7. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној фусноти, користи се латинична скраћеница за *Ibidem* у курзиву, с тачком на крају (без навођења презимена и имена аутора).

Пример: *Ibid.*

Example: Sima Avramović, "Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)", *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. When an article from an edited volume is cited, the name and title are written in the same way as for journal articles, followed by the data about the volume in the same format as for books, and a page range, but the names of the editors are followed by an abbreviation in parentheses in the language of the book – "ed." (or "eds." for multiple editors) in English, "Hrsg." in German, etc.

Example: Éva Jakab, "Financial Transactions by Women in Puteoli", Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. If there is more than one author or editor of a book or article (three at most), their names should be separated by commas.

Example: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002[3].

If there are more than three authors or editors, only the first name should be cited, followed by abbreviation *et alia* (*et al.*) in verso.

Example: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System,* Stanford Law Books, California 2015.

5. Repeated citations of a single work by the same author should include only the first letter of his or her name, last name and the number of the page.

Example: A. Watson, 65.

If two or more references to the same author are cited, the title should be abbreviated to up to three words (not counting prepositions, conjunctions or articles).

Example: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Or: S. Avramović, "Mixture of Legal Identities", 25.

6. If more than one page is cited from a text and they are specified, they should be separated by a dash, followed by a period.

Example: G. Thür, 238–276.

If more than one page is cited from a text, but they are not specifically stated, the number which notes the first page should be followed with "etc."

Example: G. Thür, 244 etc.

7. If the same page of the same source was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by a period.

Example: *Ibid.*

Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној фусноти (али с различите стране) користи се латинична скраћеница за *Ibidem*, наводи се одговарајућа страна и ставља тачка на крају.

Пример: *Ibid*., 69.

8. Објављени предмодерни правни извори цитирају се у складу са правилима за цитирање савремених издања, као било која друга књига.. Уколико су у питању извори са стандардизованим системом цитирања (нпр. *Corpus Iuris Civilis*, Библија) користе се стандардизоване скраћенице.

9. Закони и други прописи се наводе пуним називом – у куренту, потом се наводи гласило у коме је пропис објављен – курзивом (нпр. *Службени ɪласник*), а после зареза број и година објављивања, поново у куренту. Уколико ће се поменути закон цитирати и касније, приликом првог помињања, после црте, наводи се скраћеница под којом ће се пропис даље појављивати.

Пример: Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година III, бр. 142/21.

Уколико је пропис измењиван и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна.

Пример: Закон о основама система васпитања и образовања, *Службени ɪласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

10. Чланови, ставови и тачке прописа се наводе редним бројевима. Речи „члан", „став" и „тачка" се могу скратити на „чл.", „ст." и „тач.", и ауторима који наводе велики број чланова саветујемо да се тога придржавају.

Пример: члан 5. став 2. или чл. 5, ст. 2, тач. 3. или чл. 5, 6, 9. и 10. или чл. 4–12, итд.

11. Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (врста и број одлуке, датум када је донесена, публикација у којој је евентуално објављена).

12. Навођење необјављених извора (архивске грађе) треба да садржи наслов изворног документа што је могуће прецизније, праћен именом архива у којем се чува, називом фонда, групе списа или збирке, уз одговарајућу ознаку документа коју користи дотични архив (укључујући број фонда, фасцикле и сл.); у случају понављања, приликом првог помињања може се навести акроним или скраћеница под којим ће се извор даље појављивати.

13. Цитирање веб страница, сајтова и електронских књига треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану курзивом и датум последњег приступа страници.

Пример: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, *http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp*, приступљено 24. марта 2020.

If the same source (but *not* the same page) was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by the page number and a period.

Example: *Ibid.*, 69.

8. Pre-modern legal sources that have been published should be cited according to their modern-day editions, like any other book. In case of sources with a standardized citation system (e.g. the *Corpus Iuris Civilis*, the Bible) the standard abbreviations should be used.

9. Statutes and other regulations published in modern-day official publications should be provided with a complete title in recto, followed by the name of the publication (e.g. official gazette) in verso, and then the number (volume) and year of publication in recto. In case of repeated citations, an acronym should be provided on the first mention of a given statute or other regulation.

Example: Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, godina III, br. 142/21.

If the statute has been changed and supplemented, numbers and years should be given in a successive order of publishing changes and additions.

Example: Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, *Službeni glasnik RS*, br. 62/03, 64/03, 58/04 i 62/04.

10. Articles of the cited statutes and regulations should be denoted as follows:

Example: Article 5 (1); Articles 4–12.

The word "article" can be abbreviated to "art.", and we advise authors referring to a large number of articles to do so.

11. Citation of modern court decisions should contain the most complete information possible (category and number of the decision, date of decision, the publication in which it was published).

12. Citation of unpublished sources (archive materials) should contain the title of the source document as precisely as possible, followed by the name of the archive in which it is kept, the name of the fonds, record group or collection, and the document signature number used by the archive in question (complete with the number of the fonds, folder etc.); in case of repeated use, an acronym or abbreviation can be provided on first mention.

13. Citations of web pages, websites or e-books should include the title of the text, source address (URL) in italic, and the date of the most recent access.

Example: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, *http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp*, last visited on 24.3.2020.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34(091)

ВЕСНИК правне историје = Herald of Legal History / главни уредник Нина Кршљанин. – [Штампано изд.]. – Год. 1, бр. 1 (2020)– . - Београд : Правни факултет Универзитета у Београду, 2020– (Београд : Донат граф). – 24 cm

Полугодишње. – Друго издање на другом медијуму: Весник правне историје (Online) = ISSN 2738-0963

ISSN 2738-0955 = Весник правне историје (Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 28109833